

**T.C.
SİİRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİ TÜRK EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

DİVAN ŞİİRİNDE İSRÂİLİYAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Melek Misal CEYLAN

Danışman: Doç. Dr. Mesut Bayram DÜZENLİ

SİİRT-2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	IX
KISALTMALAR.....	XI
ŞEKİLLER DİZİNİ	XV
TABLolar DİZİNİ.....	XVI
ÖN SÖZ	XVII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	1
III. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ.....	2
IV. ARAŞTIRMANIN METODU	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
İSRÂİLİYAT	4
1. İSRÂİLİYAT'IN İZAHİ	4
2. İSRÂİLİYAT'IN KAPSAMI	5
3. İSRÂİLİYAT'IN TASNİFİ	8
3.1. İSRÂİLİYAT'IN SENET YÖNÜNDEN TASNİFİ.....	8
3.2. İSRÂİLİYAT'IN İSLÂM'A UYGUNLUĞU BAKIMINDAN	
TASNİFİ	9
3.3. İSRÂİLİYAT'IN MUHTEVA AÇISINDAN TASNİFİ.....	10
3.4. İSRÂİLİYAT'IN KABUL-RET AÇISINDAN TASNİFİ	10
4. İSRÂİLİYAT'IN İSLÂM'A KARIŞMASINDAKİ TARİHSEL SÜREÇ	10
5. İSRÂİLİYAT'IN NAKLİ MESELESİ	13
İKİNCİ BÖLÜM.....	16
DİVAN ŞİİRİNDE İSRÂİLİYAT	16
1. MELEKLERE DAİR İSRÂİLİYAT.....	18
1.1 AZRÂİL.....	18
1.2. HÂRÛT İLE MÂRÛT.....	19
1.3. MÛNKER VE NEKİR	24

2. PEYGAMBER KISSALARINA DAİR İSRÂİLİYAT	28
2.1. HZ. ÂDEM	29
2.1.1. Hz. Âdem'in Yaratıldığı Toprağın Getirildiği Yerler	29
2.1.2. Hz. Âdem'in Ceset Halinde Beklemesi	30
2.1.3. Hz. Âdem Ceset Halindeyken İblis'in Ona Musallat Olması	32
2.1.4. Hz. Âdem'in Cennetten Kovulması	32
2.1.5. Hz. Âdem'in Yediği Yasaklı Yiyecek	34
2.1.6. Hz. Âdem'in Yeryüzünde İndirildiği Yer	36
2.1.7. Hz. Âdem'in Yıllarca Ağlaması	37
2.1.8. Hz. Âdem'in Bağışlanmak İçin Hz. Muhammed'in İsmiyle Tevessül Etmesi	38
2.1.9. Hz. Âdem'in Ömrü	39
2.1.10. Değerlendirme	39
2.2. HZ. İDRÎS	41
2.2.1. Hz. İdrîs'in İlimle Uğraşması	41
2.2.2. Hz. İdrîs'in Terzi Olması	43
2.2.3. Hz. İdrîs'in Semaya Çıkması	44
2.2.4. Değerlendirme	47
2.3. HZ. İBRÂHİM	48
2.3.1. Hz. İbrâhim'in Doğumu	48
2.3.2. Hz. İbrâhim'in Mancınıkla Ateşe Atılması	50
2.3.3. Hz. İbrâhim'in Cebrâil'in Yardım Teklifini Geri Çevirmesi	53
2.3.4. Hz. İbrâhim'in İçine Atıldığı Ateşin Gül Bahçesine Dönüşmesi	54
2.3.5. Hz. İbrâhim'in Misâfirperverliği Ve Sofrasının Bereketi	56
2.3.6. Hz. İbrâhim'in Ades (Mercimek) Mucizesi	57
2.3.7. Değerlendirme	62
2.4. HZ. YAKÛB	62
2.4.1. Hz. Yakûb'un Kurtla Konuşması	63
2.4.2. Hz. Yakûb'un Ölüm Meleğine Hz. Yûsuf'u Sorması	65
2.4.3. Hz. Yakûb'un Hz. Yûsuf'tan Ayı Düşme Sebebi	67
2.4.4. Değerlendirme	69
2.5. HZ. YÛSUF	70

2.5.1. Mısır Azizinin Hanımı İle Hz. Yûsuf Arasında Cereyan Eden Olaylar.....	71
2.5.1.1. Hanımın Odasındaki Putu Örtmesi	71
2.5.1.2. Hz. Yûsuf'un Azizin Hanımına Meyletmesi Ve Onu Bu İstekten Alıkoyan İşaretler.....	73
2.5.1.3. Hz. Yûsuf'un Masum Olduğunu Kanıtlayan Fikrin Sahibi	75
2.5.2. Hz. Yûsuf'un Güzelliği.....	76
2.5.3. Hz. Yûsuf'un Bir Kuldan Medet Umması Ve Allah'ın Onu Cezalandırması.....	77
2.5.4. Hz. Yûsuf'un Azizin Hanımıyla Olan Evliliği	78
2.5.6. Hz. Yûsuf'a Kardeşleri Tarafından Hırsızlık Suçunun İsnat Edilmesi	80
2.5.7. Hz. Yûsuf'un Hz. Yakûb'a Gönderdiği Gömlek	82
2.5.8. Hz. Yûsuf'un Nil Nehri'ne Gömülmesi.....	84
2.5.9. İsmi Anılmayan Kişilerin İsmi İle İlgili Rivayetler.....	86
2.5.9.1. Hz. Yûsuf'un Annesinin Adı	86
2.5.9.2. Hz. Yûsuf'un Öldürülmesini İstemeyen Kardeşinin Adı.....	86
2.5.9.3. Hz. Yûsuf'u Satın Alan Mısır Azizinin Adı	88
2.5.9.4. Mısır Azizinin Hanımının Adı	89
2.5.10. Değerlendirme	90
2.6. HZ. SÜLEYMÂN.....	91
2.6.1. Hz. Süleymân'ın Tahtının Uçması.....	91
2.6.2. Mühr-İ Süleymân (Hâtem-İ Süleymân)	92
2.6.3. Değerlendirme.....	95
2.7. HZ. İLYÂS	96
2.7.1. Hz. İlyâs'ın Âb-ı Hayâtı Bulması Ve Ölümsüzlüğü	96
2.7.2. Değerlendirme.....	99
2.8. HZ. ZEKERİYYÂ	99
2.8.1. Hz. Zekeriyyâ'nın Şehit Edilmesi	100
2.8.2. Değerlendirme.....	101
2.9. HZ. ÎSÂ	101
2.9.1. Hz. Îsâ'nın Tecerrüt Timsali Olması	102

2.9.2. Hz. İsa'nın Kudüs'e Merkep İle Girmesi.....	103
2.9.3. Hz. İsa'nın Çarmıha Gerilmesi Ve Göğe Yükseltilmesi.....	105
2.9.4. Hz. İsa'nın Yakasındaki İğnesi	110
2.9.5. Hz. İsa'nın Ahir Zamanda Yeryüzüne Nüzul Etmesi	111
2.9.6. Hz. İsa'nın Şam'daki Beyaz Minareye İnmesi	113
2.9.7. Değerlendirme.....	114
2.10. HZ. MUHAMMED'E ATFEDİLEN MUCİZELERDE İSRÂİLİYAT VE İZ DÜŞÜMLERİ.....	114
2.10.1. Hz. Muhammed'in Doğumu Esnasında Gerçekleşen Mucizeler	119
2.10.1.1. Dünyanın Nur İle Aydınlanması.....	119
2.10.1.2. Meleklerin Hz. Muhammed'in Doğduğu Evi Tavaftan Etmesi.	119
2.10.1.3. Göbek Bağı Kesik Ve Sünnetli Doğması.....	120
2.10.1.4. Kâbe'deki Putların Devrilmesi	120
2.10.1.5. Kisra Sarayındaki Sütunların Yıkılması	121
2.10.1.6. Save Gölü'nün Kuruması.....	121
2.10.1.7. Bin Yıldan Beri Yanan Ateşin Sönmesi	121
2.10.2. Hz. Muhammed'in Göğsünün Yarılma Hadisesi (Şakk-ı Sadr)	122
2. 10.3. Hz. Muhammed'in Bir Bulut Tarafından Gölgelemesi	126
2.10.4. Hz. Muhammed'in Ayı İkiye Ayırma Mucizesi (Şakk-ı Kamer)	127
2.10.5. Hz. Muhammed'in Parmağından Su Akıtması	129
2.10.6. Hz. Muhammed'in Miraca Çıkması	130
2.10.7. Değerlendirme.....	134
3. TARİHÎ VE EFSANEVÎ ŞAHISLARA DAİR İSRÂİLİYAT	139
3.1. ÂSAF B. BERAHYÂ.....	139
3.2.ÂSİYE	143
3.3. BELAM B. BÂÛRÂ.....	144
3.4. BELKIS (SEBE MELİKESİ)	147
3.5. CİRCİS	149
3.6. DECCÂL	150

3.7. HAVVÂ.....	154
3.8. HIZIR.....	158
3.9. NEMRUT	162
3.10. ŞEDDÂT	164
3.11. ÜC B. UNUK	166
3.12. YAFES	167
4. HAYVANLARA DAİR İSRÂİLİYAT	171
4.1. BURAK	171
4.2. EŞEK (HAR, MERKEB)	174
4.3.KARINCA (MUR)	175
4.4. KATIR	177
4.5. KIRLANGIÇ (PERESTÛ BEÇÇE)	178
4.6. KITMİR	178
4.7. TAVUS KUŞU	180
4.8. YILAN (MÂR)	180
5. TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE İSRÂİLİYAT	185
5.1. TASAVVUF SÖZCÜĞÜNÜN MENŞEİ	185
5.2. TASAVVUFUN OLUŞUMUNA ORTAM HAZIRLAYAN SEBEPLER.....	186
5.2.1 Tarihî Koşullar	186
5.2.2 Tercüme Faaliyetleri	186
5.2.3.Siyasi Koşullar	187
5.2.4. Züht Hareketi	187
5.3. GAYRİ İSLÂMÎ DİNLERİN VE GELENEKLERİN TASAVVUFA ETKİLERİ	188
5.3.1. Yeni Eflâtunculuk	188
5.3.2. Hint Mistisizmi, Hinduizm ve Budizm	189
5. 3.3.Şamanizm.....	189
5.3.4. Gnostisizm	190
5.3.5. Sabîlik	190
5.3.6. Hristiyanlık	191

5.4. TASAVVUFUN VE UNSURLARININ DİVAN ŞİİRİNE SİRAYETİ

.....	191
5.4.1. Vahdet-i Vücut.....	191
5.4.2. Fenâfillâh	195
5.4.3. Tecelli	197
5.4.4. Feyz.....	200
5.4.5. Vecd	202
5.4.6. Cezbe.....	205
5.4.7. Nûr-ı Muhammedî (Hakikat-i Muhammediyye)	206
5.4.8. İnsan-ı Kâmil	211
5.4.9. Evrenin Yönetimini Elinde Bulunduran Veli Topluluğu- Makamlar	213
5.4.9.1.Şeyh/ Mürşit.....	214
5.4.9.2. Kutup.....	221
5.4.9.3. Ricâlü'l-Gayb.....	224
SONUÇ	233
KAYNAKÇA.....	239

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ
DİVAN ŞİİRİNDE İSRÂİLİYAT
MELEK MİSAL CEYLAN
2023/Sayfa:274

Türklerin İslamiyet’i kabulleriyle birlikte XI ve XII. asırdan itibaren Türk edebî faaliyetlerinde ciddi farklılıklar görülmüş, ilk dönemlerde Arap ve özellikle Fars edebiyatının etkisinde gelişen ve adına “Divan edebiyatı” denilen edebî hareket meydana gelmiştir. Divan şiiri, temeli İslam dini olan bir edebiyat olması hasebiyle İslamiyet’in içine giren ve adına İsrâiliyyat dediğimiz başka din ve kültürlerin etkisi, ister istemez bu edebiyatta kendini hissettirmiştir.

Divan şiirinde İsrâiliyat’ın konu edildiği bu çalışma, bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan kısmından oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde İsrâiliyat kelimesinin etimolojisi hakkında bilgi verilmiş, kelimenin anlam yolculuğu açıklanmıştır. Ardından İsrâiliyat’ın tarihsel süreci ve yayılışı hakkında genel bir bilgilendirme yapılmıştır. İkinci bölümde ise ele alınan konu Divan şiirinde görülen İsrâiliyat unsurları olmuştur. Bu bölüm beş kısımdan müteşekkildir. Birinci kısımda Divan şiirinde melekler bağlamında tespit edilen İsrâilî rivayetler açıklanmış, beyitlerle örnekendirilmiştir. İkinci kısımda Divan şiirinde peygamberlerle ilgili kullanılan malzemeler tespit edilmiş, çalışmanın konusunu teşkil etmesi üzerine bu malzemelerden İsrâiliyat referanslı olanları araştırmaya konu edilmiştir. Ardından bu malzemelerin Divan şiirindeki izleri örnek beyitler ile sunulmuştur. Üçüncü kısımda tarihî ve efsanevî şahsiyetler üzerinde çalışılmıştır. Divan şiirinde ismi geçen şahsiyetlerin arka planı araştırılmış, bu kişilerin kutsal kitaplarla ilişkileri incelenmiştir. Divan şiirinde yer alan tarihî ve efsanevî şahsiyetler, İsrâiliyat’la ilişkili olan isimlerle sınırlandırılarak çalışmaya konu edilmiştir. Bu kişilerin Divan şiirindeki izleri tespit edilerek beyitlerle örnekendirilmiştir. Altıncı bölümde hayvanlara dair Divan şiirine yansıyan İsrâiliyat unsurları incelenerek beyitlerle örnekendirilmiştir. Dördüncü bölümde tasavvufun etimolojisi, ortaya çıkış sebepleri, oluşumu ve İslâm’a yabancı din ve kültürlerin tasavvufa etkileri hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Ardından içinde birçok yabancı unsur barındırdığı tespit edilen tasavvufî

terimlerin açıklamaları yapılmış, Divan şiirindeki yansımaları verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, XIV ve XIX. yüzyılları arasını kapsayan Divan edebiyatı mahsulü doksan bir eserin taranması sonucu İsrâiliyat'la ilgisi tespit edilen beyitler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divan şiiri, İsrâiliyat, peygamberler kıssaları, tasavvuf

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****ISRILİYAT IN DIVAN POETRY****Melek Misal CEYLAN****2023/Page:274**

With the acceptance of Islam by the Turks, as of 11th century and 12th century significant changes has been observed in Turkish literary activity and in the beginning a literary movement denominated “Diwan literature”, which developed under the influence of Arabic and especially Persian literature emerged. Since Diwan poetry is a literature based on Islam, the elements of other religions and cultures that have been incorporated into Islam, which is defined as Israiliyyat, have naturally had an impact on mentioned literature.

Present study, which deals with Israiliyyat in Diwan poetry, composes of introduction, two chapters and conclusion. The first chapter of the study includes the information about the etymology of Israiliyyat and the meaning of the mentioned word throughout history. This is followed by a general information on the historical process and spread of Israiliyyat. In the second chapter the elements of Israiliyyat in Diwan poetry are discussed. This chapter consists of five parts. In the first part the Israiliyyat narratives identified in the context of angels are explained and exemplified with couplets. In the second part the elements used in diwan poetry related to the prophets has been determined, and then the ones related to Israiliyyat included in the research. Afterwards, the traces of these elements in Diwan poetry are presented with sample couplets. In the third part, historical and legendary figures have been studied. The background of the personalities mentioned in Diwan poetry has been researched and their relations with the holy books examined. Historical and legendary figures in Diwan poetry have been the subject of the study by being limited to the names associated with Israiliyyat. The traces of these people in Diwan poetry have been determined and exemplified with couplets. In the fourth chapter the elements of Isrâiliyat reflected in Diwan poetry about animals analyzed and exemplified with couplets. In the fifth chapter, general information is given about the etymology of Sufism, the reasons for its emergence, its formation and the effects of non-

Islamic religions and cultures on Sufism. It has been determined that Sufi culture contains many foreign elements and the reflections of these elements in Diwan poetry are explained.

In the study, by examine ninety-one works of Diwan literature covering the period between the 14th and 19th centuries, the couplets found to be related to Israiliyyat has been evaluated.

Keywords: Diwan poetry, Israiliyyat, parables of prophets, Sufism

KISALTMALAR

ABE	: Ahmed Bâis Efendi
ACP	: Ahmet Cevdet Paşa
AÇ	: Abdülvasi Çelebi
ÂÇ	: Âşık Çelebi
AH	: Azmizâde Hâletî
AMS	: Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmî
AP	: Ahmet Paşa
AR	: Ahmed-i Rıdvan
b	: beyit
bkz	: bakınız
bty	: basım tarihi yok
BR	: Bursalı Rahmî
çev.	: çeviren
DA	: Diyarbakırlı Ahmedî
DAE	: Dürri Ahmet Efendi
DL	: Diyarbakırlı Lebîb
DÖR	: Dede Ömer Rûşenî
düz.	: düzenleyen
E	: Ebyat
ED	: Esrâr Dede
EHY	: Enderunlu Hasan Yâver
EMD	: Erzurumlu Mustafa Darîr
EN	: Edirneli Nazmî
ER	: Edincikli Ravzî

EŞ	: Edirneli Şevkî
EZ	: Erzurumlu Zihnî
G	: Gazel
GMÂ	: Gelibolulu Mustafa Âlî
GS	: Gelibolulu Sürûrî
HAK	: Hocaîade Ahmed Kâmil Efendi
haz.	: hazırlayan
HH	: Hamdullah Hamdî
Hİ	: Hamâmîzâde İhsân
HM	: Hindî Mahmûd
Hz.	: Hazreti
K	: Kaside
KA	: Karamanlı Aynî
KB	: Kadî Burhâneddîn
KS	: Kâtib-zâde Sâkîb
Kt	: Kıt'a
M	: Mesnevi
MH	: Mihrî Hâtun
MHZ	: Mostarlı Hasan Ziyâ'î
MS	: Mehmed Sıdkî
Mua	: Muamma
Muh.	: Muhammes
Mur	: Murabba
Mus	: Musammat
Müs	: Müseddes

NA	: Nev'î-zâde Atâyî
NB	: Necatî Bey
NK	: Nâ'ilî-i Kadîm
NM	: Nûman Mâhir
ON	: Osman Nevres
ÖH	: Ömer Hulûsî
Ör	: Örnek
PŞ	: Prizrenli Şem'î
R	: Rubai
RK	: Refî'-i Kâlâyî
S	: sayı
s	: sayfa
sav	: sallallâhu aleyhi ves ellem
SB	: Sehî Bey
SÇ	: Süleymân Çelebi
SD	: Sâkıb Dede
SF	: Süleymân Fehîm
SN	: Seyfullâh Nizâmoğlu
SV	: Sünbülzâde Vehbî
Şeref H	: Şeref Hanım
ŞH	: Şeyyad Hamza
ŞYE	: Şeyhülislâm Yahyâ Efendi
Tar	: Tarih
Tah	: Tahmis
Tcb	: Terciibend

Tev	: Tevhit
tev	: Tevarih
Tkb	: Terkibibent
Tuy	: Tuyuğ
TYB	: Taşlıcalı Yahyâ Bey
ÜA	: Üsküdarlı Aşkî
ÜS	: Ümmî Sinan
vd	: ve diğerleri
VRB	: Vizeli Ramazan Behiştî
YA	: Yenişehirli Avnî
YM	: Yazıcıoğlu Mehmed
yy.	: yüzyıl

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2.1 “Meleklerle Dair İsrâiliyat” bölümündeki örneklerde kullanılan nazım şekilleri.....	27
Şekil 2.2 “Peygamber Kıssalarına Dair İsrâiliyat” bölümündeki örneklerde kullanılan nazım şekilleri.....	138
Şekil 2.3 “Tarihî ve Efsanevî Şahıslara Dair İsrâiliyat” bölümündeki örneklerde kullanılan nazım şekilleri.....	170
Şekil 2.4. “Hayvanlara Dair İsrâiliyat” bölümündeki örneklerde kullanılan nazım şekilleri.....	184
Şekil 2.5. “Tasavvuf Kültüründe İsrâiliyat” bölümündeki örneklerde kullanılan nazım şekilleri.....	128

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Çalışmada şiirlerinden yararlanılan şairlerin tablosu.....	16
Tablo 2.2. “Meleklerle Dair İsrâiliyat” bölümünde şiirlerinden yararlanılan şairler, bu şairlerin divanlarından alınan beyit sayısı ve bu beyitlerin nazım şekillerine göre dağılımı tablosu.....	27
Tablo 2.3. “Peygamber Kıssalarına Dair İsrâiliyat” bölümünde şiirlerinden yararlanılan şairler, bu şairlerin divanlarından alınan beyit sayısı ve bu beyitlerin nazım şekillerine göre dağılımı tablosu.....	136
Tablo 2.4. “Tarihî ve Efsanevî Şahıslara Dair İsrâiliyat” bölümünde şiirlerinden yararlanılan şairler, bu şairlerin divanlarından alınan beyit sayısı ve bu beyitlerin nazım şekillerine göre dağılımı tablosu.....	169
Tablo 2.5. “Hayvanlara Dair İsrâiliyat” bölümünde şiirlerinden yararlanılan şairler, bu şairlerin divanlarından alınan beyit sayısı ve bu beyitlerin nazım şekillerine göre dağılımı tablosu.....	183
Tablo 2.6. “Tasavvuf Kültüründe İsrâiliyat” bölümünde şiirlerinden yararlanılan şairler, bu şairlerin divanlarından alınan beyit sayısı ve bu beyitlerin nazım şekillerine göre dağılımı tablosu.....	226
Tablo 2.7. Çalışma boyunca örneklendirilen şairlerin divanlarından alınan toplam beyit sayısı.....	229

ÖN SÖZ

Tez konusunu danışman hocam Sayın Doç. Dr. Mesut Bayram DÜZENLİ ile belirlerken zor ve bir o kadar yorucu bir sürecin içine gireceğimin bilinciyle bu yola koyuldum. Mesut Hoca'mın bana söylediği cümle hala aklımdadır: “Bu çalışmayı bir senede tamamlamayabilirsin. İki yılını alacaktır.” demişti. Konu o kadar dikkatimi çekmişti ki iki yılımı bu çalışmaya adamaya karar verdim. Çalışmanın sonuna geldiğimde yaşayacağım mutluluğun hayaliyle bu tez için hazırlıklarımı yapmaya başladım. Nihayetinde tezin tamamlandığı bu günlere gelebildim. Süreç boyunca ihtiyaç duyduğum her anda desteğini esirgemeyen, değerli bilgileriyle yolumu aydınlatan, bana güvendiğini her zaman hissettiren ve bu konu sayesinde eleştirel bir bakış açısı kazanmama vesile olup ufku genişleten kıymetli danışman hocam Sayın Doç. Dr. Mesut Bayram DÜZENLİ'ye çok teşekkür ederim. Yolumuzun kesişeceği nice çalışmalar diliyorum.

Tez konumun seçim sürecinde ve yazım aşamasında değerli fikirleriyle desteğini esirgemeyen, zengin kütüphanesiyle kaynak temini konusunda bana oldukça yardımcı olan, bu süreçte yanımda olduğunu her zaman hissettiren değerli dostum ve meslektaşım Sayın Tolgahan ÖZEK'e çok teşekkür ederim. Araştırma süreci boyunca her türlü teşvik ve desteğini esirgemeyen, kaynak temini ve teknik destek konusunda yardımları olan, tezi okuyup değerli yorumlarıyla beni yönlendiren değerli dostum ve meslektaşım Sayın Selman KILIÇ'a çok teşekkür ederim. Değerli vakitlerini ayırıp tezi gözden geçiren, gözden kaçan detayları düzelterip toparlamamda yardımcı olan değerli dostum ve meslektaşım Sayın Enver RÜZGAR'a ve lise eğitimimden bu yana yoluma her zaman ışık tutan değerli öğretmenim Sayın Fatma SEVER ÜÇKARDEŞ'e çok teşekkür ederim. Çıktığım bu yolda desteğini arkamda hissettiğim ve her işimi kolaylaştıran aileme sonsuz teşekkür ederim. Bu yolda benimle birlikte birçok fedakârlık yapan, önceliğini bana ayıran kız kardeşlerim Aşina CEYLAN ve Melek Çehre CEYLAN'a çok teşekkür ederim.

Nihayetine geldiğim yorucu, zorlu ve bir o kadar da öğrenmekten keyif aldığım bu süreçte araştırmayı tamamlamama fırsat veren Allah'a sonsuz şükürler olsun.

GİRİŞ

Ger derse Fuzûlî ki güzellerde vefâ var

Aldanma ki şâir sözü elbette yalandır

Fuzûlî

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışmanın konusu Divan şiirine yansıyan İsrâiliyat unsurlarının, motiflerinin, rivayetlerinin tespit edilmesi; tespit edilen İsrâiliyat unsurlarının açıklanması, kökeninin bulunması, Divan şiirinde kullanım şeklinin incelenmesidir.

Konu iki bölümde sunulacaktır: İlk bölümde İsrâiliyat'ın anlamı, kapsamı, tarihsel sürecine dair genel bir bilgilendirme yapılacaktır. İkinci bölümde asıl meselemiz olan Divan şiirindeki İsrâiliyat'ın tespitine geçilecektir. Bu hususta incelenecek unsurlar;

- Divan şiirinde meleklerle dair tespit edilen İsrâilî rivayetler,
- Divan şiirinde peygamber kıssalarına dair tespit edilen İsrâilî rivayetler,
- Divan şiirinde tarihî ve efsanevî şahıslarda tespit edilen İsrâilî rivayetler,
- Divan şiirinde hayvanlara dair tespit edilen İsrâilî rivayetler,

-Tasavvuf kültüründe tespit edilen İsrâilî unsurlar açıklanarak beyitlerle örneklendirilecektir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

“Divan Şiirinde İsrâiliyat” isimli bu tez çalışması; İslâm dinine ait olmayıp İsrâiliyat olarak kabul edilen temaların, motiflerin, rivayetlerin Divan şiiri geleneğindeki sirayetini ortaya koyan kapsamlı bir inceleme sunmayı hedeflemektedir. Ortaya konulacak bu çalışmanın odak noktaları;

- İsrâiliyat teriminin kapsamını ortaya koymak,
- İsrâiliyat'ın Divan şiirindeki rolünü tespit edip etkisini anlamak,
- Divan şiiri geleneği içinde İsrâiliyat olarak tespit edilen temaların, rivayetlerin, motif ve mitolojik unsurların kaynağını araştırıp tespit etmek,

-İsrâiliyat olarak tespit edilip Divan şiirinde yer alan temaların, rivayetlerin, motif ve mitolojik unsurların şairlerin hayal dünyalarına nasıl sirayet ettiğini ortaya koymak,

-Divan şiiri geleneği içinde İsrâiliyat unsurlarının şairler tarafından nasıl kullanıldığını analiz etmek,

-İsrâiliyat unsurlarının Divan şiiri geleneği içinde söz sanatlarına ne şekilde kaynaklık ettiğini incelemek şeklinde sıralanabilir.

III. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ

“Divan Şiirinde İsrâiliyat” isimi bu tez çalışmasının mahiyeti çeşitli açılardan sıralanabilir:

- Divan şiirinde yer alan İsrâiliyat unsurlarının kökenini ortaya koyar.
- İsrâiliyat malzemelerinin Divan şiirindeki zengin kullanımını sunar.
- Divan şiirindeki İsrâiliyat unsurlarının daha iyi anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkı sağlar.
- Divan şiiri İsrâiliyat unsurlarını içinde bolca barındırır. Bu unsurların nasıl kullanıldığını ve şairlerin hayal dünyasını ne şekilde zenginleştirdiğini ortaya koyar.
- Divan şiirinin farklı dinî ve kültürel kaynaklardan beslendiğini ortaya koyar.
- Bu konu üzerine yapılacak yeni araştırmalara temel oluşturur.

IV. ARAŞTIRMANIN METODU

“Divan Şiirinde İsrâiliyat” isimli bu çalışmanın metodolojik adımları şu şekilde izlenmiştir:

- Kur’ân-ı Kerîm meâlleri okunarak çalışmaya başlanmıştır.
- İsrâiliyat konusuyla ilgili literatür taraması yapılmıştır.
- İsrâiliyat’ın kelime anlamı, kapsamı, tarihsel süreci araştırılmıştır.
- İsrâiliyat’ın tefsirdeki yeri incelenmiş, özellikle peygamber kıssalarının tefsirlerinde İsrâiliyat olarak ele alınan unsurlar tespit edilmiştir.

-İsrâiliyat olarak tespit edilen unsurlardan sonra Divan şairlerinin divanları taranmış ve bu divanlardaki İsrâiliyat unsurlarını içeren beyitler tespit edilmiştir.

-Yazım aşamasında öncelikle tespit edilen İsrâiliyat unsurları açıklanmaya çalışılmış, mümkünse kökenine dair bilgi verilmiştir. Sonrasında ise divanlarda tespit edilen örnek beyitlerle Divan şiirine sirayeti verilmeye çalışılmıştır.

-Gazel, mesnevi ve kaside gibi nazım şekilleri çalışmada oran olarak en çok örneklendirilen nazım şekillerinden olmuştur. Bunun yanında terkibibent, terciibent, muhammes, müseddes, murabba, tahmis, tuyuğ, rubai, kıt'a, muamma, tarih manzumeleri gibi nazım şekillerinden de örnekler kullanılmıştır. Kullanılan örnek beyitlerin yanına beytin ait olduğu şairin ismi yazılmıştır. Örnek beytin hangi nazım şeklinden alındığı, divandaki sıra numarası ve şiirdeki beyit numarası gibi bilgiler de şairin isminden sonra verilmiştir(Ör: Hayretî G: 401/5). Beyitlerde ilk numara beytin yer aldığı divandaki şiir numarası, ikinci numara ise şiirin beyit numarası olarak düzenlenmiştir. Terciibent ve terkibibent nazım şekillerinden alınan örneklerde ise ilk numara şiirin divandaki numarası, ikinci numara şiirin bent numarası, üçüncü numara ise bentteki beyit numarasını ifade etmektedir.

-Çalışmada örnek olarak kullanılacak beyitlerin seçiminde dönem sınırlamasının çalışmanın kapsamını da sınırlandıracağı yönünde duyulan endişe sebebiyle XIV ve XIX. yüzyılların arasını kapsayan eserlerden örnek beyitler seçilmiştir. Bu bağlamda 90 şairin şiirlerinden örnekler kullanılmıştır.

-Her bölümün sonunda bölüm içinde nazımlarından faydalanan şairlerin bir tablosu hazırlanmış, bu tabloda hangi şairin hangi nazım şeklinden kaç örneğinin kullanıldığı verilmiştir.

-Her bölümün sonunda bölüm içinde kullanılan nazım şekillerinin nicel verileri bir grafik ile sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSRÂİLİYAT

1. İSRÂİLİYAT'IN İZAHİ

İsrâiliyat, “İsrâiliye” kelimesinin çoğuludur (Zehebi, 2017: 25; Aydemir, 2019: 27; Ayverdi, 2010: 575; Hıdır, 2006: 21; Ünver, 2017: 43; Kaya, 2018:101; Zamur, 2020: 90) Kök itibariyle “İsrâil” kelimesine dayanır (Zehebi, 2017: 25; Zamur, 2020: 90). İsrâil kelimesinin etimolojisi ve mensup olduğu dil konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte Hz. Yakûb’a nisbeten kullanılan ismi ya da lakabıdır (Tekvin: 32/28; Zehebi, 2017: 25; Aydemir, 2019: 27; Çelebi, 1978: 34-35; İslamoğlu, 2001: 53; Hıdır: 2006: 21; Pala, 2020 a: 239; Kaya, 2018: 100; Zamur, 2020: 90). İsrâil kelimesi Eski Ahit’e göre Hz. İbrâhim’in torunu olan Hz. Yakûb’a Allah tarafından verilen isimdir (Tekvin: 32/28; Gürkan, 2008:16, Harman, 2001: 193-195). Eski Ahit’te İsrâil kelimesi için yazılan dipnotta “*Allah’la uğraşan yahut Allah uğraşır*” anlamı verilmiştir (Tekvin: 32/28). Yahudi geleneği içinde “İsrâil” kelimesine “*Tanrı’yla ve insanlarla mücadele eden ve galip gelen, Tanrı için mücadele eden*” anlamı yüklenmiştir (Gürkan, 2008: 16). Şemseddin Sami’nin verdiği bilgiye göre İsrâil, İbranice asıllı bir kelime olup “Abdullah” (Allah’ın kulu) manasına gelmektedir (2007: 158). Abdullah Aydemir’e göre de İbranice asıllı olan bu kelime, “isrâ” (kul) ile “il” (Allah) kelimelerinden mürekkep olup “Allah’ın kulu” manasına gelmektedir (2019: 27). Elmalılı M. Hamdi Yazır kelimenin İbranice olduğunu, “safvetullah” (Allah’ın seçkini) veya “Abdullah” (Allah’ın kulu) manasına geldiğini beyan etmektedir (bty: I/284). Mustafa İslamoğlu “*seçilmiş kişi: Mustafa*” manasına geldiğini aktarır (2001: 53). Kurtubî’nin (ö. 671/1273) aktardığı bir görüşe göre de Hz. Yakûb, bir gece vakti yürüyüşüyle Allah’a hicret etmiştir. Kelimenin anlamı “gece vakti Allah’a yürüyen adam”dır (2001: II/8). İsrâil kelimesi Ku’rân’da da iki yerde geçer ve Hz. Yakûb’a nisbeten kullanılır (Âl-i İmrân: 3/93, Meryem: 19/58). Onun soyundan gelenler için Eski Ahit’te ve Kur’ân’da “*İsrâiloğuları*” (Tekvin: 32/32; Çıkış: 1/1,7,8... , Bakara: 2/40, 47, 83, 122, 211; Âl-i İmrân: 3/49, 93; Mâide: 5/12, 32, 70, 72, 78, 110 ...) diye söz edilir.

“İsrâiliyat” kelimesinin lügatlerdeki izahına bakıldığında genellikle İsrâiloğullarının kutsal kitaplarında anlatılmış kıssa ve hurafeler için kullanılan bir terim olduğu görülmektedir:

Şemsettin Sami: “*Benî İsrâil kitaplarında hurâfat kabilinden olarak menkul bulan hikâyat ve tafsîlât.*” (2007: 158.)

Ferit Develioğlu: “*İsrâiloğulları kitaplarında olup, oradan aktarılan hurâfemsi bâzı hikâye ve menkabeler.*” (bty: 542)

Ali Püsküllüoğlu: “*İsrâiloğulları kitaplarından aktarılan masalımsı hikâye ve olaylar.*” (1977: 190)

M. Zeki Pakalın:

“*İsimleri Kur'an'da geçmeyen Beni İsrail peygamberlerine ait vak'alar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İsrailiyyat Beni İsrail peygamberleriyle kabileleri arasında zuhura gelen ahkâm ve vakayiden ibaret olduğu halde bunlardan bazı hikâyeleri, esaslarını araştırmayarak bir takım hikâyecilerin yazması ve bu yüzden bunların yayılması âlimlerle bir takım dikkat sahipleri arasında hurafat telâkki edilmiş olduğu gibi hakikat-ı halde de birçokları böyledir.*” (1993: II/89)

Z. İlhan Ayverdi: “*Benî İsrâil kitaplarında nakledilen hurâfe kâbilinden hikaye ve menkibeler.*” (2010: 575) anlamını vermiştir.

2. İSRÂİLİYAT’IN KAPSAMI

İsrâiliyat’ın lügat anlamının Yahudilerin kutsal metinlerinden aktarılan hikaye, menkıbe ve hurafeler olduğu bir önceki bölümde açıklanmıştır. Fakat yapılan kaynak taramalarında İsrâiliyat üzerine araştırma yapan kişilerin bu spesifik ayrıma dikkat etmedikleri, İslâm dışı din ve kültürlerden gelen bütün yabancı bilgileri İsrâiliyat kabilinden değerlendirdikleri görülmüştür. Aşağıda, çalışmalarında İsrâiliyat’ın kapsamını tanımlayan isimlerin görüşlerine yer verilmiştir.

İsrâiliyat denilince akla gelen ilk eserlerden olan *Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat* kitabının yazarı Mısırlı âlim Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1977) İsrâiliyat’ın zahiri izahını yaptıktan sonra tefsir ve hadis âlimlerinin kelimenin daha kapsamlı manasını kullandıklarını ifade etmektedir:

“İsrâiliyat kelimesi her ne kadar zahiri itibarıyla Yahudi kaynaklarından rivayet edilen hikâyeleri ifade ediyorsa da, tefsir ve hadis âlimleri bu kelimeyi kullanırken Yahudi kıssalarından daha kapsamlı bir manayı kastetmektedirler. Onların terminolojisinde İsrâilî kelimesi tefsir ve hadise karışan, aslı Yahudi, Hristiyan veya başka bir kaynağa dayanan efsanelerdir. Bazı müfessir ve tefsirciler çerçeveyi daha da genişletmişler ve Yahudiler ile diğer İslâm düşmanlarınınca tefsir ve hadise katıştırılan ve eski bir kaynakta aslı bulunmayan haberleri İsrailiyyat diye isimlendirmişlerdir. Zira bunlar İslâm düşmanlarının uydurması olan haberlerdir. Bunları kötü niyet ve emelle uydurmuşlar, tefsir ve hadise katıştırmışlardır. Bununla da Müslümanların inançlarını bozmayı hedeflemişlerdir. Garânîk kıssası ve Zeynep binti Cahş'ın Resulullahla evlenme hikâyesinde olduğu gibi.” (2017: 25-26)

Türkiye’de İsrâiliyat konusundaki ilk çalışmayı yapan Abdullah Aydemir; *Tefsirde İsrâiliyyat* isimli eserinde bu kavramın sadece Yahudilerden gelen rivayetler için kullanılmadığını, İslâm’a yabancı olan tüm unsurların -diğer dinler ve kültürler- bu kavramın bünyesinde tetkik edildiğini söyler:

“Kelime her ne kadar tefsire girmiş Yahudi kültürünü ifade ediyorsa da, bunda bir inhisar düşünülemez. İslâm’a ve özellikle tefsire girmiş olan Yahudi, Hristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dinin gerek lehine ve gerekse aleyhine uydurulup Hz. Peygamber’e ve onun muâsırları olan sahâbe ve müteâkip nesillere izafe edilen her türlü haber, İsrâiliyat kelimesinin manâsı içine girer. Tek kelime ile İslâm’a yabancı olan her şey, bu kelimenin bünyesinde mütâlaa edilmelidir.” (2019: 27)

TDV *İslâm Ansiklopedisi*’nin “İsrâiliyat” maddesinde İbrahim Hatiboğlu şu ifadeleri kullanmıştır: *“Büyük oranda Yahudi, kısmen de Hristiyan kaynaklarından nakledilen ‘efsane, kıssa, olay veya bilgi’ anlamında kullanılır. (...) Bazı âlimler, İslâm muhaliflerinin bu dine ilâve etmeye çalıştıkları asılsız ve uydurma haberler hakkında da aynı terimi kullanmışlardır.” (2001: 195).*

Mustafa İslamoğlu, *İsrailoğullarından Ümmet-i Muhammed’e Yahudileşme Temayülü* isimli eserinde İsrâiliyat teriminin geniş kapsamlı kullanımına dikkat çeker. Araştırmacı, *“İsrâiliyat önceleri İsrâiloğulları kaynaklı tüm rivayetlere verilen bir isimken, daha sonra İslâm kültürüne girmiş tüm yabancı kaynaklı bilgilerin ortak ismi haline gelmiştir.” (2001: 154)* der.

Özcan Hıdır’ın basılmış doktora tezi olan *Yahudi Kültürü ve Hadisler* kitabında İsrâiliyat kelimesinin kapsamı hakkında verdiği bilgiler, bu kelimenin lügat anlamından ziyade oldukça kapsamlı bir mana taşıdığını göstermektedir:

“İsrâîlî bilgi ve rivayetlerin konusu, İsrâiloğulları peygamberleri, onların kendi kavim ve ümmetlerinden günah işleyenler hakkındaki uyarı ve öğütler ve onlara verilen cezalarla ilgili olduğu gibi, onlardan zühd ve takva sahibi kimselerin sözleri ile Allah’ın onlara ihsanı olmak üzere, oldukça geniş bir alanı kapsar. Ayrıca bu rivayetlerin, Hz. Peygamber’in ve İslâm ümmetinin geleceği, halifeler ve yöneticiler, saltanatların çöküşü, mehdî inancı, kıyamet alâmetleri gibi apokaliptik nitelikli konuları içerdiği de öne sürülmektedir. Bu açıdan bakılırsa İsrâiliyat’ın muhtevası genişlemekte ve sadece geçmiş ümmetlerden nakledilen bilgileri değil, gelecekte vuku bulacak olaylar ve gaybiyyât kapsamına giren fiten-melâhim türü rivayetleri de içermektedir.” (2006: 31)

Mustafa Öztürk, günümüz araştırmacılarının İsrâiliyat’a bakışını açıklarken bu konuda önemli çalışmaları bulunan Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, Remzi Na'nâa ve Muhammed İbn Şehbe gibi müelliflerin İsrâiliyat kelimesinin kapsamına lûgat anlamından ziyade daha geniş bir perspektifle yaklaştıklarını ifade eder. Bu müelliflerin görüşleri doğrultusunda münafıkların, zındıkların, oryantalist ve misyonerlerin de İslâm karşısı ifadelerini İsrâiliyat kabilinden değerlendirmeyi uygun görür:

“Modern dönemde tefsir ve hadiste İsrâiliyyât meselesiyle ilgili müstakil çalışmalar yapan Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, Remzi Na'nâa ve Muhammed İbn Şehbe gibi Müslüman müelliflerin konuyla ilgili ortak yaklaşımları dikkate alındığında, İsrâiliyat’ın kapsamına başta Yahudilik olmak üzere Hristiyanlık, Mecûsilik gibi farklı din ve kültürlerden İslâm kaynaklarına giren ve genellikle hurafe (efsane, esâtir) türünden olduğu kabul edilen haberlerin yanı sıra münafıklar, zındıklar, oryantalistler ve misyonerler gibi isimlendirmelerle anılan farklı çevrelerin İslâm karşısı söylemlerini de dâhil etmek gerekir.” (2014 a: 13)

Mustafa Ünver, *Tefsirde Öteki Celâleyn’de İsrailiyat* isimli eserinde kelimenin kapsamına dair ayrıntılı bilgi sunmuştur. Ona göre dinin gerek lehine gerekse aleyhine uydurulan bütün rivayet ve haberler, modern Batı düşüncesinin yaydığı fesat ve ateistik fikirler İsrâiliyat’ın kapsamına giren mevzulardır. Hatta Hz. Peygamber’imizin hayatına dair kurgulanan rivayetleri de bu bağlamda değerlendirir:

“Şu hâlde İslâm kaynaklarına ve özellikle tefsir literatürüne girmiş olan Yahudilik, Hristiyanlık, Mecûsilik ve Sabilik gibi diğer dinlere ve kültürlerle ait bilgi birikimleriyle, dinin gerek lehine ve gerekse aleyhine uydurularak Hz. Peygamber’e ve onun muasırları olan sahabe ile müteakip nesillere izafe edilen her türlü haber, İsrâiliyat kelimesinin kapsam alanına girmektedir. Buna göre Garanik, Hz. Zeynep b. Cahş ve Peygamberimizin onunla evlenmesi etrafında kurgulanan kıssalar da İsrâiliyat konusuna girmektedir.” (2017: 44-45)

“Bazı şarkçıyatlar ise konuyu geçmiş dinlerin kaynaklarına dayalı bilgilerden çok, önceki ümmetlere ait folklorik bilgileri ihtiva eden rivayetler

olarak belirlerler. Şu hâlde İsrâiliyat kavramının sadece geçmiş olayları değil, gelecekteki olaylar ve gayba dair bilgilerle fiten ve melahim türü rivayetleri de içine aldığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Hatta İsrâiliyat kelimesinin, zaten sahip olduğu geniş manalara ilaveten, modern Batı düşüncesinin yaydığı fesat ve ateistik fikirleri de ihtiva etmesi gerektiğine dair önerilerle de karşılaşılmaktadır.” (2017: 48)

Sonuç olarak yukarıdaki görüşler doğrultusunda İsrâiliyat’ın, lügat anlamından ziyade daha kapsamlı bir anlam kazandığı, İslâm’ı tahrif eden bütün yabancı etkiler için kullanıldığı görülmektedir. Bütün bu yabancı unsurlar için bu ifadenin kullanılma sebebi ise yapılan rivayetlerin büyük bir kısmının Yahudilerden gelmesi olarak ifade edilmiştir. İslâm’ın ortaya çıktığı dönemde Müslümanların daha çok Yahudilerle etkileşim içinde olması bu duruma sebebiyet vermiştir (Zehebi, 2017: 26; Aydemir, 2019: 27-28; Döner, 2015:7; Hatiboğlu, 2001: 195-196; Hıdır, 2006: 23-24).

Yukarıda İsrâiliyat ile ilgili sunulan görüşler bağlamında çalışma boyunca İsrâiliyat kelimesinin lügat anlamından ziyade kelimeye daha geniş bir perspektifle bakılacak, Divan şiirinde sadece Yahudi inancının izlerini incelemek ile yetinilmeyip İslâm’ı tahrif eden bütün yabancı unsurlar İsrâiliyat kabilinden ele alınacak ve çalışmaya bu minvalde devam edilecektir.

3. İSRÂİLİYAT’IN TASNİFİ

İsrâiliyat kabilindeki rivayetlerin tasnifinde Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve Abdullah Aydemir’in izlemiş oldukları yöntem çalışmada esas alınmıştır.

3.1. İSRÂİLİYAT’IN SENET YÖNÜNDEN TASNİFİ

İsrâiliyat olarak değerlendirilen rivayetlerin senedinin sahih olup olmaması yönünden bir tasnif söz konusudur. Bu bağlamda Zehebî “*senedi sahih olanlar, senedi zayıf olanlar (Mevzu olanları da bu kısımda ele almaktadır.)*” olmak üzere rivayetleri iki kısma ayırmaktadır (2017: 47). Aydemir ise “*sened ve metin bakımından sahih ve sağlam olan İsrâiliyat, sened veya metin bakımından zayıf olan İsrâiliyat, mevzu (uydurma) olan İsrâiliyat*” olmak üzere üç kısma ayırmaktadır (2019: 28-29).

Mustafa İslamoğlu’nun da bu konu üzerine benzer bir tahlili bulunmaktadır. İslamoğlu da Kur’ân’ın ve Sünnetin yaklaşımını esas alarak İsrâiliyat’ı tasnif etmektedir.

Bu tasnife göre İsrâiliyat; “1.Doğruluğu tasdik edilen israiliyyat, 2.Yalan olduğundan emin olunan israiliyyat, 3.Doğru ya da yalan olduğu bilinmeyen israiliyyat.” (2001: 156) olmak üzere üç kısımda değerlendirilmiştir.

Atilla Yargıcı, *Tefsirlerde İsrailiyyat Konusuna Eleştirel Bir Yaklaşım* isimli makalesinde İsrâiliyat’ı “(...) makbul, makbul olmayan, ne makbul ne de makbul olmayan (...)” olmak üzere üç kısma ayırarak tasnif etmiştir (2006: 59).

Mesut Kaya, Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr’ın “*Makâlât fî Ulûmi’l-Kur’ân ve Usûli’t-Tefsîr*” isimli eserinin 191-208. sayfalarından çevirdiği “*Tefsirde İsrailiyata Farklı Bir Yaklaşım*” isimli makalesinde bu konudaki tasnifi şöyle vermektedir:

“1.Elimizde bulunan bilgilerin desteklemesi sebebiyle doğruluklarını bildiklerimiz ki bunlar sahihtir.

2.Sahip olduğumuz bilgilere aykırı olmaları sebebiyle yanlış olduğunu bildiğimiz şeyler. Bunların kabul ve reddinde kural, dindir. Dine muvafık olanlar kabul edilir, aykırı olanlar kabul edilmez.

3.Doğru ya da yanlış olmasına ihtimal bulunmadığı için hakkında sükut edilen rivayetler ki bunlara ne inanırız, ne de bunları yalanlarız.” (2013: 199-200)

3.2. İSRÂİLİYAT’IN İSLÂM’A UYGUNLUĞU BAKIMINDAN TASNİFİ

Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, bu konudaki tasnifini “*Dinimize Uygunluk Açısından*” başlığı altında üç kısımda değerlendirmektedir. Bu tasnife göre İsrâiliyat; “*Dinimize uygun olanlar; dinimize aykırı olanlar; dinimizin hakkında bir şey demediği, olanları destekleyen veya reddeden delilin bulunmadığı rivayetler*” (2017: 49) şeklinde üç kısma ayrılmıştır.

Abdullah Aydemir’in tasnifi de Zehebî’ninkiyle benzerlik göstermektedir. “*İslâm’a Uyup Uymaması Bakımından İsrâiliyyat*” başlığı altında konuyu incelemiştir. “*İslâm’a uygun olan İsrâiliyyat, İslâm’a zıt olan İsrâiliyyat, tasdik ve tekzîb edilemeyen İsrâiliyyat (meskutün anı)*” olarak tasnifini yapmıştır (2019: 30-38).

Harun Savut, *İbn Kesîr’in İsrâ’îliyyât’a Yaklaşımı* isimli makalesinde İbn Kesîr’e (ö. 774-1373) göre İsrâiliyat’ı üç kısma ayırmıştır: “*İslama Uygun Olan İsrâ’îliyyât, İslama Uygun Olmayan İsrâ’îliyyât, Tekzip veya Tasdik Edilmeyen İsrâ’îliyyât*” (2012: 132-137).

3.3. İSRÂİLİYAT'IN MUHTEVA AÇISINDAN TASNİFİ

İsrâiliyat'ın muhteva açısından tasnifi, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'de görülmektedir. Araştırmacı İsrâiliyat'ı, “*İtikadla ilgili olanlar, ahkâmla ilgili olanlar, akaid ve ahkâmla ilgisi olmayan mevzeleri ve geçmiş olayları içeren rivayetler.*” olmak üzere üç kısımda değerlendirmektedir (2017: 51).

Abdullah Aydemir de böyle bir tasnife gitmekte ve İsrâiliyat'ı konusu bakımından üç kısımda incelemektedir: “*İnançla ilgili olanlar, ibâdet ve dînî ahkâmla ilgili olanlar, va'z ve nasihat gibi birinci ve ikinci kısımlarla ilgili olmayanlar.*” (2019: 30)

3.4. İSRÂİLİYAT'IN KABUL-RET AÇISINDAN TASNİFİ

Yapılacak son tasnif ise İsrâiliyat'ın kabul-ret açısından tasnifi olacaktır. Bu tasnif de Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'de görülmektedir. Zehebî bu tasnifini üç kısma ayırmaktadır: “*Makbul İsrailiyyat, merdud (kabul edilemeyen) İsrailiyyat, kabul ile ret arasında kalan İsrailiyyat.*” (2017: 53).

4. İSRÂİLİYAT'IN İSLÂM'A KARIŞMASINDAKİ TARİHSEL SÜREÇ

Tarihsel bağlamda bakıldığında İslâmiyet'in doğduğu dönemlerde Arap yarımadasında bulunan halkın ekserisinin putperest olduğu bilinmekle birlikte Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüştlük dinine mensup kişiler de bulunmaktadır (Hatipoğlu, 2020: 17). Bunun yanında az sayıda da olsa Sâbiîler, Maniheistler, Mazdekler, Deysânilerin de Arap yarımadasında yaşadığı bilinmektedir (Kaya, 2018: 147). Mustafa Ünver'in verdiği bilgiye göre İslâm öncesi dönemde Arap yarımadasında ticari yolculuklar vesilesiyle İskenderiye'den, yarımadanın kuzeyinden, güneyinden ve doğusundan gelen kültürel dalgaların oluşturduğu elliden fazla ekolün bulunmaktadır. Arap toplumundaki bu zemine bakınca hem farklı din mensuplarıyla aynı coğrafyada bulundukları hem de ticari faaliyetler vesilesiyle bilgi alışverişinin kaçınılmaz olduğu, farklı dinlere mensup kişilerin kültür ve rivayetlerinin İslâm öncesi dönemde Arap kültürüne intikal ettiği görülmektedir (2017: 51-52). Aynı şekilde Ahmet Uyar'ın verdiği bilgiye göre de cahiliye Arapları seyahatler vasıtasıyla Hint, Yunan, Yahudi ve Hristiyanların kültürlerinden etkilenen

Fars, Roma, Süryani ve Kıptilerden sihir, büyü, kıssalar hakkında birçok bilgi edinmişlerdir (1993: 21).

Cengiz Duman, Kur'ân kıssalarının Arap toplumundaki zeminini incelerken bunun iki ayrı unsurdan oluştuğunu ifade eder. Bu unsurların ilki bedevi ve ümmi olan Arap topluluğunun İslâm öncesi mevcut olan sözlü rivayet kültürüdür. İkincisi ise gerek ticari gerek sosyal vesilelerle karşılaştıkları Medine Yahudilerinin kitabi bilgilerine sahip olmalarıdır (2015: 14-15). O halde Kur'ân'da bulunan kıssaların İslâmiyet öncesinde de Arap toplumunda bilindiği; bu bilgilerin bir kısmının farklı kavimlerle etkileşim sonucu sözlü kültür vasıtasıyla edinildiği, bir kısmının ise Ehl-i kitabın yazılı kaynaklarından öğrenildiği görülmektedir.

İslâmiyet'in doğuşu ve yayılmasıyla birlikte Yahudilerle münasebetin arttığı, İslâm'ı tebliğ için Hz. Muhammed'in, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in de aralarında bulunduğu sahabîlerin onların mabedlerini ziyaret ettiği bilinmektedir. Bu ziyaretler vesilesiyle Yahudi ve Müslümanlar arasında bazen dostane bazen de soğuk bir havaya bürünen münasebetler gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Medine'de Müslüman ve Yahudilerin ortak bir sosyal hayatı paylaşmaları da bu etkileşimi kaçınılmaz kılmıştır. (Aydemir: 2019: 62-63). Yahudi-Müslüman münasebetlerinin bu dönemlerde artması İsrâiliyat'ın İslâm'la serüveninde de önemli bir husus olmuştur. Bu noktada önemli olan husus, bazı sahâbîlerin Kur'ân kıssalarının arka planını anlamak için Ehl-i kitaba başvurmaları, onların hem yazılı kitaplarından hem de sözlü kültürlerinden istifade etmeleridir. Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerîm'in üçte birini kıssalar oluşturmaktadır. Kur'ân'da yer alan kıssalar, kısa ve öz bir şekilde anlatılmakta; tafsilatlı bilgiler içermemektedir. Bu kıssalarda mekân, zaman gibi ayrıntılara girilmez; olaylar genel hatlarıyla verilir. Kıssaların anlatılmasındaki temel gaye, Müslümanların geçmiş milletlerin hatalarından ibretlik dersler çıkarmalarıdır. Kur'ân'ın bu vecizliğine karşın Eski Ahit ve Yeni Ahit'te anlatılan kıssalar; olay, kişiler, zaman ve mekân bakımından bir hayli tafsilatlıdır. Bu sebeptendir ki özde aynı olan kıssaların tarihsel serüvenini merak eden sahâbîler, Ehl-i kitabın hem yazılı hem de sözlü geleneğine başvurmuşlardır. (Aydemir, 2019: 69). Fakat şunu da söylemek gerekir ki sahâbîler Ehl-i kitabın verdiği her bilgiyi doğru kabul etmemiş, sorgulamışlardır (Nedim, 2017:7). Buna rağmen bu dönemde İslâm'a girmiş Yahudilerin anlattıklarına başvuranlar ve benimseyenler

olmuştur. Bu da İsrâiliyat'ın sahâbîler döneminden başlayarak İslâm'a bulaştığını göstermektedir (Aydemir, 2019: 69-70).

Sahâbîler döneminde her ne kadar Ehl-i kitapla münasebetler olsa da İsrâiliyat'ın yaygınlık kazanması daha çok tâbiîn ve Tebeittâbiîn döneminde olmuştur. Bu dönemde İsrâiliyat hadis ve tefsirlere ciddi derecede bulaşmıştır. İlk dönemlerde tefsirlerde yer alan rivayetler senetleriyle birlikte zikredilirken bu dönemdeki müfessirler bu konuda gevşek davranmış, Kur'ân-ı Kerîm'deki kıssaları aslı olmayan rivayetlerle doldurmuş, rivayetlerin doğruluğunu sorgulamamışlardır (Zehebî, 2017: 34-36).

Esasında İsrâiliyat'ın İslâm'a karışmasındaki mühim meselelerden biri de Ehl-i kitaba mensup âlim kişilerin İslâm'ı benimsemeleri olmuştur. Haliyle bu kişiler beraberlerinde getirdikleri bilgi birikimleri, kültürleri ve rivayetleri de İslâm'a taşımışlardır (Kaya, 2018: 156). Bu kişilerin başında İsrâiliyat'ı nakleden Abdullah b. Selam, Ka'bu'l-Ahbar, Vehb. B. Münebbih, Temîm ed-Dârî gibi isimler gelmektedir (Ünver, 2017: 61-62).

Kassas olarak ortaya çıkan ve anlattıklarıyla halkın ileri gelenlerinden bahşış toplayarak maddi çıkar elden eden kimselerin de İsrâiliyat'ı İslâm'a bulaştırmada rolü vardır. Belagat ve beyanı çok iyi olan kassaslar; insanların dinlemekten keyif aldığı acayip ve yalan hikâyeleri mescit vb. yerlerde anlatmışlar, tefsir ve hadislere İsrâiliyat'ı sızdırmışlardır (Zehebi, 2017: 35; Uyar, 1993: 54-55).

Hiz. Muhammed'in vefatından sonra gerçekleştirilen fetihlerle beraber İslâmiyet geniş bir coğrafyada yayılmaya başlamıştır. Bu yayılma gerek İslâm'ın benimsenmesi sonucu gerekse de dönemin otoritesine karşı maddi çıkarları ön planda tutan münafıkların göstermelik olarak İslâm'a girmeleriyle olmuştur. Haliyle Müslümanlığı benimseyen kişiler, eski din ve kültürlerine dair unsurları beraberlerinde taşımışlardır; münafıklar ise kendi inançlarına son veren İslâm'ı yıpratmak ve tahrif etmek için her türlü yıkıcı faaliyette bulunmuşlardır. Böyle bir ortamda İslâm dışı fikirlere, geleneklere, kıssalara, inançlara dair unsurlar İslâm'a bulaşmıştır. (Aydemir, 2019: 77-78).

Sonuç olarak İsrâiliyat'ın tarihsel sürecine bakıldığında İslâm öncesi Arap toplumuna intikal etmiş, İslâm'ın doğuşuyla da Ehl-i kitapla etkileşimler artmıştır. İsrâiliyat unsurlarının İslâm'a entegre edilmesi farklı kanallarla olmuş; gerek sahâbe ve

tâbiîn dönemlerinde Ehl-i kitapla etkileşimin artması, gerek farklı dinlere mensup kişilerin İslâm'ı seçmeleri İsrâiliyat'ın İslâm'a sızmasında etkili olmuştur.

5. İSRÂİLİYAT'IN NAKLİ MESELESİ

Yaratılıştan Hz. Muhammed'e kadar her topluma uyarıcı ve müjdeleyici olarak peygamberler gönderilmiştir. Gönderilen peygamberlerden kimisine de kitap verilmiştir. Bilindiği üzere peygamberlere kitap verilmesi kendisinden önce gönderilen kitapların tahrif edilmesi üzerine olmuştur. Dolayısıyla İncil'in inmesiyle Tevrat, Kur'ân-ı Kerîm'in gönderilmesiyle de İncil hükmünü yitirmiştir. Yahudilerin ve Hristiyanların kutsal kitapları Allah'ın gönderdiği ilk haliyle kalmamış, insan eliyle değiştirilip tahrif edilmiştir. Haliyle doğruluğuna dair katî bilgiler içermemektedir. İçeriğinin ne kadarının değiştirildiği ne kadarının doğru olduğu bilinmemektedir. Kur'ân-ı Kerîm, bu tahrifatın varlığına işaret eden âyetlerle bunu vurgulamaktadır.

“Elleriyle kitap yazıp sonra onu az bir bedel karşılığında satmak için, ‘Bu, Allah'ın katındandır’ diyenlere yazıklar olsun! Elleriyle yazdıkları yüzünden vay haline onların! Ve yapıp ettikleri yüzünden vay haline onlairın!” (Bakara: 2/79).^{1,2}

“Yahudilerden bir kısmı kelimeleri yerlerinden saptırıyorlar.(...)” (Nisâ: 4/46)³

¹ Çalışma boyunca verilen âyet meâlleri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan Kur'ân-ı Kerîm meâlinden alınmıştır: Karaman, H. ; Çağrı, M.; Dönmez, İ. K. ve Gümüş, S. (2015). *Kur'an-ı Kerim Meâli* (1. b.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

² Mehmet Okuyan hazırlamış olduğu Kur'ân meâlinde, bu âyetle söz edilen kitap kelimesinin Tevrat için kullanıldığına işaret eder. Okuyan, M. (2021). *Kur'ân Meal-Tefsir* (7 b.). İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 11. Bayraktar Bayraklı hazırlamış olduğu Kur'ân tefsirinde “Elleriyle kitap yazanlar” ifadesi için *“1. Allah'ın gönderdiği vahyi, yani kitabı değiştirmektedirler. Onlar, kendi arzularına, hayat tarzlarına ve düşüncelerine uymaz gördükleri âyetleri değiştirip kendileri yazıyorlardı. Böylece vahyi değiştirme cüretini göstermiş oluyorlardı. 2. Allah'ın kitabını değiştirme girişimleri, kitabın beşerileştirilmesine kadar uzanıyordu. İnsani bilgiyi, ilahi vahyin içine sokuşturmaları, bir zulüm halini almıştı. Gerçek bilgiyi yerinden çıkarıp, ona denk olmayanla değiştirmeleri, Levh-i mahfûz'u rahatsız ettiği için, Yüce Allah bu durumu Kur' an'da zikretmiştir. 3. Allah'ın âyetlerini değiştirmeleri ve onu beşerileştirmeleri eylemiyle kalmayıp, yaptıklarını Allah'a mal etmeleri ve Allah katından olduğunu söylemeleri, zulmü doruk noktasına ulaştırmıştır. Yazdıklarını, Allah'a isnad ederek insanlara sunmaları, hem iftira ve hem de sahtekârlıktır.”* yorumlarında bulunur. Bayraklı, B. (2001). *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri* (1. b.) İstanbul: İşaret Yayınları, (1/516).

³ Bayraktar Bayraklı bu âyetin tefsirinde de Yahudilerin kutsal kitaplarını tahrif ettiklerine değinir: *“1. Sözlerin anlamını çarpıtırlar. Yahudilerin bir kısmı, Allah'ın vahyinde yer alan ilahi hükümleri çarpıtarak değiştirmişlerdir. Kur'an muhtelif âyetlerinde buna "tahrif" demektir. Bu tip Yahudiler toplumda bir sınıf teşkil etmektedirler. Mâide sûresinin 13. âyetinde bu konu şu şekilde ele alınmaktadır: ‘Sözlerini bozmaları sebebiyle onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık. Onlar kelimelerin yerlerini değiştirirler. Kendilerine öğretilen ahkâmın önemli bir bölümünü de unuttular. İçlerinden pek azı hariç, onlardan daima bir hainlik görürsün.’ Demek ki Yahudilerin Kur'an'da öne çıkarılan özelliklerinden biri kendi kitaplarını, yani Allah'ın kelâmını tahrif etmeleri. Kendi isteklerine, yaşam tarzlarına uymayan hükümleri değiştirmeleriyle*

“Onlardan bir grup, kitapta olmayanı ondan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip бүkerler ve Allah katından olmadığı halde, ‘Bu Allah katındandır’ derler. Onlar bile bile Allah hakkında yalan uydurmaktadırlar.” (Âl-i İmrân: 3/78).⁴

“Ahidlerini bozdukları için onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık. Onlar kelimelerin yerlerini değiştiriyorlar. Kendilerine bildirilenlerden (Tevrat) önemli bir kısmını da unuttular.(...)” (Mâide: 5/ 13).⁵

“ ‘Biz Hristiyanız’ diyenlerden de sağlam ahidlerini almıştık, ama onlar da kendilerine bildirilenlerden (İncil) önemli bir kısmını unuttular...” (Mâide: 5/14).

“Ey Ehl-i kitap! Resulümüz kitapta bulunup da gizlemekte olduğunuz birçok şeyi size açıklamak üzere geldi; birçoğunu da açığa vurmuyor. Şüphe yok ki size Allah’tan bir ışık, apaçık bir kitap geldi.” (Mâide: 5/15).⁶

Yukarıdaki âyetlerden de anlaşılacağı üzere İslâm perspektifinde Kur’ân’dan önce gelen kutsal kitaplara yönelik bir tahrif söz konusudur. Tahrifin bu boyutunu tabii olarak bilmemiz mümkün değildir. Netice itibariyle yukarıdaki âyetlerden hareketle doğruluğuna şüphe bulaşmış bu kitaplara temkinli yaklaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Dolayısıyla Kur’ân kıssalarının aktarımında ehli kitabın doğruluğundan emin olunmayan bilgilerine başvurulmaması, Tevrat ve İncil’deki bilgilerin doğruluğunu teyit için Kur’ân-

öne çıkan bu insanlar, doğal olarak müslümanları da yoldan çıkarabilirler.(...) Dillerini eğerek, бүkererek dine saldırırlar. Onlar sadece, kelimelerin, ilahî hükümlerin, doğru bilgilerin yerini değiştirmekle kalmaz, aynı zamanda sözleriyle dine saldırırlar. Dünyada konuşulan, doğru bilgileri asıl bağlamlarından kopararak dini küçümsemek için saldırırlar.” (2002: V/151).

⁴ Görüldüğü üzere Bayraktar Bayraklı kutsal kitapların tahrif edilme meselesine âyetlerin tefsirlerini yaparken değinmektedir: “Ancak şu hususa da dikkat edilmesi gerekir: Birçok âyette kutsal kitabın tahrifi meselesinde daha çok öne çıkarılan Yahudilerdir. Mesela: Nisâ/46, Mâide/13 âyetlerinde Yahudilerin kutsal kitaplarını tahrif etmeleri ele alınmakta ve kınanmaktadır. Yahudilerin daha çok öne çıkarılması, Hristiyanların bunu yapmadığı anlamına gelmez. Netice olarak diyebiliriz ki, âyetteki (minhum=onlardan) ifadesi, Yahudileri de, Hristiyanları da kapsamaktadır.” (2002: IV/202).

⁵ Bayraktar Bayraklı tefsirinde âyeti şöyle yorumlamaktadır: “Âyetin bu kısmı, İsrâiloğullan’nın sözlerini nasıl bozduklarını anlattığını söyleyebiliriz. ‘Kelimelerin yerini’ derken, antlaşmadaki maddelerin yerlerini değiştirdiler, yani tahrif ettiler anlamını ifade etmektedir. Kelimelerin tahrif edilmesine başka bir anlam da yükleyebiliriz. Bu anlamı Bakara sûresinin 79 ve Âl-i İmrân sûresinin 78. âyetlerine göre verebiliriz: “Elleriyle kitabı yazıp sonra onu az bir bedel karşılığında satmak için, bu Allah katındandır, diyenlere yazıklar olsun. Elleriyle yazdıklarından ötürü vay hallerine onların!” (Bakara 2179). Demek ki kelimeleri tahrif etmeleri, yerlerinden kaydırmalarının anlamı Tevrat’ın bazı âyetlerini değiştirmeleridir. Değiştirdikleri âyetlerin, Allah katından olduğunu söyleyerek de yalana başvurmuşlardır.” (2002: V/ 498).

⁶ Bu âyette yer alan “unutmak” kavramını da Bayraktar Bayraklı tahrif etme olarak ele almıştır: “Bu âyetten Hz. Peygamber’in önemli bir görevi ortaya çıkmaktadır. Yahudi ve Hristiyanlar kendi kutsal kitaplarının önemli bir kısmını unutmuşlardı. Bu âyete göre unutmanın anlamı gizlemektir, yani değiştirmektir. Onların gizlemiş oldukları hükümleri açıklamak için Hz. Muhammed görevlendirilmiştir. Demek ki Hz. Peygamber Yahudi ve Hristiyanların kendi kitaplarına karşı yaptıkları haksızlığı düzeltmekle meşgul olmuştur.” (2002: V/505).

1 Kerîm'in referans alınması, Kur'ân'ın kabul ettiğinin doğrulanıp Kur'ân'la çelişenin reddedilmesi daha temkinli bir yaklaşım olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

DİVAN ŞİİRİNDE İSRÂİLİYAT

Tablo 2.1. Çalışmada şiirlerinden yararlanan şairlerin tablosu

14. Yüzyıl (3 Şair)			
Ahmedî	Kadı Burhâneddin	Nesîmî	
15. Yüzyıl (19 Şair)			
Abdülvasi Çelebi	Âhî	Ahmed Paşa	Ahmed-i Rıdvan
Avnî	Çâkerî	Dede Ömer Rûşenî	Edirneli Şevkî
Erzurumlu Mustafa Darîr	Hakîkî	Hamdullah Hamdî	Karamanlı Aynî
Mesihî	Mihrî Hâtun	Necâtî Bey	Süleyman Çelebi
Şeyhî	Şeyyad Hamza	Yazıcıoğlu Mehmed	
16. Yüzyıl (32 Şair)			
Âşık Çelebi	Bakî	Beyânî	Bursalı Rahmî
Cenâbî	Edincikli Ravzî	Edirneli Nazmî	Emrî
Fuzûlî	Gelibolulu Mustafa Âlî	Gelibolulu Surûrî	Hayâlî
Hayretî	Hecrî	Hindî Mahmûd	Mecîdî
Mostarlı Hasan Ziyâ-i	Muhibbî	Münirî	Nev'î
Prizrenli Şem'î	Sehâbî	Sehî Bey	Seyfullâh Nizâmoğlu
Süheylî	Taşlıcalı Yahyâ Bey	Usûlî	Ümmî Sinan
Üsküdarlı Aşkî	Vizeli Ramazan Behiştî	Vusûlî	Zâtî

17. Yüzyıl (9 Şair)			
Azmizâde Hâletî	Kâtip-zâde Sakıb	Nâbî	Nâ'îlî-i Kadîm
Nefî	Neşâtî	Nev'î-zâde Atâyî	Şeyhülislâm Yahyâ Efendi
Vâhyî			
18. Yüzyıl (14 Şair)			
Ahmed Bâ'is Efendi	Arpaemînî-zâde Mustafa Sâmi	Diyarbakırlı Ahmedî	Diyarbakırlı Lebîb
Dürrî Ahmed Efendi	Enderunlu Hasan Yâver	Erzurumlu Zihnî	Esrâr Dede
Kâmî	Nedîm	Neylî	Sâkîb Dede
Sünbülzâde Vehbî	Şeyh Gâlib		
19. Yüzyıl (12 Şair)			
Hamâmizâde İhsan	Hocazâde Ahmed Kâmil	Mehmed Sıdkî	Meşhurî
Nigârî	Numân Mâhir	Osman Nevres	Ömer Hulûsî
Ref'î-i Kâlâyî	Süleymân Fehîm	Şeref Hanım	Yenişehirli Avnî

1. MELEKLERE DAİR İSRÂİLİYAT

1.1 AZRÂİL

Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde bulunmayan bu kavram dört büyük melekten biri olarak kabul edilmiştir. Canlıların ruhunu almak ile görevlidir (Kılavuz, 1991: 350).

Kur’ân-ı Kerîm’de insanların ruhunu kabzetmekle görevli melek için melekü’l-mevt (ölüm meleği) ifadesi kullanılır. Başka âyetlerde ise “melekler” şeklinde çoğul ifadeler yer alır. Anlaşılan o ki tek bir ölüm meleği yoktur.

“De ki: ‘Sizin için görevlendirilmiş bulunan ölüm meleği canınızı alacak, sonra da rabbinize döndürüleceksiniz.’ ” (Secde: 32/11)

“...Nihâyet birinize ölüm geldi mi elçilerimiz (görevli melekler) onun canını alırlar. Onlar vazifede kusur etmezler.” (En’âm: 6/61)

“Melekler, inkâr edenlerin suratlarına ve arkalarına vura vura, ‘Tadın bakalım yangın azabını!’ diyerek canlarını alırken bir görseydin!” (Enfâl: 8/50)

Her ne kadar Kur’ân ve hadislerde hakkında ayrıntılı bilgi olmasa da İsrâiliyat’tan kaynaklı rivayetler meydana gelmiştir. Özellikle insanın yaratılışında kullanılan toprağın Azrâil tarafından yeryüzünden alınmasına dair rivayetler kültürel bellekte yer edinmiştir. Rivayetlere göre Allah yaratılış için Cebrâil’i yeryüzünden toprak getirmekle görevlendirir. Yeryüzüne inen Cebrâil görevini ifa etmek istediğinde yer buna mani olur. Yer, şeklinin bozulmasından ve hakir duruma düşmekten Allah’a sığınır. Cebrâil, yeryüzüne merhamet göstererek Allah katına geri döner. Allah, bundan sonra sırasıyla Mîkâil ve İsrâfil’i gönderir. Aynı hadiseyi onlar da yaşarlar ve görevlerini ifa edemedi Allah katına dönerler. Allah son olarak Azrâil’i yeryüzüne gönderir. Yerin yalvarıp yakarmasına rağmen Allah’ın verdiği görevi yerine getirmek üzere yeryüzünün çeşitli yerlerinden çeşitli renklerde toprak alıp Allah katına çıkar (Taberî, 1991: I/113-114; Taberî, 1996: I/169; Kurtubî, 2005: I/287; İbn Kesîr, 1993: II/287; Suyûtî, 2012:

I/217; Pala, 2020 a: 50). Allah, Azrâil'in yeryüzüne merhamet göstermeyen bu davranışı insan ruhunu kabzetmeye uygun görür. Allah Azrâil'i ölüm meleği olarak görevlendirir.⁷

Yukarıda tahkiye edilen rivayet, yaratılış itibari ile meleklerin fitratına aykırıdır. Allah'ın verdiği bir vazifeyi ifa etmemeleri mümkün değildir. Enbiyâ sûresinde “*O'nun sözünün önüne geçemezler, sadece O'nun emriyle hareket ederler.*” (Enbiyâ: 21/27) âyeti böyle bir hadisenin vuku bulmasının olanaksız olduğunu göstermektedir.

Şeyh Gâlib, Azrâil'in cennet bahçesine yakışmayacağını ifade ederken sevgilinin yüzüne öldürücü bakışların nasıl yakıştığını sorgulamaktadır.

Behişt-i hulda yaraşmaz eğerçi Azrâil

Ruhunda gamze-i cellâd aceb neden yaraşır

ŞG (G: 81/4)

“Gerçi sonsuz cennete Azrâil yakışmaz da öldürücü bakışların yüzüne neden yakışır.”

Enderunlu Hasan Yâver, sevgilinin kimi zaman Azrâil gibi can alıcı olduğunu kimi zaman ise bakışlarının can bağışlayıcı ve derdine derman olduğunu söyler:

Geh helâk eyler tegâfûl ile hem-çün 'Azra'îl

Geh nigâh-ı rûh-bahşun derde dermân gösterür

EHY (G: 66/2)

“Bazen görmezden gelerek Azrâil gibi (beni) helak eder, bazen (de) bakışlarıyla can verip derde derman olur.”

Nigâh-ı şûhî cân almakda 'Azrâ'ilden kalmaz

Lebi cân virmede 'Îsâ-yı pür-tebcîlden kalmaz

YA (G: 151/1)

“Sevgilinin cilveli bakışları can almakta Azrâil'den geri kalmaz. Dudakları (ise) can vermede Îsâ gibi ikram etmekten (geri) kalmaz.”

1.2. HÂRÛT İLE MÂRÛT

Hârût ve Mârût'un insanlara sihir öğreten iki melek olduğuna dair bir inanış vardır. Kur'an-ı Kerîm'de geçen bu kelimelerle ilgili tefsir kitaplarına tafsilatlı bilgi

⁷ Yeryüzünden toprak alma hadisesi yukarıda sözü edilen eserlerde muhteva olarak aynıdır fakat Azrâil'in bu hadiseden dolayı ölüm meleği olarak görevlendirilmesini Kurtubî ve Pala ihtiva etmiştir (Kurtubî, 2005: I/287; Pala, 2020 a: 50).

girmiştir. Bu bilgilerin kaynağına inildiğinde İslâm öncesi din ve kültürlerin izleri görülmektedir.

Rivayetlere göre yeryüzündeki insanların günaha bulaştıklarını gören melekler, insanların fıtratını anlamadılar ve insanları kınadılar. Kendilerinin Allah'ın emirlerini asla çiğnemeyeceklerini iddia ettiler. Bunun üzerine Allah aralarından iki melek seçmelerini istedi. Onlar da Hârût ve Mârût isimli iki meleği seçtiler. Allah bu iki meleği yeryüzüne indireceğini söyledi ve şirkten, zinadan, kan akıtmaktan uzak durmalarını onlara buyurdu. Nihayetinde bu iki melek yeryüzüne indiler. Zühre isminde İranlı güzel bir kadına meylettir.⁸ Kadın, Hârût ile Mârût'un kendisini isteme taleplerini yerine getirmek için onlara şart koştu. Zühre, kendi dini üzerine olurlarsa onların taleplerini yerine getireceğini söyledi. Hârût ile Mârût Allah'a şirk koştuktan kaçındılar. Zühre'nin onlara yaptığı bir diğer teklif, adam öldürmelerini istemek oldu. Hârût ile Mârût böyle bir günaha da bulaşmaktan geri durdular. Zühre'nin son teklifi içki içmelerini istemek oldu. Hârût ile Mârût Zühre'ye kavuşmak için bu teklifi kabul ettiler. İçki içtikten sonra Zühre ile zina ettiler ve adam öldürdüler. Allah'ın yasakladığı ve kendilerinin de kınadığı günahlara bulaştılar. İçkinin verdiği sarhoşluk geçince Allah'tan bağışlanmayı dilediler. İşledikleri günahların cezalandırılması için iki seçenekleri vardı: Ya ahirette ya da dünyada cezalarına razı olacaklardı. Hârût ile Mârût ahiret azabındansa dünyada cezalandırılmayı tercih ettiler. Babil'de ateş dolu bir kuyuya baş aşağı sarkıtılarak cezalandırıldılar (Taberî, 1996: I/295; Râzî, 1988: I/286; Kurtubî, 2001: II/246-247; İbn Kesîr, 1993: II/449-454; Birgivî, bty: 40; Aydemir, 2019: 174-196).

Yukarıda tahkiye edilen rivayetin alındığı kaynaklarda başka detaylar da yer almaktadır. Kimi rivayetlere göre Zühre gökyüzüne indirilmiş bir yıldız, kimine göre yaşanan olaydan sonra gökyüzüne yükselen ve yaratılışı değişerek yıldızla dönüşen bir kadındır. Kimi rivayetlerde ise Allah'ın Hârût ile Mârût'u imtihan etmek için gönderdiği bir kadındır. Zühre'nin Hârût ile Mârût'tan talepleri de rivayetlere göre değişmektedir. Bazı rivayetlerde Zühre göğe yükselmek için bir söz söylemelerini ister. Hârût ile Mârût da Zühre'ye sahip olmak istediklerinden ona bu sırrı verirler. Zühre bu sözü söyleyince göğe yükselerek bir yıldızla dönüşür. Bazı rivayetlere göre de Zühre'nin onlardan

⁸ İslâm inancındaki meleklerde cinsiyet kavramı bulunmamaktadır. Oysa rivayetlerde Hârût ile Mârût'un bir kadına meyli söz konusudur. Bu da melek olduğuna inanılan bu iki kavrama cinsiyetin izafe edildiğini gösterir.

öğrendiği gizli bilgi ism-i a'zamdır. Hârût ve Mârût'un kanını döktüğü kişi de farklılık göstermektedir. Bazı rivayetlere göre bir çocuk, bazılarına göre Zühre'nin kocası, bazılarına göre zinaya şahit olan bir dilenci, bazılarına göre ise meylettikleri ve zina ettikleri kadının kendisidir. Hârût ile Mârût'un başından geçtiği rivayet edilen bu olaylar ise kimi rivayetlere göre Hz. İdrîs, kimi rivayetlere göre de Hz. Süleymân döneminde yaşanmıştır.

İbn Kesîr (ö. 774/1373), tefsirinde rivayetleri aktardıktan sonra bu rivayetlere isnat edilen hadislerin Hz. Muhammed'e kadar kesintisiz bir şekilde gitmediğini, aktarılan bu rivayetlerin dayanağının İsrâiliyat kaynaklı olduğunu söyler (1993: II/455).

Kurtubî (ö. 671/1273), yukarıdaki rivayetlerin sahih olmadığını, Kur'ân-ı Kerîm'deki melek tasavvuruna aykırı olduğunu söyler (2001: II/247).

Kürşat Demirci'nin *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı Hârût ve Mârût maddesinde, hem kelimelerin kökenine hem de rivayetlerin kaynağına dair detaylı bilgi yer almaktadır. Zerdüştilerin dinî metinlerinde yer alan "Haurvatât ve Ameretat" isimlerinin Hârût ve Mârût'un kaynağı olabileceği nakledilir. Ermenilerin dinî literatürlerinde de "Hawrot ve Mawrot" isimli iki çiçek tanrısına rastlanır. Enoch'un kitabının Slavca nüshasında da kitabı korumakla vazifelendirilen "Ariuk ve Mariuk" adında iki melek vardır. "Ariuk" adı Kitâb-ı Mukaddes'te de geçer fakat bu isim bir melek ismi değil kişi ismidir. Demirci, İslâmî literatürde yer alan Hârût ve Mârût kıssasını, Yahudi tefsir kitabı olan *Midraş Avkir*'de yer alan rivayete ilişkilendirir. *Midraş Avkir*'de yer alan rivayete göre "Şemhazai ve Azazel" isimli iki melek yeryüzünde bozgunculuk yapan insanları kınar ve kendilerinin bunu yapmayacağını iddia ederler. Fakat bu melekler, yeryüzüne indikten sonra Şemhazai, "Ester (İştâr)" adında güzel bir kadına âşık olur. Kadın, Şemhazai'nin aşkına karşılık vermek için ona şart koşar. Gökyüzüne çıkmasına sağlayacak olan tanrının adını ondan ister. Şemhazai, tanrının adını Ester'e öğretir. Ester, bu bilgiyi okuyunca semaya yükselir ve Allah tarafından yıldıza dönüştürülür (1997: 262-264).

Muazzez İlmiye Çığ ise Hârût ile Mârût'a dair rivayetlerin Sümerlere dayanan "Dumuzi ve İnanna" efsanesinin değiştirilmiş bir motifi olduğunu iddia eder. Ona göre Sümerlerde çoban tanrısı olan "Dumuzi" ile çiftçi tanrısı olan "Enkimdu" Hârût ile

Mârût'un karşılığıdır. Aşk tanrısı “Înanna” ise onları kandıran Zühre'dir. İnanna'yı Venüs temsil eder. Venüs'ün diğer adı da Zühre'dir (2015: 210).

Hz. Muhammed'in Medine'deki Yahudilerle sihir ve büyü üzerine yapmış olduğu tartışmaya müteakiben inen (Aydemir, 2019: 169) Bakara sûresinin 102. âyetinde bu iki kavrama rastlanılmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığının âyete vermiş olduğu meâl şöyledir:

“Onlar, Süleymân'ın hükümrânlığı hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleymân kâfir olmadı fakat şeytanlar kâfir oldular çünkü insanlara sihri, Bâbil'de iki meleğe, Hârût'la Mârût'a indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki bu iki melek, “Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!” demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi. Fakat onlar bu iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa Allah'ın izni olmadıkça onunla hiç kimseye zarar veremezlerdi. Yine de kendilerine fayda sağlayan değil zarar veren öğreniyorlardı. Andolsun onlar, bunu (sihri) satın alan kimsenin âhiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür, bir bilselerdi!” (Bakara: 2/102)

Meâle göre Hârût ile Mârût Babil'de bulunan iki melektir. İmtihan için bir aracıdırlar ve insanlara bilgi verirler. Mehmet Okuyan ise âyete farklı bir meâl vermiştir:

“Onlar, Süleymân'ın hükümdarlığı hakkında şeytanların (uydurup söylediklerine uymuşlardır. (Oysa) Süleymân, (büyü yapıp) kafir olmamıştı. Ancak şeytan (ruhlı insan)lar kafir olmuşlardı. (Çünkü) onlar, insanlara büyü ve Babil'de Hârût Mârût isimli iki hükümdara indirileni öğretiyorlardı. (O iki hükümdar): “Biz sadece imtihanınız, sakın kafir olmayın!” demeden kimseye (bir şey) öğretmezlerdi. Onlar, o ikisinden (Hârût ile Mârût'tan), kişi ile eşinin arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa onlar (büyücüler), Allah'ın izni olmadan kimseye zarar veremezler(di). Onlar ise, kendilerine zarar veren ve yarar sağlamayan şeyleri öğreniyorlardı. Yemin olsun ki (büyüyü) satın alanların ahiretten payı olmadığını çok iyi bilmektelerdi. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bilselerdi!”

Mehmet Okuyan, âyette yer alan kelimenin “melekeyni” (iki melek) şeklinde okunmaması gerektiğini, kelimenin “melikeyni”(iki hükümdar) olduğunu ve Hasan Basri gibi âlimlerin de âyeti bu şekilde okuduklarını ifade eder (Okuyan, 2021: 4,15).

Bu konu üzerine bir makale yayımlayan Ekrem Sarıkçıoğlu da Abdullah Yousuf Ali, Muhammed Abduh, Hasan Elik, Muhammed Coşkun gibi isimlerin kelimeye “bilge, akıllı kişiler” şeklinde meâl verdiklerini söyler. Çalışmasının devamında Hristiyanların piskopos ve kilise idarecileri için “melek” tabirini kullandığını, Eski Ahit'te ahit sandığını taşıyan görevlilere de “melek” denildiğini, bunun bir teşbih unsuru olduğunu, dolayısıyla

âyette yer alan tabirin de teşbih unsuru olarak Babil’de yaşayan Hârût ve Mârût isminde iki mabet görevlisi için kullanılmış olabileceğini söyler (2014: 141-146).

Hârût ve Mârût isimleri Divan şiirinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Özellikle sevgili, âşığı büyüleme konusunda Hârût ve Mârût’un üstadı konumundadır. İsrâiliyat kaynaklı bu rivayetler etrafında çeşitli mazmunlar meydana gelmiştir.

Nedîm, kaleme seslenerek kalemin içinin sihir ve büyü ile dolduğunu ve kalemin içinde Hârût’un saç telinin olabileceğini söyleyerek yukarıda anlatılan rivayete telmihte bulunur.

Sîhr ü efsûn ile dolmuştur derûnun ey kalem

Zülf-i Hârûtun demek mümkün ki nâl olmuş sana Nedîm (G: 2/3)

“Ey kalem, için sihir ve büyü ile dolmuştur. Hârût’un saç teli sana kamıştan kalem olmuş demek mümkündür.”

Hayâlî, canının, henüz Hârût ve kuyusu yokken bile sevgilinin çenesindeki çukurun misafiri olduğunu söyler.

Mihmân-ı zenahdânın idi cân-ı Hayâlî

Hârût ile çâhı yok iken Bâbil içinde Hayâlî (G: 519/5)

“Babil içinde Hârût ile kuyusu (henüz) yokken Hayâlî’nin canı, çene çukurunun misâfiri idi.”

Esrâr Dede, sevgilinin çehresinin sahip olduğu güzelliği anlatmanın bir büyü olabileceği ihtimali üzerinde durur ve bunu istifham yoluyla ifade eder. Ona göre bu güzelliği anlatmak, kalemin büyücüsü Hârût’un büyü yapmasının delilidir.

Vasf-ı hatında mısra ’-ı ber-ceste söylemek

Hârût-ı kilke âyet-i sîhr ü beyân mıdır ED (G: 51/3)

“Yüzünün güzelliğine mısra-ı berceste söylemek Hârût’un büyülü kaleminin işareti ve bildirmesi midir?”

Lebîb, sevgilinin saçının her bir telinin, binlerce Hârût’un gönlünü çaldığını söyler. Devamında sevgiliye seslenerek bu büyüü kimden öğrendiğini, üstadının kim olduğunu sorar:

Senin her târ-ı zülfün kaldı bin Hârût'u dil-beste

Bu sihri kimden öğrendin a kâfir kimdir üstâdın DL (G: 84/2)

“Senin saçının her bir teli bin Hârût'u âşık etti. A kâfir, bu büyüü kimden öğrendin, üstâdın kimdir?”

Hârût ile Mârût'un cezalandırılmak için atıldıkları Babil kuyusu, “çah-ı Babil, çeh-i Babil” şeklinde Divan şiirinde kullanılan bir remiz olmuştur. Ayrıca Hârût ile Mârût'un insanlara sihir öğrettikleri yer olduğuna da inanılmıştır. Genellikle sihir, büyü, fitne, Zühre gibi kelimelerle birlikte kullanılarak çeşitli söz sanatlarının malzemesi olmuştur (Pala, 1993: 186).

Çâh-ı Bâbil'de dahı Hârût u Mârût olmadın

Gözlerün sihriyle cân u gönül meshûr idi HH (G: 164/5)

“Babil kuyusunda Hârût ve Mârût olmadığı halde gözlerinin büyüüyle can ve gönül büyüldü.”

Sihr-i Hârûtî çeh-i Bâbil'den olmuş ser-zede

Sonra gelmiş kâkülünde pîç ü tâb olmuş sana DL (G: 2/5)

“Hârût'un büyüü Babil kuyusundan ortaya çıkmış. Sonra kâkülüne gelmiş, sana ızdırap olmuş.”

Unutdurdı cihânda sihrini Hârût u Mârût'un

Şu hâlün kim zenahdân olmuş ana Çâh-ı Bâbil hâ ER (G: 79/4)

“Çah-ı Babil gibi çene çukurunda olan şu benin, sana dünyada Hârût ile Mârût'un büyüünü unutturdu.”

1.3. MÜNKER VE NEKİR

Münker ve Nekir, ölen bir kimseyi defin işlemlerinden sonra kabirde sorguya çekeceğine inanılan meleklerin ismidir. Sorgu melekleri olarak bilinmektedirler. Rivayetlere göre ceset kabre yerleştirildikten hemen sonra Münker ve Nekir cesedin başucuna gelirler. “Rabbin kimdir, peygamberin kimdir, kitabın nedir?” gibi soruları ölüye yöneltirler (Pala, 2020 a: 340-341; Toprak, 2006: 14-15). Münker ve Nekir, ölüye,

vereceği cevaplara göre muamele edeceklerdir. İslâm dini üzerine olan iman sahipleri, verecekleri cevaplara göre cennet bahçesine dönüşecek kabirlerinde kıyamete dek refah içinde bulunacaklardır. İnanmayanlar ve günahkârların ise kabirleri cehennemden bir çukura dönüşecek ve kıyamete dek azap içinde olacaklardır (Birgivî, bty: 75-76).

Kur’ân-ı Kerîm’de kabirde sorguya ya da kabir azabına dair herhangi bir referans bulunmamaktadır. Mahşer günü bütün insanların dirilip hesaba çekileceği malumumuzdur. Dolayısıyla mahşerden önce herhangi bir sorgu ya da cezalandırma söz konusu olamaz. Haliyle ölen kişiyi sorguya çekeceğine inanılan meleklerin varlığı da Kur’ânî bir bilgi değildir. “Münker” kelimesinin lügat anlamına bakıldığında “*red ve inkar edilen, hoşla gitmeyen, beğenilmeyen, makbul olmayan*” (Ayverdi, 2010: 880) gibi anlamlar içerdiği görülür. Allah’ın meleklerinin böyle olumsuz anlamlar taşıyan isimlerle anılması da pek doğru değildir. Bu inanış, her ne kadar kültürel bellekte yer edinmişse de İslâmî referansı yoktur.

Yapılan divan taramalarında sorgu meleklerine dair az sayıda beyte rastlanmıştır. İslâmî’nin mesnevisinde sorgu meleklerinin ölüye yönelttiği sualler görülmektedir:

Ne dir imdi ol sorucu dinlegil

Sözi budur key işitgil anlagıl (b. 1315)

“Şimdi o soruyu dinle, nedir? O zaman bu sözü işit ve anla.”

İderem bunda sana bil-ki suâl

Ne olursa soraram fi-küllü hal (b. 1316)

“Bundan sana bil ki soru sorarım. Her davranışından sorarım.”

İşbudur kim ol suâl sordum sana

Kim-dururTengrin senin digil bana (b. 1317)

“Sana bir soru sordum. Senin tanrın kimdir? Bana işte bunu söyle.”

Hem dahi peygamberün seniñ nedür

Sen ne milletsin dahi dinün nedür İslâmî (M: b/1318)

“Hem senin peygamberin kimdir? Sen hangi ümmettensin ve dinin nedir?”

Nesîmî'ye göre de ölüm gününden korkulmalıdır. Çünkü kişiyi zor bir sorgu beklemektedir.

Korh, o günden kim gelüben sorıser Münkir, Nekir;

Hak cevâbın virmege nutk olmayâ, bağlanesen Nesîmî (Man: 64/21)

“Münker ve Nekir’in gelip de sana soru sordukları, hak cevabı vermekten aciz olacağın ve söz söylemeye güç yettiremeyeceğin o günden kork.”

Birgivî (ö. 981/1573), *Vasiyetnâme*’sinde Münker ve Nekir’in fiziksel özelliklerini şöyle vermiştir: “... *kendileri gayet kara ve gözleri gayet gök heybetli...*” (Birgivi, bty: 75). İslâmî’nin mesnevisinde de bu tasvire rastlanmıştır.

Geldügi vakt kara-y-idi yüzleri

Dişi büyük hem göküdi gözleri

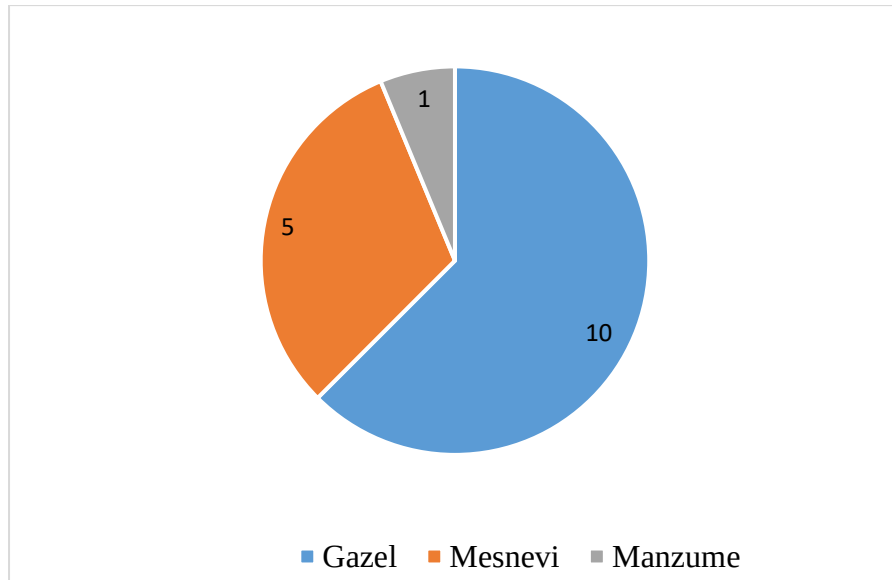
İslâmî (M. b/1324)

“Geldiği zaman yüzleri karaydı. Hem de dişi büyük, gözleri maviydi.”

Tablo 2.2. “Meleklerle Dair İsrâiliyat” bölümünde şiirlerinden yararlanan şairler, bu şairlerin divanlarından alınan beyit sayısı ve bu beyitlerin nazım şekillerine göre dağılımı tablosu.

Şairler	Nazım Şekilleri			
	G	M	Man	Toplam
Diyarbakırlı Lebîb	2			2
Edincikli Ravzî	1			1
Enderunlu Hasan Yâver	1			1
Esrâr Dede	1			1
Hamdullah Hamdi	1			1
Hayâlî	1			1
İslâmî		5		5
Nedîm	1			1
Nesîmî			1	1
Şeyh Gâlib	1			1
Yenişehirli Avnî	1			1
Toplam:	10	5	1	16

Şekil 2.1 “Meleklerle Dair İsrâiliyat” bölümündeki örneklerde kullanılan nazım şekilleri.

2. PEYGAMBER KISSALARINA DAİR İSRÂİLİYAT

Kur'ân-ı Kerîm'de geçmiş kavimlerin ve önceki peygamberlerin kıssalarına genişçe bir yer verilmektedir. Kur'ân'ın üçte biri –iki binden fazla âyet- kıssaları anlatmaktadır (Okuyan, 2017: 8). Buna Asr-ı saâdette meydana gelen olaylar da eklenirse Kur'ân'ın muhtevasının yaklaşık yarısını kıssalar oluşturmaktadır (Şengül, 1994: 26-27). Kıssalar anlatılırken özlü ve veciz ifadelerle yer verilmiştir. Bu kıssalar aktarılırken kronolojik bir sıranın gözetilmediği, hiçbir tarihi vaka döneminin bildirilmediği, bazı kıssalarda mekânın bildirilmediği, bazı kıssalarda ise şahıs isimlerinin verilmediği, anlatılan kıssaların bir bütünden ziyade parçalar halinde farklı sûrelerde verildiği görülmektedir (Uyar, 1993: 23; Zeyveli, 1996: 178). Dolayısıyla Kur'ân kıssalarının, Eski Ahit'te yer alan kıssalardan farklılık gösterdiği dikkat çeker. Bilindiği üzere Eski Ahit'te yer alan kıssalar kronolojik sırayla verilir; yer, zaman, kişi gibi tafsilatlı bilgileri aktarır. Kur'ân'ın zaman, mekân, kişi gibi tafsilatlara yer vermeden kıssaları sunma gerekçeleri âyetlerde farklı sebeplere bağlanmaktadır. Bu sebepler Kur'ân'ın ifadesiyle şöyle sıralandırılabilir:

- Kur'ân kıssalarının asıl amacın insanların ibret almaları olduğu söylenebilir. Kıssaların ibret verici oldukları yönünde Kur'ân'da birçok âyet mevcuttur. Bakara sûresinde, Hz. Mûsâ dönemine dair kıssalar anlatıldıktan sonra “*Biz bunu, hem çağdaşlarına hem de sonradan gelenlere ibret veren bir ceza, müttakiler için de bir öğüt kıldık.*” (2/66); Âl-i İmrân sûresinde Hz. İsrâ ile ilgili verilen bilgilerden hemen sonra “*(...) Eğer inanan kimseler iseniz elbette bunda sizin için bir ibret vardır.*” (3/49); Yûnus sûresinde Hz. Yûnus'un kıssası anlatıldıktan sonra “*(...) senden sonra gelenler için bir ibret olsun! (...)*” (10/92); Hûd sûresinde çeşitli kavimlerin kıssaları zikredildikten sonra “*İşte bunda, âhiret azabından korkanlar için elbette bir ibret vardır. (...)*” (11/103); Yûsuf sûresinde “*Andolsun ki Yûsuf ve kardeşlerinde, almak isteyenler için ibretler vardır.*” (12/7) âyeti yer almaktadır. Âyetlerden de anlaşılacağı üzere bu kıssaların zikredilme sebebi inanan insanların bunlardan ibret almalarıdır.

- Hûd sûresinin (11/120) âyetinde Hz. Peygamber'in kalbini kuvvetlendirmek için ona kıssaların anlatıldığına dair ifade yer almaktadır. Aynı zamanda âyete göre kıssaların bir diğer önemi, müminler için bir öğüt ve uyarıcı olmasıdır: “*Peygamberlerin haberlerinden, senin kalbini kuvvetlendireceğimiz bilgilerin her birini sana anlatıyoruz.*”

Bunlarda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve uyarı ulaşıyor.”

- A'râf sûresinde ise kıssaların insanları düşünmeye sevk ettiği görülmektedir:
“(…) Şimdi sen bu kıssayı anlat, umulur ki iyice düşünürler.” (7/176)

Kur'ân kıssalarının gerekçeleri yukarıda zikredilen âyetlerle ifade edilmektedir. Buna rağmen tefsir kaynaklarında bu kıssalara İslâm dışı kaynaklardan alınan farklı detaylar eklenmiştir. Bilmemizle hiçbir fayda ve önem olmayan, İsrâiliyat haberleri olarak bilinen bu detaylar bu bölümde ele alınacaktır. Bölümde izlenecek metot şöyle olacaktır: Öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan peygamberlerin kıssaları, akabinde ise diğer dinlerin kutsal metinlerinde ve Kur'ân-ı Kerîm tefsirlerinde yer alan peygamberlerin kıssaları incelenecektir. Peygamberler tarihi veya hayatı üzerine literatür taraması yapılacaktır. Elde edilen veriler ile Kur'ân-ı Kerîm'in peygamberlerle ilgili vermiş olduğu bilgiler karşılaştırılacak, Kur'ân-ı Kerîm'de yer almayan ve Kur'ân-ı Kerîm ile tutarlı olmayan veriler İsrâiliyat kabilinden ele alınacaktır. Bu çalışmanın ardından Divan şiirinde peygamberlerle ilgi kullanılan malzemeler tespit edilecek, çalışmanın konusunu teşkil etmesi üzere bu malzemelerden İsrâiliyat referanslı olanlar çalışmaya dâhil edilecektir. Bölüm boyunca öncelikle çalışmaya konu olan peygamberlerin İsrâiliyat kaynaklı malzemelerine dair genel bir açıklama yapılacak, ardından bu malzemelerin Divan şiirindeki izleri örnek beyitler ile sunulacaktır.

2.1. HZ. ÂDEM

Bütün semavî dinlerde ilk insan olarak kabul edilen Hz. Âdem, Kur'ân-ı Kerîm'in muhtelif sûrelerinde anılmaktadır. Hz. Âdem'in yaratılışına ve hayatına dair İsrâiliyat kabilinden teferruatlı pek çok bilgi kültür ve edebiyatımıza yerleşmiştir.

Hz. Âdem'in yaratılış sürecinin kaç gün olduğu, yaratışında kullanılan toprağın nereden getirildiği ve nasıl getirildiği, İblis'in Hz. Âdem'e ceset halindeyken düşmanlığı, yediği yasaklı şeyin ne olduğu, tövbe ederken kaç yıl ağladığı gibi İsrâilî rivayetler Divan şiiri geleneğine de karışmış; şairler bu rivayetlerden yararlanmışlardır. Aşağıda bu rivayetler örneklendirilecektir.

2.1.1. Hz Âdem'in Yaratıldığı Toprağın Getirildiği Yerler

Hz. Âdem'in yaratılışına dair âyetlerde; topraktan (Âl-i İmrân: 3/59), pişmemiş

kuru çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan (Hicr: 15/26,28), çamurdan şekil verilerek (A'râf: 7/12) yaratıldığı bildirilmektedir. Bu bilgiler dışında toprağın nereden getirildiği, renginin ne olduğu âyetlerde mevcut değildir.

İsrâîlî bilgilerin etkisiyle ravîlerin genel kanısına göre Hz. Âdem'in yaratılışında kullanılan toprağı Âzrail yeryüzünden almış; yeryüzünün çeşitli bölgelerinden aldığı kara, beyaz ve kırmızı toprak türlerini karıştırmıştır. Hz. Âdem'in neslinin çeşitli ten rengine sahip olmasının sebebi bu toprak çeşitliliğine bağlanmıştır (İbn Kesîr, 1993: II/287; Suyûtî, 2012: I/217; Tökel, 1998: 282) . Bir başka rivayete göre de Hz. Âdem'in uzuvları farklı topraklardan yaratılmıştır. Örneğin; başının ve yüzünün Kâbe toprağından, göğüs ve sırt bölgesinin Beytülmakdis'ten, baldır kısmının Yemen'den, bacak kısmının Mısır'dan, ayaklarının Hicaz'dan, sağ ve sol elinin doğu ve batıdan getirilen topraklardan yaratıldığı rivayet edilmiştir (Bolay: 1988: 359). Suyûtî (ö. 915/1505) ise ölüm meleğinin temiz-pis demeden yeryüzünün her yerinden hatta Kâbe'den bile toprak götürdüğünü söylemiştir (2012: I/2016).

Seyfullâh Nizâmoğlu, aşağıdaki beytinde Hz. Âdem'in yaratılışında kullanılan toprağın Kâbe'den alındığına dair rivayete yer vermiştir. Kâbe'nin secdegâh olmasını da bu sebebe bağlamıştır.

Kâ'be yeründen aldı Hak Âdem'in toprağın

Budur kadîmi Kâ'be gel secde it hey âdem SN (G: 149/5)

“Hak, Âdem'in (yaratılış) toprağını Kâbe'nin (bulunduğu) yerden aldı. Ey insan, Kâbe'nin geçmişi budur, gel secde et.”

2.1.2. Hz Âdem'in Ceset Halinde Beklemesi

Hz. Âdem'in yaratılış aşamasının ve süresinin nasıl olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de teferruatıyla bildirilmemiştir. Fakat şu kesindir ki Hz. Âdem'in yaratılışı diğer insanların yaratılışından farklı olmuştur. Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere birçok âyette topraktan yaratılma hadisesi mevcuttur. Âl-i İmrân sûresinin 59. âyetinde de “ ... *Onu topraktan var etti; sonra ona 'ol' dedi ve oluverdi.*” ifadesi yer alır. Fakat bu oluverme ya da yaratılma süresine dair net bir bilgi bulunmaz.

Eski Ahit'e göre Allah, Hz. Âdem'i kendi eliyle ve kendi suretinde yaratmıştır (Tekvin: 1/26-27). İslâmî kaynaklarda da Allah'ın Hz. Âdem'i kendi eliyle yarattığı

zikredilmiştir (Taberî, 1991: I/113-122; Taberî, 1996: I/167; İbn Kesîr, 1993: II/285,287; Suyûtî, 2012: I/209; Bursevî: 2012: IV/396). Allah, Hz. Âdem'e şekil verdikten sonra Hz. Âdem'in cesedi kimi rivayetlere göre kırk gün (Taberî, 1996: I/167; İbn Kesîr, 1993: II/285,287; Suyûtî, 2012: VIII/578; Aydemir, 2019: 293), kimi rivayetlere göre de kırk yıl (Taberî, 1991: I/116,118; Taberî, 1996: I/170; Kurtubî, 2005: I/558) yerde kalmıştır.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin aşağıdaki beytinde Hz. Âdem'in yaratılıştan sonra yıllarca ceset halinde beklemesine telmihte bulunulur. Buna göre âşık kendi tenini, yıllarca ceset halinde bekleyen Hz. Âdem'in kalıbına benzetir. Hayata tutunmak için sevgiliden gelecek bir öpücüğü umutla beklemektedir.

Yıllarla yattı kâleb-i âdem gibi tenüm

Ümmid-i bûs-ı la'lin idüp cânâ muntazır

GMÂ (G: 373/2)

“(Ey sevgili!) Bedenim, senin kırmızı dudağını öpme ümidiyle Âdem'in cesedi gibi yıllarca (kendi) ruhunu bekleyerek yattı.”

Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere ruh üfürülmeden önce Hz. Âdem'in ceset halinde bekleyişi “âb u gil” mazmunuyla şiirlerde yerini almış, âb u gil içindeki bekleyişi ise “erba'in” kelimesiyle ifade edilmiştir. Aşağıdaki örnek beyitlerde geçen “erba'in” kelimesinin kırk gün, kırk yıl veya kırk vakit mi olduğu belli değildir. Beyitlerde görülen bir diğer husus ise Hz. Muhammed'in Hz. Âdem'in yaratılışından önce yaratılmış olması ve tüm âleme peygamber olmasıdır. Bu rivayete, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yer verilecektir.

Ceddün bisât saldı sarây-ı nübüvette

Âdem çekerken âb-ü-gil içinde erba'in

AP (Tcb: 7/ 3-2)

“Âdem(in cesedi) kırk (gün/yıl/vakit) su ve çamur içinde beklerken (senin) ataların yeryüzünde nebilik sarayını genişletti.”

Serverâ sen on sekiz bin 'âleme sultân-idün

Âb u gil içre dahi Âdem çekerken erba'in

Zâtî (K: 5/12)

“Ey Peygamber (Hz. Muhammed), Âdem daha su ve toprak içinde kırk (gün/yıl/vakit) bekler iken sen on sekiz bin âleme sultan idin.”

Âdem çekerken âb u gil içinde erba'in

Ol cümle mülk-i 'âleme olmuşdı şehryâr

Zâfî (K: 80/8)

“Âdem, su ve çamur içinde kırk (gün/yıl) beklerken; o (Hz. Muhammed) tüm âleme hükümdar olmuştu.”

2.1.3. Hz. Âdem Ceset Halindeyken İblis'in Ona Musallat Olması

Kaynaklarda İblis'in Hz. Âdem'e olan düşmanlığı ve kibri, Hz. Âdem'in ceset halinde yaratılmasıyla başlar. Âdem yaratılıp yerde bekletilirken İblis ve melekler cesedi merak ederler. İblis, başlarda korksa da sonrasında korkulacak bir şeyin olmadığını fark eder. Cesede ayağıyla vurdukça ceset, boş bir testiye vurulunca çıkan ses gibi ses çıkarır. İblis cesedin ağzından girer, arkasından çıkar. Hz. Âdem'in cesedine musallat olan İblis, meleklerle de cesetten korkulmaması gerektiğini ve kendisine kuvvet verilecekse bu cesedi helâk edebileceğini söyler (Taberî, 1991: I/117; Taberî, 1996: I/167,170; Kurtubî, 2005: I/558; İbn Kesîr, 1993: II/285,287; Suyûtî, 2012: I/209-210; Aydemir, 2019: 293; Öztürk, 2014: 136).

Nâ'îlî-i Kadîm aşağıdaki beytinde yukarıda verilen rivayete değinir. Ona göre İblis'in Hz. Âdem'e olan düşmanlığı Hz. Âdem henüz ceset halindeyken başlamıştır.

Bildi zıddiyyetini eyledi bî-rûh henûz

Cesed-i Âdeme izhâr-ı 'adâvet iblîs

NK (K: 33/19)

“Âdem'in cesedi henüz ruhsuz iken İblis (kendisi ile Âdem arasındaki) tezatlığı görüp (Âdem'e karşı) husumetini açığa vurdu.”

2.1.4. Hz. Âdem'in Cennetten Kovulması

Allah, yeryüzünde halife yaratacağını söyleyince melekler insanın varlığına karşı çıkar. Gerekçe olarak da insanların yeryüzünde bozgunculuk yapacaklarını ve kan dökeceklerini dile getirirler. Oysa kendileri her daim Allah'ı tasdik ve tesbih etmektedirler. Allah ise “*Ben sizin bilmediklerinizi bilirim.*” der. Allah, Hz. Âdem'e bütün varlıkların ismini öğretir ve meleklerle varlıkların ismini sorar. Melekler ise Allah'ın onlara öğrettiklerinden fazlasını bilmediklerini ve O'nu her türlü eksiklikten tenzih ettiklerini belirtirler (Bakara: 2/30-32).

Allah meleklerle, Hz. Âdem'e secde emri verir. İblis hariç hepsi emri yerine getirir. İblis; Hz. Âdem'in çamurdan, kendisinin ateşten yaratıldığını söyleyerek

kibirlenir. Allah’a yaptığı bu itaatsizlik sonucu bulunduğu yerden ve konumdan kovulur, lanetlenir (Bakara: 2/34; A’râf: 7 /11-13).

Bu kıssaya dair İsrâîlî rivayetler İblis’in bulunduğu konumdan ya da yerden kovulmasıyla başlar. İblis, secde emrine itaat etmeyip cennetten kovulduktan sonra Hz. Âdem’e musallat olup onu yanlış sürüklemek ister. Cennet bekçilerinden dolayı cennete giremez. Cennetteki birçok hayvana iş birliği teklif eder fakat reddedilir. Nihayetinde yılan tarafından kabul görür. Yılanın ağzının içinde cennete gizlice girer (Taberî, 1991: I/136-138; Râzî, 2002: II/413; Kurtubî, 2005: I/599; İbn Kesîr, 1993: II/298; Suyûtî, 2012: I/239; Aydemir, 2019: 299-300;). Böylece yılan, Hz. Âdem’in günaha sürüklenmesinde İblis ile iş birliği yapar. Kitab-ı Mukaddes’te ise Hz. Âdem ile eşini kandıran yılanıdır. Yasaklı ağaçtan yemeleri halinde ölmeyecekleri, iyiyi ve kötüyü ayırt ederek Allah gibi olacakları yönünde vesvese verendir (Tekvin: 3/1-8).

Gelibolulu Mustafa Âlî aşağıdaki beytinde Âdem-yılan hikâyesine telmihte bulunur. Bu beyitte insanoğlunun yokluktan varlığa doğru olan yolculuğunda doğru yoldan çıkarak yanlış yollara sapabileceği ve kaybolabileceği anlatılır. İnsanoğlunun doğru yoldan sapması da yılanın şeytanla cennette yaptığı iş birliği rivayetine telmih olarak karşımıza çıkar:

Ben ‘âleme geldüm dir iken râh-ı ‘ademden

Gerdûn gibi bir mâr-ı ham-ender-hama düşdüm GMÂ (G: 861/4)

“Ben yokluk yolundan dünyaya geldim derken felek gibi dönen, kıvrım kıvrım (bükülen) yılanın eline düştüm.”

Usûlî’de ise insan nefsinin bencilliği ön plana çıkarılarak nefsin yedi başlı ejderha kadar tehlikeli olduğu vurgulanır. Bunun yanında Hz. Âdem’in cennetten kovulma hikâyesinde rol aldığına inanılan yılan motifi de kullanılır. Bu beyte göre insanların atasını cennetten çıkaran yılanıdır.

Ejdehâ-yı heft-serdür nefş-i hod-kâm ey gulâm

Ceddüni cennetden ihrâc eyleyen ol mârî gör Usûlî (G: 30/6)

“Ey kul, (o) bencil nefis yedi başlı ejderhadır. Atasını cennetten çıkaran o yılanı gör.”

2.1.5. Hz Âdem'in Yediği Yasaklı Yiyecek

Hz. Âdem'e ve eşine cennetteki bütün nimetlerden yararlanma imkânı verilir. Fakat yasaklı bir ağaç vardır. Bu ağaca yaklaşmamaları konusunda uyarılırlar (Bakara: 2/35; A'râf: 7 /19). İblis konusunda da uyarılmışlardır. İblis, onların düşmanıdır ve ona uyacak olurlarsa zalimlerden olacaklardır (Tâhâ: 20/117). İblis, onlara yasaklı ağaca yaklaşmaları ve yasaklı ağaçtan yemeleri için vesvese verir. Bu ağacın ölümsüzlük sağlayacağını söyleyerek onları kandırır. Allah'a karşı insanın işlediği ilk günah, bu emre itaatsizlik olur. Bunun sonucunda avret yerleri görünür ve cennetten kovulurlar. Nihayetinde insanın İblis ile düşmanlığı başlar (Bakara: 2/36; A'râf: 7 /20-22; Tâhâ: 20/120-123).

Hz. Âdem ve eşinin, uyarılara rağmen İblis'in verdiği vesveseyle yiyeceğinden yedikleri ağacın ne olduğuna dair çeşitli rivayetler mevcuttur. Kitab-ı Mukaddes'te iyiliği ve kötülüğü bilme ağacı olarak geçmektedir (Tekvin: 2/16-17). Bu ağaç Taberî'nin (ö. 310-923) rivayetlerinde üzüm, incir, buğday (1996: I/186); Kurtubî'nin aktardığı rivayetlerde incir, üzüm, buğday (2005: I/589); İbn Kesîr'in aktardığı rivayetlerde asma, hurma, buğday, incir (1993: II/191-192; 1994: I/97) ağacıdır.

İncelenen Divanlarda sıklıkla kullanılan “dâne” ve cinaslı olarak kullanılan “kendüm/gendüm kelimeleriyle bu olaya telmih edilmiş, Hz. Âdem'in yediği yiyeceğin buğday tanesi olarak geçtiği görülmüştür. Aşağıdaki örnekte de bu rivayetin yansımaları görülür.

Ey hatt-ı yâr girme o bâg-ı cinâna çık

Âdem gibi ye anda da bir iki dâne çık

Emrî (G: 248/1)

“Ey sevgilinin (yüzündeki) ayva tüyü o cennet bahçelerine girme, çık. Âdem gibi bir iki tane ye (ve) çık.”

Genellikle sevgilinin yüz ve vücudundaki benler buğday tanesine benzetilerek bu rivayete telmihte bulunulur. Münirî, dünya hayatını terk eden bir kimsenin sevgilinin benlerine meyletmemesini kınamaz. Ona göre sofı olan kişi, Hz. Âdem'in içine düştüğü duruma düşmemek için dünyalık duygulara meyletmez; sevgilinin benlerine meyledecek biri muhakkak vardır:

Zâhid-i şehîr eger anmazsa ne var benlerüni

Dâne-i hâlüne hod meyl idicek âdem olur

Münirî (G: 79/4)

“Eğer şehrin sofusu (senin) benlerini anmazsa ne var? (Elbette) ben tanelerine gönül verecek adam bulunur.”

Azmizâde Hâletî de “dane-âdem-hâl-cennet-belâ” kavramlarını kullanarak cennetten kovulma hikâyesine telmih yapar. Nasıl ki buğday tanesi Hz. Âdem’in cennetten kovulmasına sebep olmuşsa sevgilinin beni de âşık için bir musibettir.

Gayret-i gül-zâr-ı cennetdür ruh-ı alun senün

Bir belâdur âdeme ol dâne-i hâlün senün

AH (G: 444/1)

“(Ey sevgili) cennet bahçesini (isteyen kişi) senin kırmızı yanağına (ulaşmanın) gayretindedir. Senin (yanağının üstündeki) o ben tanesi ise insan için büyük bir musibettir.”

Münirî, aşağıdaki beyitte ilk günahın Hz. Âdem’den geldiğini hatırlatarak kendi durumunun hoş görülmesini ister. Unutulmamalıdır ki dünya hayatına ilgi duymak, ilk insan Hz. Âdem’de mevcut olan bir durumdur. Dolayısıyla Hz. Âdem’in nesli olan şairin de sevgilinin vücudundaki bene ilgi duyması şaşılacak şey değildir.

Dâne-i hâlüne meyl itdügümi ma ’zûr tut

Evvelâ Âdemden oldu hod bilürsin bu günâh

Münirî (G: 242/2)

“(Ey sevgili) vücudundaki bene ilgi duymamı hoş gör. Öncelikle ilk günahın bizzat Âdem’den geldiğini bilirsın.”

Bazen de şair kendisi ile atası Hz. Âdem arasındaki benzerliği bu rivayetle vurgular. Nasıl ki Hz. Âdem daneyi yediği için cennetten olduysa şair de sevgilinin beni uğruna cenneti feda eder:

Âdem behiştî tâneye sattı o hâle ben

Benzerse böyle benzese oğul atasına

Hayâlî (G: 488/3)

“Âdem cenneti (bir) taneye sattı, ben (ise sevgilinin yüzündeki) o bene (sattım). Oğul atasına benzerse böyle benzemeli.”

Bir gendüm-i hâl almağa firdevsini verdim

Uydum babamın isrine hayrû’l-halef oldum

Hî (G: 98/5)

“Buğday (tanesi gibi) bir ben almak için cennetini verdim. Babamın izinden gittim. Hayırlı evlat oldum.”

Dünyadaki mal-mülk hırsının gerekçesi de bu rivayete dayandırılır. Can kuşunun buğday uğruna dünya hırsına düşmesi şaşılacak ya da kınanacak bir durum değildir. Sonuçta Hz. Âdem ve Hz. İbrâhim de dünya malını gözlemişlerdir.

Dâne içün dâm-ı hırsa düşse tan mı murg-ı cân

Anda ki Âdem gözleye gendüm Halîlu 'llâh 'ades Âhî (Tev: 1/8)

“Can kuşu buğday için dünya hırsına kapılsa ayıplanacak şey mi? Âdem buğdayı, İbrâhim mercimeği gözlemektedir.”

Gelibolulu Mustafa Âlî ise kendini tanıdığını, Hz. Âdem’in düştüğü hataya düşmeyeceğini, Hz. Âdem gibi kendisini buğdaya değişmeyeceğini söyler:

Kendüm bilürem kendüme gendümce yakışmam

Âdem gibi ben kendümi buğdaya değişmem GMÂ (G: 933/2)

“Kendimi tanırım, kendime buğdayı yakıştırmam. Ben kendimi Âdem gibi buğdaya değişmem.”

Şeyhî'nin aşağıdaki beytinde, Hz. Âdem'in bir buğday tanesi için yaptığı hatadan dolayı Hz. Muhammed'in şefaatinde medet umduğu görülmektedir.

Hem hürmen-i şefâ'atünün hûşe-çînidür

Âdem ki dâne hırsıyla eyledi hatâ Şeyhî (K: 5/17)

“(Bir) tane hırsıyla hata yapan Âdem (senin) şefaati harmanının başak toplayıcısıdır.”

2.1.6. Hz Âdem'in Yeryüzünde İndirildiği Yer

Yaygın olan bir inanışa göre cennetten kovulan Hz. Âdem, yeryüzünde Hindistan'a indirilmiştir (Taberî, 1991: I/117; İbn Kesîr, 1993: II/285,287; ACP: bty: I/7; Bilmen, bty: I/40; Ateş, 1987: 114; Aydemir, 2019: 293; Bolay, 1988: 363).

Necatî Bey'in aşağıdaki beyitlerinde, cennetten kovulduktan sonra yeryüzü macerası başlayan Hz. Âdem'in Hindistan'a indirildiğinden söz edilir:

Çün âdem ola Cennetden havâyı

Diyârı Hinde toğruldur asâyı

“İnsan cennet ortamından kovulunca bastonunu Hint diyarına doğrultur.”

Kalem su 'bân gibi olur bahâne

Atar ol Âdemi Hindüstana

NB (M: 1/5-6)

“Kalem (kader) yılan gibi (Âdem'in cennetten gönderilmesine) sebep olur. Âdem'i Hindistan'a atar.”

2.1.7. Hz. Âdem'in Yıllarca Ağlaması

Deniliyor ki Hz. Âdem, cennetten kovulduktan sonra bağışlanmak için iki yüz yıl ağlamış ve affedilmek için Allah'a yalvarıp yakarmıştır (Köksal, 2001: I/58).

Süheylî, aşağıdaki dizelerinde Hz. Âdem'in cennet hayatındaki yasağı çiğneyip yeryüzüne düşmesi sonucu yaşadığı pişmanlığa ve yıllarca ağlayıp Allah'tan af dilemesine atıfta bulunur.

Gözinden yaş yirine kan akıtdı nice yıl Âdem

Günâhın andı üç yüz yıl pey-â-pey ağladı Âdem

Süheylî (Müs: 9/2)

“Âdem, senelerce gözünden yaş yerine kan akıttı. Âdem, günahını hatırlayarak üç yüz yıl (boyunca) sürekli ağladı.”

Aşağıdaki beyitlerde de bu rivayete telmihte bulunulur:

Hâsılı çün mezra '-ı dünyânun oldu gam bana

Yıllar ile ağladı hâlüm görüp Âdem bana

Avnî (G: 3/1)

“Nihayetinde yeryüzü benim için keder (yeri) oldu. Âdem halimi görünce (benim için) yıllarca ağladı.”

Düşdüm cüdâ çü cennet-i kûyundan ey sanem

Âlemde niçe ağlamayam ben de âdemim

Meşhurî (G: 88/2)

“Ey sanem, mademki senin kapından ayrı düştüm; (şu) âlemde nice ağlamayayım (ki) ben de âdemim (insanım).”

Gördüğümce zülf-i miskînüni ağlarsam n'ola

Ey gözüm nûrı yaşardur âdemün çeşmin duhân

Vusûlî (G: 137/2)

“Ey gözümün nuru! Misk (kokulu) saçlarını gördüğümde ağlasam şaşılacak şey midir? Âdemin gözlerini duman yaşartır.”

2.1.8. Hz. Âdem’in Bağışlanmak İçin Hz. Muhammed’in İsmiyle Tevessül Etmesi

Hz. Âdem ve eşi düştükleri yanlışın farkına varır ve tövbe ederler. Allah tövbelerini kabul eder (Bakara: 2/37; Tâhâ: 20/122). Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Âdem ve eşinin yaşadığı bir pişmanlık ve onların yapmış oldukları bir tövbe söz konusudur. Şüphesiz bu tövbenin samimi oluşu da Hz. Âdem ve eşinin Allah tarafından bağışlanmasına vesile olmuştur. Bakara sûresinde “*Bunun üzerine Âdem’e Rabbinden bazı sözler ulaştı (bunlarla tövbe etti); Rabbi de onun tövbesini kabul buyurdu. Şüphesiz O, tövbeleri kabul buyuran ve rahmeti sınırsız olandır.*” (2/37) âyetinde Allah’ın öğrettikleri ile Hz. Âdem ve eşinin tövbe ettikleri bildirilmektedir. A’râf sûresinde ise tövbenin içeriği bildirilmiştir: “*Dediler ki: ‘Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!’*” (7/23). Âyetlerin verdiği bilgi malumumuzken Hz. Âdem’in tövbe ederken sarf ettiği sözler üzerine çeşitli rivayetler oluşturulmuştur.

Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem’in rivayet ettiği hadise göre; işlediği günahın pişmanlığıyla yanıp tutuşan Hz. Âdem, Hz. Muhammed’in ismiyle tevessül ederek Allah’tan bağışlanmayı diler. Allah da Hz. Âdem’e Hz. Muhammed daha yaratılmamışken onu nasıl bildiğini sorar. Hz. Âdem, kendisine ruh üfürüldüğü esnada yerden doğrulurken arşın sütunları üzerinde “*Allah’tan başka ilah yoktur. Muhammed Allah’ın elçisidir*” yazısını gördüğünü söyler. Yaratılanların içinde Allah’ın en sevgili kulunun Hz. Muhammed olduğunu anlar. Allah, Hz. Âdem’in bu düşüncesini tasdik eder ve onu bağışlar. Bu hadisin isnadında Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem yalnız kalmıştır. Bu ravî, hadis âlimlerinin tetkiklerine göre zayıf bir kimsedir (İbn Kesîr, 1994: I/108).

Yukarıda mevzu olan hadise istinaden aşağıdaki beyitlerde Hz. Âdem’in yıllarca ağlaması konu edilmiş ve tövbe edip bağışlanma sebebi Hz. Muhammed’i tevessüle bağlanmıştır.

‘Aşk degül mi Âdemi bir niçe yüz yıl ağladan

Mustafânın hurmetine ger suçi mağfûr ise

ÜS (K: 166/18)

“Âdem’i nice yüz yıl ağlatan aşkı değil mi? Eğer suçu bağışlanmış ise Mustafa’nın hürmetine(dir).”

Âdem cerimesine yüzün suyudur şefî‘

Senden umar şefâ‘ati mecmû‘-ı asfiyâ

AP (K: 4/11)

“(Hz. Muhammed’in) yüzü suyu hürmetine Âdem’in suçu bağışlandı. (Ey Peygamber!) Bütün erenler senden şefaatinu umar.”

1.9. Hz. Âdem’in Ömrü

Kitab-ı Mukaddes’te Hz. Âdem’in 930 yıl yaşadığı bildirilmektedir (Tekvin: 5/5). İslâmî kaynaklarda da bu hususta çeşitli rivayetler olmakla birlikte genel kanı 1000 yıl yaşadığı yönündedir (Köksal, 2001: I/84).

Aşağıdaki beyitlerde Hz. Âdem’in bin sene yaşadığı yönündeki rivayetlere telmihte bulunulur.

Sundılar bir cür’a kim bin yıl yaşar içen tamâm

Bu perî-rûlar Necâtî bizi âdem sandılar

NB (G: 74/7)

“Bir yudum (içki) içenin tamı tamına bin yıl yaşayacağı içki sundular. (Ey) Necatî, bu peri yüzlü (güzeller herhalde) bizi âdem sandılar.”

Bu demde nedir bin yaşamak âdeme dersem

Bu nükteyi selb eylemek idrâke ziyandır

Nefî (K:9/7)

“Bu zamanda insana bin (yıl) yaşamak nedir dersem bu manayı anlamak akla zarardır.”

2.1.10. Değerlendirme

Divan şiirinde Hz. Âdem ile ilgili yapılan araştırmalarda, onun yaratılış sürecine ve hayatına dair pek çok bilginin şiire konu edildiği ya da bunların şiirde bir motif olarak kullanıldığı görülmüştür. Hz. Âdem’le ilgili gerek Kur’ân’dan alınan rivayetlere gerekse İsrâiliyat kaynaklı rivayetlere Divan şiirinde sıkça atıfta bulunulmuştur. İncelenen her divanda kendisine dair az ya da çok izler görülmüştür. Tezin kapsamı gereği Hz. Âdem’e dair sadece İsrâiliyat’tan olduğunu düşündüğümüz rivayetler incelenmiş, bu rivayetlerin Divan şiiri geleneğinde nasıl kullanıldığı örnek beyitlerle gösterilmiştir.

İncelenen rivayetlerin başında Hz. Âdem'in yaratıldığı toprağın hangi çeşit toprak olduğu, bu toprağın nereden getirildiği olmuştur. Bu hususta Divan şiirinde pek fazla malzeme görülme de Seyfullâh Nizâmoğlu'na ait bir beyitte yaratılış toprağının Kâbe'den getirildiğine dair rivayete yer verilmiştir.

Hz. Âdem'in yaratılış süreci şiirlerde sıklıkla görülmüştür. Ruh üfürülmeden önce ceset halinde bekleme süresine dair çeşitli rivayetler olsa da Divan şiirinde bu bekleme süresi “erba’în” (kırk) kelimesiyle ifade edilmiştir. Fakat verilen bu sürenin gün, yıl ya da vakit olduğuna dair herhangi bir kelime şiirlerde görülmemiştir. Bu bekleme süresinde Hz. Âdem'in cesedi için “âb u gil” mazmunu sıklıkla kullanılmıştır.

İblis'in Hz. Âdem'e henüz ceset halindeyken musallat olması rivayeti Divan şiirinde yer almakla birlikte çok kullanılan bir motif olmamıştır. İblis'in yılanın yardımıyla cennete girip Hz. Âdem'i kandırma meselesi de Divan şiirinde tespit edilmiş fakat bu da pek rağbet gören bir konu olmamıştır. Yeryüzünde indirildiği yerin genellikle Hindistan olduğu rivayetlerde tespit edilmiş, Necâti Bey'in bir beytinde bu rivayet görülmüştür. Bunun yanında işlediği günahın vermiş olduğu pişmanlıkla yıllarca ağlaması ve Hz. Muhammed'in (sav) ismiyle tevessül etmesi tespit edilen rivayetlerden bir diğeri olmuştur. Özellikle Hz. Muhammed'in (sav) ismiyle tevessülü beyitlerde sıklıkla görülen bir husus olmuştur.

Cennette yediği yasaklı yiyecek Divan şiirinde Hz. Âdem'le ilgili sıklıkla kullanılan bir motife dönüşmüştür. Genellikle bu yiyeceğin buğday olduğu görülmüş ve “dâne” mazmunuyla ifade edilmiştir. Divan şairleri, genellikle sevgilinin yüzündeki benleri buğday tanesine benzeterek Hz. Âdem'in yukarıda tahkiye edilen hikâyesine göndermede bulunmuşlardır. Şairler, sevgilinin vücudundaki benlere meylederek kendilerini Hz. Âdem'e benzetmişlerdir. Onlar da tıpkı Hz. Âdem gibi dünya hayatına ilgi duymuşlardır. Yine günaha bulaşma noktasında da şairlerin sundukları bahane Hz. Âdem'in neslinden olmalarıdır. Ataları ilk günah olarak bilinen yasaklı ağaçtan yemiştir. Dolayısıyla nesillerinin ona benzemesi olağandır.

Sonuç olarak Hz. Âdem'in yaratılış ve hayat hikâyesine dair rivayet kültüründe yer alan pek çok unsurun Divan şairleri tarafından yoğun bir şekilde kullanıldığı bunların Divan şiirine sirayetinde bazılarının az bazılarının ise çokça olduğu görülmüştür.

2.2. HZ. İDRİS

Kur'ân-ı Kerîm'de dört âyette anılan Hz. İdrîs'in iki âyette doğrudan ismi geçmektedir. Âyetlerde doğruluğu, sabrı, Allah'ın rahmetine erişmesi ve yüce bir makama yükseltilmesi anlatılmaktadır (Meryem: 19/56-57; Enbiyâ: 21/85-86).

Hz. İdrîs'in yaşantısına ve kavmine dair Kur'ân-ı Kerîm'de herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Buna rağmen hayatına dair bazı İsrâîliyat kaynaklı rivayetler meydana gelmiştir. İslâm'a sızan bu rivayetler haliyle Divan şiirine de yansımıştır. Kalem ile ilk defa yazı yazan kişi olması, ilimle uğraşması, ilk defa elbise diken ve dikişli elbise giyen olması, göğe yükseltilmesi gibi rivayetlerin şairler tarafından kullanıldığı aşağıdaki beyitlerde yer almaktadır.

2.2.1. Hz. İdrîs'in İlimle Uğraşması

Hz. İdrîs'in esas isminin "Ahnûh" olduğu, ilimle çok fazla uğraştığı için kendisine "İdrîs" isminin verildiği rivayet edilmiştir (Râzî, 1993: XV/371; Kurtubî, 2000: XI/218; Bilmen, 1985: IV/2034). *TDV İslâm Ansiklopedisi* "İdrîs" maddesi yazarı Ömer Faruk Harman, Hz. İdrîs'in isminin menşesine dair çeşitli görüşler serdetmiştir. Harman, adı geçen maddede "*İdrîs kelimesinin İbrânîce ve Süryânîce'de aslının bulunmadığı nakledildiği gibi 'ders' kökünden 'if'il' kalıbında Arapça bir kelime olup İbrânîce'de 'öğretti, alıştırdı, eğitti' anlamındaki 'hnh' kelimesinin tercümesi olduğu da ileri sürülmüştür (Ahmed el-Cevâlîkî, s. 102-103; Jeffery, s. 51)*" (2000: 478) ifadelerine yer vermiştir. Bayraktar Bayraklı da Hz. İdrîs'in, ismini "diraset" kelimesinden aldığını ve dersle ilgisinin çok olduğunu rivayet etmiştir (Bayraklı, 2004: XII/154).

Hz. İdrîs, rivayetlere göre bilgi sahibi olmak için sürekli okumuştur. Kalem ile yazı yazan, matematik ve astronomi ilimleriyle ilgilenen, elbise biçip diken ilk kişidir. Ondandır önce insanlar hayvan derileri giymiştir (Râzî, 1993: XV/372; Kurtubî, 2000: XI/218, Bursevî, 12012: V/94; Bilmen, 1985: IV/2034; Pala, 2020 a: 227). Bunların yanında ölçü birimlerini ilk kullanan (Bursevî, 2012: V/94), ilk silah üreten (Bilmen, 1985: IV/2034) ve tıp ilmiyle ilk ilgilenen (Pala, 2020 a: 227) de Hz. İdrîs'tir. Öğrenmesinin yanı sıra meleklerle öğretmenlik yaptığı da söylenmiştir (Pala, 2020 a: 227).

Nigârî'ye göre Hz. İdrîs, cennette ilim öğrenen bir öğrencidir. Cennetteki diğer

topluluklar gibi o da derslerini ezberlemekle meşguldür.

Cemâlin mushafından her gürûh bir hizb ider tekrâr

Biri İdrîs cennetde dersin eyliyor ezber

Nigârî (G: 215/6)

“Güzelliğin kitabından her topluluk bir bölümü tekrar okur. (Bunlardan) biri (olan) İdrîs cennette dersini ezberliyor.”

Esâr Dede’nin aşağıdaki beytinde Hz. İdrîs’in eğitim veren bir hoca olduğu görülmektedir.

İdrîs-i sebak-hâmı henüz hâce-i aşkın

İlyâs o debistânda bir tıfl-ı mürâhik

ED (G: 143/5)

“İdrîs aşk okulunda (eğitim veren bir) hoca iken İlyâs o okulda küçük bir çocuktur.”

Karamanlı Aynî’nin aşağıdaki beytine göre Hz. İdrîs’in gökyüzünde elde ettiği şerefli mevkinin gerekçesi, Hz. Muhammed’den aldığı hidayet ilmidir.

‘İlm-i hidâyetünden ders aldığıçün İdrîs

Âfâk içinde buldı ‘izz ü ‘alâ Muhammed

KA (K: 5/15)

“(Ey) Muhammed, İdrîs senin hidayet ilminden ders aldığı için gökyüzünde izzet ve yücelik elde etti.”

Aşağıdaki beyitlerde de Hz. İdrîs’in ilme olan merakına ve ilmi öğrenmesine telmihte bulunulmuştur.

‘İlmi lebünden aldı âsânlığıyla İdrîs

Hall itdi zülfün ile her müşkilâtı bercîs

KA (Tcb: 23/6-7)

“İdrîs ilmi dudaklarından kolayca öğrendi. Müşteri yıldızı her (türlü) zorluğu saçlarıyla çözdü.”

‘İlm-i Uhnûhı bilen ‘âlim benem ‘âlemde bil

Câvidânem ya ‘ni İdrîs-i cinânem ya kimem

KA (K: 55/40)

“Bil (ki) Uhnuh’un (İdrîs’in) ilmini (şu) âlemde bilen kişi benim. Ebediyim, yani cennetlerin İdrîs’iyim, kimim ben?”

Benem ‘âlemde şimdi ‘ilme İdrîs

Gel iy tâlib dilerse ‘ilme tedris

KA (G: 215/1)

“Âlemde ilme (talip olan) İdrîs şimdi benim. Ey ilmi öğrenmeye istekli olan kişi (şayet) istersen gel.”

Çü her ‘ilme olur vâris cihânda

Bana mevrûs olupdur ‘ilm-i İdrîs

KA (G: 215/2)

“Her ilme dünyada bir varis olur, bu sebeple(dir ki) bana (da) İdrîs'in ilmi miras kalmıştır.”

2.2.2. Hz. İdrîs'in Terzi Olması

Hayvan postunun giyecek olarak kullanıldığı dönemlerde ilk defa iğne ile elbise diken (Râzî, 1993: XV/372; Kurtubî, 2000: XI/218; Bursevî, 2012: V/194; Bilmen, 1985: IV/2034; Dikmen, 2021: 134; Pala, 2020 a: 227) ve ilk defa dikişli elbise giyen kişinin Hz. İdrîs olduğu (ACP, bty. I/8; Köksal, 2001: I/104; Dikmen, 2021: 134) rivayet edilmiştir. Bu sebeptendir ki kendisi terzilerin piri kabul edilmektedir (ACP, bty. I/8; Köksal, 2001: I/104; Dikmen, 2021: 134).

Hz. İdrîs'in cennette meleklerle ve hurilere elbise diktiğine inanılır. Edincikli Ravzî bu rivayetten hareketle Hz. İdrîs'in kendisine cennet giysisi giydirmesini kabul etmeyeceğini söyler. Onun için melamet şalı yeterlidir.

Kûy-ı dil-berde bana şâl-ı melâmet yegdür

Hulle geydürse kabûl itmezsin İdrîs nebî

ER (G: 618/4)

“Sevgilinin mahallesinde bana melamet şalı yeterlidir. İdrîs Peygamber (bana) hülle (cennet giysisi) giydirse kabul etmem.”

Aşağıdaki beyitlerde Hz. İdrîs'in cennette terzi olduğuna dair rivayetlere yer verilmiştir.

Dânâ-yı ‘ilm ü mûcid-i hat bir nebî durur

Urbâ-yı sâlis ana ki İdrîs olındı nâm

GMÂ (K: 18/15)

“İlim bilgisini ve yazıyı icat eden peygamberdir. İdrîs'in üçüncü vasfı (ise) elbise dikmektir.”

Kefeni giydürüp İdrîs nebî

Hullelerden ana kaftân itsün

Mesîhî (Tkb:5/6)

“İdrîs Peygamber kefeni giydirip cennet giysilerinden ona kaftan dıksın.”

Hayyât-ı lutf k'ol boyı serve kabâ biçer

İdrîsdür ki hûra kabâ-yı bekâ biçer

EŞ (G: 36/1)

“Lütuf tarzisi servi boylu (güzele) kaftan biçer. Sanki İdrîs Peygamber'dir, huriye cennet kaftanı biçer.”

2.2.3. Hz. İdrîs'in Semaya Çıkması

Hz. İdrîs'i anan “*Biz onu yüce bir makama yükselttik*” (Meryem: 19/57) âyeti farklı rivayetlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Rivayetlerin aktarımında farklılıklar görülse de esas mesele Hz. İdrîs'in henüz ölmediği ve cennette yaşadığı düşüncesidir. Yukarıdaki âyetin tefsirinde söz konusu yüce makamın gökyüzü olduğu söylenmiştir. Bu rivayetin mesnedine bakıldığında Eski Ahit kaynaklı olduğu görülmektedir. Araştırmacılar Hz. İdrîs'in Eski Ahit'teki “Hannok” olduğunu nakletmişlerdir (Sarıkçıoğlu, 2011: 51; Yiğit, 2013: 106; Dikmen, 2021: 134). Eski Ahit'te Yared'in oğlu Hannok hakkında verilen bilgilerde Hannok'un gözden kaybolduğu ve Allah'ın onu yanına aldığı görülmektedir: “*Hanok üç yüz yıl Allah ile yürüdü, ve oğullar ve kızlar babası oldu; ve Hanokun bütün günleri üç yüz altmış beş yıl oldu; ve Hanok Allah ile yürüdü; ve gözden kayboldu; çünkü onu Allah aldı.*” (Tekvin: 5/22-24). Bu âyetlerden hareketle Hz. İdrîs'in henüz ölmediği bilgisinin Eski Ahit kaynaklı olduğu söylenebilir.

Göge yükselme hadisesine yer veren tefsir yazarları Hz. İdrîs'in bulunduğu kat hakkında farklı rivayetler aktarmışlardır. Râzî'nin (ö. 606-1210) tefsirinde yer alan Ka'bu'l-Ahbar'ın rivayetine göre ölüm meleği, Hz. İdrîs'in ruhunu semanın dördüncü katında almıştır (1993: XV/372). Kurtubî ise yukarıdaki âyette sözü geçen makama dair farklı rivayetleri zikretmiştir: Şerik b. Abdullah b. Ebi Nemir'e göre ikinci kat; Sabit el-Bunânî, Enes b. Malik, Malik b. Sa'saa'd'a göre dördüncü kat; İbn Abbas ve ed-Dahhak göre ise kastedilen altıncı kat semadadır (2000: XI/219). Taberî (1996: V/419), Mâtürîdî (ö. 333-944) (2018: IX/199), İbn Kesîr (2009: X/5155), Suyûtî (2012: X/95), Bilmen'in (1985: IV/2034) aktarımlarında dördüncü kat; Bursevî'nin (ö.1137-1725) aktarımında beşinci katta olduğu (2012: V/194) zikredilmiştir. Semada bulunduğu kat hakkında

ihtilaflar olduğu görülmektedir.

Yukarıda verilen âyette yer alan “yüce makam” ifadesinin övgü anlamını taşıdığını beyan eden müfessirler de vardır. Mâtürîdî “*Fakat bizce yüce Allah’ın İdrîs’i yükseltmesi ‘Onlara hak ettikleri yüksek bir övgü ile anılmayı nasip ettik’ beyanını açıklarken de ifade ettiğimiz gibi mertebesinin, değerinin yükseltilmesi, hem yüce Allah ve hem de insanlar nezdinde üstün bir konuma getirilmesi anlamında olmalıdır.*” (2018: IX/199) ifadeleriyle görüşünü bildirmektedir. Bayraktar Bayraklı da bunun bir övgü makamı olduğu yönünde görüş beyan etmiştir (2004: XII/154).

Hiz. İdrîs ile ilgili nakledilen rivayetlerde onun semaya yükseltildiği görülmektedir. Fakat semaya yükseltildikten sonra ruhunun alınıp alınmaması noktasında rivayetler farklılaşmıştır. İbn Kesîr’in aktardığı rivayette, Hiz. İdrîs semaya yükseltilmiş ve ruhu orada kabzedilmiştir. Semaya yükseltilmesi şöyle olmuştur: Hiz. İdrîs, meleklerden biriyle dost olur. Dostu olan melek onu semaya yükseltirken dördüncü katta ölüm meleğiyle karşılaşır. Ölüm meleği de Hiz. İdrîs’in ruhunu alması için Allah tarafından dördüncü kata gönderildiğini, oysa Hiz. İdrîs yeryüzündeyken onun ruhunu nasıl alacağını düşünmektedir. Hiz. İdrîs’in dostu olan melek, Hiz. İdrîs’in sırtında olduğunu söyler ve ölüm meleği de orada Hiz. İdrîs’in ruhunu kabzeder (İbn Kesîr, 2009: X/5155).

Hiz. İdrîs’in hâlâ yaşadığına dair rivayetler de mevcuttur. Genel olarak aktarılan rivayet şöyledir: Hiz. İdrîs, ölüm meleği ile dost olur. Ölüm duygusunu tatmak adına ölüm meleğinden ruhunu almasını ister. Ölüm meleği ruhunu alır ve geri verir. Hiz. İdrîs ölümün zorluğunu dile getirir. Sonrasında cehennem ile cenneti görmek ister. Ölüm meleği oraları da gösterir. Ölüm meleği çıkmasını istediğinde Hiz. İdrîs cennetten çıkmamak için direnir. Allah tarafından çıkarılmadıkça orada kalacağını söyler. Allah, hakemlik yapması için bir melek gönderir. Hakem, ölüm meleğini dinledikten sonra Hiz. İdrîs’i dinler. Hiz. İdrîs üç âyete dayanarak cennetten çıkmak istemez. “*Herkes ölümü tadacaktır...*” (Âl-i İmrân: 3/185) âyetine göre ölümü tadar. “*İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür.*” (Meryem: 19/71)⁹ âyetine göre cehennemi de görür. “*Orada hiçbir yorgunlukla karşılaşmayacaklardır. Oradan çıkarılmaları da söz konusu*

⁹ Bu âyet gösterilerek her canlının cehenneme uğradıktan sonra cennete geçeceği söylenir. Mehmet Okuyan, tefsirinde Meryem sûresinin 66. âyetinden itibaren ahiret gününü ve tekrar dirilmeyi inkâr edenlere seslenildiğini ve bu âyetin onları bağladığını söyler.

olmayacaktır.” (Hicr: 15/48) âyetine göre de cennetten çıkarılması mümkün değildir. Bu deliller üzerine hakem olan meleğe gaipen bir ses gelir. Buna göre Hz. İdrîs, Allah’ın emri ile cennete girmiştir ve oradan çıkarılmayacaktır (Suyûtî, 2012: X/97-99; Aydemir, 2019: 327; Köksal, 2001: I/106-107).¹⁰

Göğe yükselme hadisesi şiirlere de yansımış; Hz. İdrîs’in cennette bulunması, oradan çıkmak istememesi, ölüp dirilmesi gibi inanışlar beyitlerde yer almıştır.

Ravzî aşağıdaki beyitte sevgilinin mahallesini cennete benzetmektedir. Kendisi ve Hz. İdrîs arasında bir benzerlik kurmuş; Hz. İdrîs’in cenneti mesken tutması gibi o da sevgilinin cennete benzeyen sokağını mesken tutmuş, sevgilinin güzelliğini ise cennetteki hurilere benzetmiştir.

Ser-i kûyına var ol hûri-likâyı seyr it

Yirün İdrîs-sıfat cennet-i me’vâ eyle

ER (G: 566/4)

“(Sevgilinin) sokağının başına git ve o huri yüzlüyü seyret. İdrîs gibi sen de yerini cennet yap.”

Aşağıdaki beyitlerde de Hz. İdrîs’in cennette bulunduğu dair rivayetlere yer verilmiştir.

Müşâbih olmag-içün ‘ârızunda hâlüne İdrîs

Şehâ öldi dirildi eyledi me’vâsını cennet

Emrî (Muh: 41/2)

“Ey padişah İdrîs (senin) yanağındaki bene benzemek için ölüp dirildi, cenneti mesken tuttu.”

Kâ’be’de zemzemi nûş eyledi huccâc yine

Kevseri içdi irüp niteki İdrîs İrem’e

Zâtî (K: 78/2)

“Hacılar yine Kâbe’de zemzemi içti. Nitekim İdrîs’in Kevser’i içip İrem’e eriştiği gibi.”

Gönül varma fenâ dârına dâyim

Düriş cennet bulasın hemçü İdrîs

AR (G: 313/4)

¹⁰ Kur’ân-ı Kerîm’in insanlığa inmediği bir dönemde, Hz. İdrîs’in yaşadığı rivayet edilen bu macerasına, âyetleri dayanak göstererek cennetten çıkmaması mantığa aykırı bir rivayettir.

“(Ey) gönül kötülöklere kendini kaptırma. Devamlı gayret et. İdrîs gibi cenneti bulasın.”

Ölümsüzlüğüne inanılan diğler şahsiyetlerle de ismi aynı beyitte anılmıştır:

Hızır u İdrîs vaslun ister iken

Biri yelmekde biri uçmakda

MHZ (G: 426/2)

“Hızır ve İdrîs sana kavuşmak isterken biri (rüzgâr gibi) esmekte, diğeri cennette.”

“Benüm bu dâr-ı dünyâda murâdum bu ki oldukça

Cihân Hızır’a cinân İdrîs’e ‘Îsâ’ya semâ hâne

Eyâ dil Hızır-ıla [hem] İdris ü ‘Îsâ nebî-âsâ

Cihânda ‘ömr-i bî-pâyân nasîb itsün Hudâ Han’a Zâtî (K: 33/36-37)

“Ey gönül benim bu dünya kapısında dileğim bu ki dünya Hızır’a, cennetler İdrîs’e, gökyüzü Îsâ’ya ev olduğı sürece Allah padişaha Hızır, İdrîs ve Îsâ gibi dünyada sonsuz bir ömür nasip etsin”.

Lebün âb-ı hayâtın yirde gökde cüst ü cû eyler

Gehî İdrîs geh ‘Îsâ gehî Hızır u geh İskender

GMÂ (G: 419/3)

“Dudakların âb-ı hayâtı bazen İdrîs, bazen Îsâ, bazen Hızır ve bazen de İskender (gibi) yerde (ve) gökte arar.”

2.2.4. Değerlendirme

Kurân’da hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Hz. İdrîs, incelenen divanlarda da ismine az rastlanan peygamberlerdendir. Kur’ân’da yaşantısına ya da kavmine dair herhangi bir âyet bulunmadığı için Divan şiirinde kendisine dair tespit edilen unsurların kaynağı İsrâîlî rivayetlerdir. Beyitlerde sıklıkla kullanılan üç motif tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Hz. İdrîs’in ilim ile çok fazla uğraşmasıdır. Divan şiirinde ya öğretici ya da öğrenci olarak zikredilmiştir. Dolayısıyla ilim ve irfanın timsali olarak karşımıza çıkmıştır. Bir diğler husus ise semaya yükseltilen isimlerden biri olmasıdır. Birçok dinde görülen göğe yükseltilme motifi, Hz. İdrîs’te de görölmektedir. Allah tarafından semaya

yükseltildiğine ve hâlâ yaşadığına dair oluşan İsrâîlî rivayetler beyitlerde sıklıkla görülmektedir. Dolayısıyla cennette yaşadığına inanılmaktadır. Cennetteki vazifesinin ise terzilik olduğu ve oradaki meleklerle elbise diktığı Divan şiirinde ele alınan önemli bir husus olmuştur. Ölümsüz olduğuna inanılan diğer şahsiyetlerle de aynı beyitte ismi sıkça anılmıştır. Sonuç olarak Divan şiirinde Hz. İdrîs ile ilişkilendirilen rivayet ve motiflerin Kur’ânî bir dayanağının olmadığı, bunların İsrâîliyat kanalından edebiyata sızdığı görülmüştür.

2.3. HZ. İBRÂHİM

Ülû’l-azm peygamberlerden olan Hz. İbrâhim, Kur’ân-ı Kerîm’in muhtelif sûrelerinde çokça anılmakta; altmış dokuz defa ismi doğrudan zikredilmektedir. “Allah’ın dostu” manasına gelen “Halîlu’llâh” ünvanı ile anılmaktadır. Bunun gerekçesi ise Nisâ sûresindeki “... *Ve Allah İbrâhim’i dost edinmiştir.*” âyetidir. Kur’ân-ı Kerîm onu şöyle anlatmaktadır: Yumuşak huylu, sabırlı, kendisini tamamen Allah’a veren (Hûd: 11/75, Tevbe: 9/114), özü sözü doğru olan (Meryem: 19/41), mümin bir kul (Sâffât: 37/111), vefakâr (Necm: 53/37) ve Allah’tan suhuf alan (A’lâ: 87/19) bir peygamberdir. Ayrıca kesin bir ilme sahip ve imana erenlerden olması için göklerin ve yerin azameti de kendisine gösterilmiştir (En’âm: 6/75).

Hz. İbrâhim, Divan şiirinde telmihlere sıklıkla konu olan bir isim olmuştur. Putları kırması, mancınıkla ateşe atılması, ateşin gül bahçesine dönüşmesi, Kâbe’yi inşa etmesi, misafirperverliği, sofrası ve bereketi, oğlunu kurban etme teşebbüsü, ades hadisesi gibi hem Kur’ân kaynaklı olan hem de mesnedi olmayan rivayetler şiire yansımıştır. Aşağıda İsrâîliyat kaynaklı olduğu tespit edilen rivayetler örneklendirilmiştir.

2.3.1. Hz. İbrâhim’in Doğumu

Rivayetlere göre dönemin kralı Nemrut gök bilimine önem vermiş, birçok kâhin ve gök bilimciyi yanında bulundurmıştır. Günlerden bir gün kâhinler o sene bir erkek çocuğun doğacağını, bu çocuğun Nemrut’un dinine ve saltanatına zarar vereceğini bildirmişlerdir. Bu haberin üzerine Nemrut kimi rivayete göre erkekleri eşleriyle münasebette bulunmamaları için şehir dışına göndermiş, kimi rivayette ise o sene doğan erkek çocukları öldürtmüştür. Hz. İbrâhim’in annesi gebeliğini fark edince bir mağaraya

sığınmış ve çocuğunu orada doğurmuştur. Hızla büyüyen Hz. İbrâhim mağarada on beş gün kadar kalmış, mağaradan çıktığında yetişkin bir çocuk halini almıştır. Böylece Nemrut'un gazabından kurtulmuştur (Taberî, 1991: I/316-317; Aydemir, 2019: 342; Dikmen, 2021: 194-195).

XV. yüzyılda Abdülvasi Çelebi'nin kaleme aldığı *Hâlilname*, Hz. İbrâhim'in hayatını gerek Kur'anî gerekse İsrâilî bilgilerle genişçe anlatan önemli bir mesnevidir. Dolayısıyla Hz. İbrâhim'in anlatıldığı bu bölümde Abdülvasi Çelebi'nin *Hâlilname*'sinden sıklıkla örneklendirme yapılmıştır. *Hâlilname*'den alınan aşağıdaki örnek beyitlerde de yukarıda anlatılan rivayetler görülmektedir.

Bu gice gökde bir yıldız toğdı

Ki bin yıl idi kim toğduğı yoğdı (b. 393)

“Bir gece gökte bir yıldız doğdu ki bin yıldır doğmamıştı.”

Anun tesîri bir oğlan vücûda

Geliser bu ilünde lutf u cûda (b. 394)

“Onun etkisiyle (senin) bu memleketinde lütuf ve ikram için bir oğlan dünyaya gelecektir.”

İle assı ide sana ziyânı

İrişiser kayırmaz isen anı (b. 394)

“Onu iyi idare edemezsen memleketine menfaat eder sana zararı erişir.”

Bu ulu devletün uşbu kemâlün

Zevâli andan olur bil zevâlün (b. 395)

“İşte bu yüce devletin olgunluğu yok olur. Bil (ki) senin sonun (da) ondan gelir.”

Buyurgil bu giceler hergiz âdem

Ki 'avrat yüzine bakmaya bir dem (b. 402)

“Emret ki bu geceler (boyunca) hiçbir insan eşinin yüzüne bir an bile bakmasın.”

Eger bundan geçe târîh yazalum

Tokuz ay olsa illeri gezelüm (b. 404)

“Bugünden itibaren tarih turalım. Dokuz ay sonunda şehirleri gezelim.”

Ne yirde oğlan olsa bulduralum

Anası ile bile öldürelüm (b. 405)

“Nerede (yeni doğan bir) oğlan bulsak anası ile birlikte öldürelim.”

İrişmişdi ana vakt-i vilâdet

Mağara bulduğu oldu vilâyet (b. 487)

“Onun doğum vakti yaklaşmıştı. Bulduğu mağara (onun için) memleket (sığınak) oldu.”

Girüp ol yirde bir oğlan toğurdu

Sunup eline aldı anı gördi (b. 488)

“(Mağaraya) girip bir oğlan doğurdu. Uzanıp (oğlanı) eline aldı (ve) onu gördü.”

Niçe varursa büyümiş görürdi

Ki ol bir günde bir aylık olurdu AÇ (M: b/70)

“Ne zaman (mağaraya) varırsa (oğlanı) büyümüş gördü. Ki o bir günde bir aylık (çocuk gibi) büyüyordu.”

2.3.2. Hz. İbrâhim’in Mancınıkla Ateşe Atılması

Kur’ân-ı Kerîm’de putperest bir kavme peygamber olarak gönderilen Hz. İbrâhim’in ateşe atılma hadisesi şöyle anlatılır: Hz. İbrâhim, kavmine ve babasına putlara taptıkları için apaçık bir sapkınlık içinde olduklarını söyler. Fakat kavmi atalarından kalma bu inançtan vazgeçmez. Hz. İbrâhim, kavmini bu sapkınlıktan kurtarmak için gizlice putların tümünü kırıp en büyüğünü sağlam bırakır. Kavmi putların paramparça olduğunu görünce bunu tanrılarına reva görenin Hz. İbrâhim olduğunu düşünür. Hz. İbrâhim, halkın huzuruna getirilir ve bu durumun sorumlusunun kim olduğu kendisine sorulur. Hz. İbrâhim “...*Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun!*” der. Kavmi, bir an vicdanlarının sesini dinler; bu putların acizliğini düşünür. Putların konuşamayacağını söylerler. Sonra eski inançlarına tekrar dönerler. Hz. İbrâhim bu insanların eski inançlarını terk etmeyeceklerini anlar (Enbiyâ: 21/52-67). Putların

kırılmasıyla çılgına dönen putperestler Hz. İbrâhim’i öldürmek isterler. Onu ateşe atarak yakmak isterler. Allah, Hz. İbrâhim’i ateşten korur ve onu zalimlerin tuzağından kurtarır. Hz. İbrâhim ve kendisine inanan Hz. Lût hicret ederler (Enbiyâ: 21/68-71; Ankebût: 29/24-26; Sâffât: 37/97-99).

Yukarıda zikredilen kıssaya İsrâîlî rivayetler de eklenerek farklı teferruatlar ortaya çıkmıştır. Rivayetlere göre putların parçalanmasıyla çılgına dönen dönemin kralı Nemrut devasa bir ateş yaktırır. Yüksekçe bir yere mancınık kurdurur. Hz. İbrâhim, elleri ve ayakları bağlanarak mancınının kefesine yerleştirilir. Mancınıkla ateşe atılır (Taberî, 1996: I/332; Geylânî, 2016: V/26; Ateş, 1987: 214-215; Köksal, 2001: I/183).

Hâlilname’den alınan aşağıdaki beyitlerde ateşe atılma hadisesi anlatılmaktadır:

Didi Nemrûd beni her kim severse

Ya ol bütlerini her kim dilerse (b. 786)

“Nemrut dedi (ki) beni her kim severse ve o putlarını her kim isterse...”

Buna odun getürsün kim yakalum

Yapalum büt evin buni yikalum (b. 787)

“Buna odun getirsin ki yakalım. Putlarının mekânını yapıp bunu yıkalım.”

İki ay anda cümle ulu kiçi

Odun getürdi toldı havlı içi (b. 788)

“İki ay boyunca büyük küçük herkes odun taşıdı (ve) avlunun içi (odunla) doldu.”

Ana çep çevre turup urdılar od

Odun yalını çün kim oldu mevcûd (b. 791)

“Onun çevresini odunla doldurdular. Odunun alevleri iyice belirdi.”

Havâdan geçer iken yandı kuşlar

Feleklerde tütünden oldu işler (b. 792)

“(Alev o kadar büyüdü ki) havada uçan kuşlar (ateşin üstünden) geçerken yandı. Gökyüzü dumanla doldu.”

Cihân od ıssısından oldu tamu

O şehrin halkı çıkdı kaçdı kamu (b. 793)

“Dünya alevlerin ıssısından cehenneme döndü. O şehrin bütün halkı (şehirden) kaçtı.”

Ağaçlar buldılar hem kâr-ı neccâr

Düzer mancınığı İblis-i murdâr (b. 799)

“İhtiyar marangozlar ağaçlar getirdiler. Pis İblis mancınığı kurdu.”

Cihanda mancınık olmuş degüldi

Bu dünya yüzine gelmiş degüldi (b. 800)

“(O zamana kadar) yeryüzünde mancınık bulunmuyordu. Bu dünyada henüz kullanılmamıştı.”

Hemân getürdi İbrahimi bağlu

Yüreği düşmen odı birle tağlu (b. 804)

“İbrâhim’i bağlayıp hemen getirdi. Yüreği düşmanın oduyla yaralandı.”

Getürdiler çü mancınık katına

Bakarlar idi odun heybetine AÇ (M: b/825)

“Mancınığın olduğu yere (İbrâhim’i) getirdiler. Alevlerin heybetine bakarlardı.”

Nesîmî de bu hadiseye telmihte bulunmuştur:

Nemrûdun mancınığından nâra atıldı Halîl

Nârı gülzâr eyledi ana çün ol Rabb-ı Celîl

Bu mübârek ismi geldi nâra urdu Cebrâ’il

Lâ-fetâ illâ `Alî lâ-seyfe illâ zü’l-fekâr Nesîmî (Mur: 6)¹¹

“Halîl Nemrut’un mancınığından ateşe atıldı. O Yüce Rab ateşi ona gül bahçesine çevirdi. Cebrâil gelip bu mübarek ismi alevlere haykırdı. Ali'den başka

¹¹ Nesîmî’ye ait olan bu murabba, ikinci bir kaynaktan alınmıştır. Kaynağa ulaşmak için bkz: Uzun, A. (1999). Dîvân Şiiri’nde İslâm Dîni Dışındaki Diğer Dinlerle İlgili Mefhumlar.(Doktora tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 62.

fethedici yoktur, Zülfikar’dan başka da kılıç yoktur.”

2.3.3. Hz. İbrâhim’in Cebrâil’in Yardım Teklifini Geri Çevirmesi

Ateşe atıldığı esnada Cebrâil kendisine görünür ve yardım teklifinde bulunur. Cebrâil de kendisi gibi Allah’ın bir kuludur. Oysa Hz. İbrâhim Allah’a tam bir teslimiyet içindedir. Dolayısıyla Allah’tan başkasının yardımını kabul etmek istemez. Allah’ın onun için takdir ettiği her ne ise ona razıdır (İbn Kesîr, 1994: I/209; Köksal, 2001: I/209; Pala, 2014: 274-275).

Bilindiği üzere İslâm inancında melekler iradesiz varlıklardır. Kur’ân-ı Kerîm’de de meleklerin Allah’ın müsaadesi olmadan herhangi bir şey yapmadıkları âyetlerle sabittir (Enbiyâ: 21/27). Meleklerin bu özelliği malumumuzken Cebrâil’in Allah’ı aşması ve Hz. İbrâhim’e yardım etmek istemesi Kur’ân-ı Kerîm’in melekler ile ilgili beyanına aykırıdır.

Hâlilname’den alınan aşağıdaki beyitlerde Cebrâil’in yardım teklifini Hz. İbrâhim’in kabul etmediği görülmektedir:

Hemân sâat ana Cebrâyil irdi

Selâm itdi ana tahsîn virdi (b. 847)

“Hemen o an Cebrâil ona ulaştı. Selam verip onu takdir etti.”

Didi eyit bu odı tağıtayın

Nice dersen sana yardım ideyin (b. 848)

“İşte bu alevleri dağıtayım, nasıl istersen sana yardım edeyim, dedi.”

Didi İbrâhîm ol Hak didüğün it

Beni ısmarla ana sen girü git AÇ (M: b/849)

“İbrâhim; Allah’ın dediğini yap, beni O’na emanet et (ve) sen geri git, dedi.”

Aşağıdaki beyitlerde şair kendini Hz. İbrâhim’e benzetir. Nasıl ki Hz. İbrâhim derdi için başkasından çare istemediyse şair de içine düştüğü durumun zorluğu karşısında Hz. İbrâhim gibidir.

Ey Halîlüm âteş-i sûzâna pertâb itseler

Hazret-i Cibrîlden ışk ehli feryâd istemez AP (G: 117/3)

“Ey dostum, yakıcı ateşe atsalar (da) aşk ehli (olanlar) hazreti Cebrâîl’den yardım istemez.”

Aşk derdine düşen dermân-ı gayrı istemez

Âteş-i sûzâna istiğna ile girdi Halil

Hayâlî (G: 310/3)

“Aşk derdine düşen başkasından çare istemez. Halîl, yakıcı ateşe başkasından medet ummadan girdi.”

2.3.4. Hz. İbrâhim’in içine Atıldığı Ateşin Gül Bahçesine Dönüşmesi

“Biz de ‘Ey ateş’ dedik, ‘İbrâhim için serin ve zararsız ol!’ ” (Enbiyâ: 21/69) âyetinden Allah’ın Hz. İbrâhim’i koruduğu ve ateşin ona tesir etmediği anlaşılmaktadır. Fakat ateşin çiçeklerle dolu bir bahçeye dönüştüğü ve Hz. İbrâhim’in bu bahçe içinde selamete oturduğuna dair rivayetler meydana gelmiştir (Taberî: 1996: I/332; Geylânî, 2016: III/363; Çukurlu, 2018: 176).

Hemân dem ol odun ortası gül-şen

Olup bitdi ağaçlar taze gül şen

(b. 862)

“Hemen o ateşin ortası gül bahçesine dönüştü. Taze ağaçlar yeşerdi, gül şenlendi.”

Çemen bitdi yirinde çıkdı çeşme

Görindi rûşen oldu cümle çeşme

(b. 863)

“Yerlerde yeşillikler yeşerdi, çeşmeler oluştu. Bütün çeşmeler meydana görünür oldu.”

Varaklar bitdi açıldı çiçekler

İçinde kuş olup uçdı melekler

(b. 864)

“Yapraklar yeşerdi, çiçekler açıldı, melekler içinde kuş gibi uçtu.”

Bir ulu bahçe oldu ötdi bülbül

Cemî’i kuşlar anda itdi gulgul

(b. 865)

“Büyük bir bahçe oldu. (İçinde) bülbüller öttü. Bütün kuşlar orada ötüştü.”

İrişdi Cebrâyil bir taht getürdi

Revân İbrâhîm ol tahtda otırdı

AÇ (M: b/866)

“Cebrâîl yetişip bir taht getirdi. İbrâhim yürüyüp o tahta oturdu.”

Divan şiirinde Hz. İbrâhim’in ateşe atılmasıyla ateşin gül bahçesine dönüşmesi farklı çağrışımlarla karşımıza çıkmaktadır.

Hayâlî, düşmanın kıskançlığına karşı sabırlı olması gerektiğinin farkındadır. Hz. İbrâhim, Nemrut’un zulmüne karşı sabırlı olmuş; bu sabrından ötürü Allah tarafından mükâfatlandırılmış, içine atıldığı ateş gül bahçesine dönüşmüştür. Hayâlî de tıpkı Hz. İbrâhim gibi sabrın sonunda sıkıntısından kurtulacağını düşünür.

Reşk-i adadan Hayâli çekme mihnet sabir ol

Eyledi Hak âteş-i Nemrûdu gülzâr-ı Halil

Hayâlî (G: 313/5)

“Hayâlî, rakiplerin kıskançlıklarından kederlenme, sabırlı ol. Hak, Nemrut’un ateşini Halil’in gül bahçesine dönüştürdü.”

Aşağıdaki beyitlerde de “İbrâhim, Halîl, Nemrut, ateş, nar, gülistan” gibi kavramlarla çeşitli söz sanatları ve çağrışımlar yapılmıştır:

Kulliguna her ki İbrâhîm var ola Halîl

Bag olsun u gül-üstân âteş-i sûzân ana

Ahmedî (K: 6/63)

“Kulluk etmekte her kim İbrâhim gibi sadık olsa yakıcı ateş ona bostan ve gül bahçesi olsun.”

Halîl-vâr olur-ısan tarîk-ı hulletde

Yakîn bu kim ola âteş sana gül ü reyhân

Ahmedî (K: 64/28)

“Muhabbet yolunda Halîl gibi olursan şüphesiz ki bu ateş senin için gül ve reyhana dönüşür.”

Ana ki yâr zikr-ile gönlin üns ide

Âteş Halîl bigi gül ü yâsemîn ola

Ahmedî (G: 2/2)

“Zikir ile sevgiliye dost olana ateş Halîl’e olduğu gibi gül ve yasemin olur.”

Gülşen-i ‘adl-i şehinşâhı eden düşmen-sûz

Nâr-ı Nemrûdu Birâhîme gülistân etmiş

NK (K: 9/20)

“Hükümdarın adalet bahçesi düşmanı yakan Nemrut’un ateşini İbrâhim’e gül bahçesine çevirmiş.”

Yandum belâ-yı hecr ile Nemrûd nârından beter

Gel ey Halîlüm bir kadem tâze gülîstân it beni AP (G: 317/2)

“Ayrılığın acısıyla yandım. (Bu bela) Nemrut’un ateşinden beter. Ey dostum, gel (ki) beni yeşillenen gül bahçesine bir adım götür.”

Yâr ile nâr-ı sefer bir hoşçe seyrândur bize

Ya ’nî İbrâhîm ile âteş gülîstândur bize TYB (G: 384/1)

“Sevgili ile ateşe doğru yolculuk yapmak bizim (için) güzel bir gezintidir. Yani İbrâhim ile ateş bize gül bahçesidir.”

Ey Hudâ yâ Rabb meni sabr ismine mazhar düşür

Nâr-ı İbrâhîm gibi bâğ-ı İrem kıl Rabbenâ ÖH (G: 3/4)

“Ey Hüda, ya Rab, beni sabır ismine layık kıl. İbrâhim'in ateşi gibi, bana da cennet bahçesi yap, ey Rabbimiz.”

Halîlüm gülşen oldu nâr-ı ‘ışkun

Rûhun şem ‘ine çün pervâne oldum Hayretî (G: 401/5)

“Halîl'im, yanağının aydınlığına pervane olduğum için (senin) aşkının ateşi (bana) gül bahçesi oldu.”

2.3.5. Hz. İbrâhim’in Misâfirperverliği ve Sofrasının Bereketi

Rivayetlere göre misafir ağırlamayı çok seven Hz. İbrâhim, misafirsiz sofraya oturmazmış. Bazen de misafir bulabilmek için dışarıda aranmış. Bu sebeptendir ki kendisine “Misafir Babası” denmiştir. Misafirin bulunduğu sofrasında yiyecekler bereketlenir, bollaşmış. “Halîl İbrâhim’in bereketi veya sofrası” da bu inanışa dayanmaktadır (Ateş, 1987: 164; Köksal, 2001: I/264; Pala, 2020 a: 225).

Taşlıcalı Yahyâ Bey, dönemin padişahı Kanûnî Sultan Süleymân’ı cümle âlemi doyurması ve fakirleri misafir etmesi yönüyle Hz. İbrâhim’e benzetir ve onu taltif eder.

‘Aceb mi şâh-ı cihâna desem halîlu ’llâh

Ki oldu cümle ganî vü fakîr mihmânı

TYB (K: 9/24)

“Cihan hükümdarına Halîlullâh desem şaşılacak şey mi? Ki zengin ve fakirlerin hepsi (onun) misafiri oldu.”

Dârü'n-naîmdür eşigi halk-ı 'âleme

Hân-ı halîli ile cihân toldı ser-te-ser

TYB (K: 25/31)

“Tüm varlıklar için eşigi nimet kapısıdır. Yüce hükümdarın sofrası ile cihan baştanbaşa doldu.”

Bâkî ise esirgemenen lütuf ve ihsanda bulunmanın iyiliği azaltmayacağını, İbrâhim'in sofrasındaki bereketi örnek göstererek söylemektedir:

Bezî ile az ola mı ni'met-i cûd u keremün

Yimeden eksile mi hân-ı Halîlü'r-Rahmân

Bâkî (K: 2/55)

“Cömertlik ve keremin nimeti dağıtmakla (hiç) azalır mı? Allah'ın dostunun sofrası yemekle eksilir mi?”

Gül açmış hân-ı vaslın bülbüle teklif eder her dem

Ki ger mihmân isen hân-ı Halîlullâh bismilleh

Fuzûlî (Ttcb: 3/3)

“Kavuşma sofran gül açmış, bülbüle her zaman teklif eder. Eğer Halîlullâh'ın sofrasına misafir isen Allah'ın ismiyle (başla).”

2.3.6. Hz. İbrâhim'in Ades (Mercimek) Mucizesi

Semra Tunç “*Divan Şiirinde Hz. İbrâhîm ve Ades (Mercimek) Kıssasına Dâir*” (2005: 123) isimli makalesinde bu rivayetin kaynağına ulaşmak adına kutsal kitapları, ansiklopedileri, Hz. İbrâhim ile ilgili yazılan eski eserleri, tahlili yapılan divanlarda bu kıssayı ele alan beyitlerin açıklamalarını incelediğini fakat bu kıssanın kaynağına ulaşamadığını; yapılan taramalar sonucu bu rivayetin ilk defa 1414 yılında Abdülvâsi Çelebi tarafından telif edilen “*Hâlilname*” isimli eserde gördüğünü ifade etmiştir. Fakat yapmış olduğumuz kaynak taramaları neticesinde Taberî tefsirinde *Hâlilname*'de anlatılan bu rivayetin farklı bir versiyonuna rastlanmıştır. “*Hâlilname*”de anlatılan kıssa şöyledir:

Hız. İbrâhim'in hayatının bir döneminde kıtlık felaketi baş gösterir. Zahire almak

için zengin bir arkadaşına gider. Fakat arkadaşında da yoktur. Arkadaşı, bulduğunda satın alabilmesi için ona altın verir. Ancak Hz. İbrâhim, satın almak için de zahire bulamaz. Eve boş dönmek istemez ve çuvallarını kumla doldurur. Eve vardığında eşi Sara çuvalları kontrol eder. Çuvalların buğday ve mercimekle dolu olduğunu görür. Hz. İbrâhim ise bu hadisenin Allah'ın bir lütfu olduğunu anlar ve Allah'a şükreder.

Taberî (ö. 310-923) tefsirinde de buna benzer bir anlatım görülmektedir. Nisâ sûresindeki “(...) *Ve Allah İbrâhim'i dost edinmiştir.*” (4/125) âyetinin tefsirinde Hz. İbrâhim'in Allah'ın dostu olma meselesi şu rivayete bağlanmıştır: Hz. İbrâhim zahire kıtlığının olduğu bir dönemde Mısırlı ya da Musullu olan birinden zahire istemiş fakat isteği yerine getirilmemiştir. Evine boş çuvallarla dönmek istemeyen Hz. İbrâhim, çuvallara kum doldurmuştur. Kum dolu çuvallarla eve dönen Hz. İbrâhim gece uyumuştur. Hz. İbrâhim'in ailesi, çuvalları açınca un ile dolu olduklarını görmüş ve ekmek yapmışlardır. Ekmekleri gören Hz. İbrâhim, ailesine bunu nereden bulduklarını sormuştur. Onlar da dostundan getirdiği undan yaptıklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine Hz. İbrâhim “Evet, o benim dostum Allah'tandır.” demiş (1996: III/129).

Yukarıda aktarılan rivayetlerde ana tema Hz. İbrâhim'in kum dolu çuvallarının zahire ile dolmasıdır. Fakat bu rivayetlerde bazı sıkıntılar baş göstermektedir. Şehre eli boş dönmek adına çuvallara kum yükleyerek gidilmesi sahtekârlık diyebileceğimiz bir davranış örneğidir. Allah'ın dostu olarak bilinen bir peygamberin böyle bir davranışa meyiletmesi mantık dışıdır. Üstelik gereksiz bir yük ile hayvana yüklenmek, eziyet etmek merhamet sahibi bir kimsenin yapmayacağı bir davranışken bunu bir peygambere yüklemek doğru olmasa gerekir.

Aşağıdaki beyitlerde bu kıssa anlatılmaktadır:

Halîlün anda buğdayı dükendi

Revân istedi anda kûyî kendi (b. 1343)

“Halîl'in o zaman buğdayı tükendi. Kendi köyünden o zaman ayrılmayı düşündü.”

Bulımadı ki ol satun alaydı

Anı yoksullara azık kılaydı (b. 1344)

“(Buğdayı) bulamadı ki satın alaydı. Onu yoksullara yiyecek olarak götürüydi.”

Yakın yirde meğer bir hâce vardı

Halîlullâhı ol gayet severdi (b. 1345)

“Yakın yerde meğer bir efendi vardı. Halîlullah’ı pek severdi.”

Ana buğday için vardı o mahdûm

Hem olmuş idi anda dahı madûm (b. 1346)

“İbrâhim ona buğday için gitti. Onda da buğday bitmişti.”

Getürdi h‘âce ana on bin altun

Didi buğday eger bulınsa satun (b. 1347)

“Efendi ona on bin altın getirdi. Eğer buğday bulursan satın al, dedi.”

Bu altunı viriip siz satun alun

Bizüm yokdur sahi bir yirde çalun (b. 1348)

“Bu altını verip siz satın alın. Bizim (buğdayımız) yoktur. Başka bir yerden alın.”

Çü bulunmadı buğday döndi mahrum

Didi devecilerine o mahdum (b. 1351)

“Buğday bulamayıp nasipsiz döndü. O efendi devecilerine dedi:”

Harâra kum koyun yüklen siz anı

Deve yükü olmağun yokdur ziyanı (b. 1352)

“Çuvala kum koyun. Siz onu yükleyin. Deve yükünün olmasının zararı yoktur.”

İle karşı bular boş girmesünler

Bu il develeri boş görmesünler (b. 1353)

“Şehre karşı bunlar boş girmesinler. Bu şehir develeri boş görmesin.”

Sevinüp yükler üzre geldi Sâra

Azık katı dükenmiş idi yârâ (b. 1357)

“Sara sevinip yüklere doğru geldi. Dostun yiyeceği artık tükenmişti.”

Revân çün bir harâr ağzını sökdi

Eteğine biraz buğday dökdi (b. 1358)

“Varıp bir çuvalın ağzını açtı. Eteğine biraz buğday döktü.”

Ne buğday ol ki hep incüye benzer

Yazılmış üstine Hak adı bezer (b. 1359)

“Nasıl buğdaydır ki o hepsi inciye benzer. Allah adı üzerine yazılıp süslenmiş.”

Anı çün yumdı bir hek dahı açdı

O hek mercimek oldı toldı taşdı (b. 1361)

“Onu kapatıp bir çuval daha açtı. O çuval mercimek ile dolup taşı.”

Anun dahı yüzinde ism-i Allâh

Yazılmış idi gördi Sâra iy şâh (b. 1362)

“Sara onun da üzerinde ism-i Allah yazılı gördü. Ey şah!...”

Didi yirde biter nesne degül bu

Meger lutf eylemişdür bize ol hû (b. 1363)

“Bu yeryüzünde filizlenen bir yiyecek değildir, meğer Allah bize ikramda bulunmuş, dedi.”

Yigirmi dört heki açdı tamâmet

Ades buğday buldı zî- kerâmet AÇ (M: b/1364)

“Keramet sahibi yirmi dört çuvalı açtı. Tümünde mercimek (ve) buğday buldu.”

Mesnedi olmayan bu rivayetin Divan şiirine de çeşitli yansımaları olmuştur. Beyitlerdeki kullanımı incelendiğinde genellikle sevgilinin yüzündeki benle ilişkilendirilmiş ve bir teşbih unsuru olarak kullanılmıştır.

Hâl ü hatı bize ‘ades ü sebzêrdur

Minnet Halîl hânına selvâ nedür ya men Şeyhî (K: 7/20)

“Beni ve yüz çizgileri bizim için mercimek (tanesi) ve bostandır. Halîl’in sofrasına bereket olsun, bıldırcın eti ve kudret helvasına ne gerek.”

Hüsniün ziyâfetinde benün çoklığı budur

Dâyim Halîlün illere hân-ı ‘ades ola

KA (G: 23/4)

“Güzelliğin ziyafetinde benlerin çokluğu her zaman Halîl’in şehirlere verdiği mercimek sofrası gibi olsun.”

Kim fülûle benzetse benün yüzi karadur

Kim fülûli yig gördi Halîlün ‘adesinden

AP (G: 235/6)

“Benini karabiber (tanesine) kim benzetse (onun) yüzü karadır. Kim Halîl’in mercimeğinden karabiberi daha üstün gördü.”

Ey Halîlim ne aceb hüsnün gülistanında biz

Mezra'i lâ 'linde cân ekdikçe biter mercimek

NB (G: 327/3)

“Ey dostum, biz güzelliğinin gül bahçesinde dudağının etrafında can ektikçe mercimek bitmesi şaşılacak şeydir.”

Sevgilinin gözü, renginin kara olması hasebiyle adese benzetilmiştir:

Benzer ol pervâneye hâlün ki şevk ile revân

Cân atup şem ‘-i cemâlünde göyünmiş nâgehân

Ya sevâd-ı ‘ayn-ı ‘âşık ya adesdür bî-gümân

Hey yolunda öldüğüm kurbânlar olduğum Halîl

TYB (Mur: 41/4)

“Hey yolunda öldüğüm, kurbanlar olduğum dost! Benin o pervaneye benzer ki neşeyle uçup, can atıp yüzünün aydınlığında ansızın yanmış. Şüphesiz ya âşığın gözlerinin karası ya (da) mercimek tanesidir.”

Hız. Âdem’de de örnek olarak kullandığımız aşağıdaki beyitte Âhî, mal ve mülk hırsına düşen gönül kuşunun kınanmamasını; zira Hız. Âdem’in buğdayı, Hız. İbrâhim’in de mercimeği (adesi) gözlediğini bu rivayetlere telmihte bulunarak söyler:

Dâne için dâm-ı hırsa düşse tan mı murğ-ı cân

Anda ki Âdem gözleye gendüm Halîlu ‘llâh ‘ades

Âhî (Tev: 1/8)

“Can kuşu buğday için dünya hırsına kapılsa ayıplanacak şey mi? Âdem buğdayı İbrâhim mercimeği gözledi.”

2.3.7. Değerlendirme

Hız. İbrâhim, Divan şiirinde ismi sıklıkla anılan peygamberlerdendir. Yaşantısına dair pek çok rivayet beyitlerde görülmüştür. Divan şiirinde özellikle kavmine ait olan putları kırması, ateşe atılması, oğlu Hz. İsmâil ile Kâbe'yi inşa etmesi, Hz. İsmâil'i kurban etmesi gibi Kur'ânî bilgilerle ele alınmıştır. Divan taramaları sonucunda kendisine dair İsrâiliyat ile ilişkilendirilecek rivayetlerin az olduğu tespit edilmiştir. Divanlarda İsrâiliyat olarak kabul edilen ateşe atıldıktan sonra ateşin gül bahçesine dönüşme motifi sıklıkla görülen motiflerden olmuştur. Ateşe atılma esnasında Cebrâil'den gelen yardım teklifini geri çevirmesi de görülen bir diğer husustur. Kasidelerde methedilen kişinin sofrası da Hz. İbrâhim'in sofrasıyla ilişkilendirilmiş, bir övgü unsuru olarak Hz. İbrâhim'in sofrası kullanılmıştır. Divanlarda söz konusu motifler sıklıkla kullanılmışsa da hayatına dair pek fazla İsrâiliyat kaynaklı rivayete rastlanmadığı için Hz. İbrâhim'in hayatını konu alan Abdülvasi Çelebi'nin "*Hâtilname*"si incelenmiştir. Bu mesnevide Hz. İbrâhim'in hayatına dair pek çok efsanevî rivayete rastlanmıştır. Bu bölümdeki örnek beyitlerin ve rivayetlerin çoğu bu eserden alınmıştır. Doğumu ve büyümesi üzerine şekillenen efsanevî rivayetler, mancınık ile ateşe atılması, kıtlık döneminde kum dolu çuvallarının mercimek ile dolması bu mesnevide tespit edilen İsrâiliyat unsurlarından olmuştur.

Sonuç olarak Hz. İbrâhim ile ilgili yukarıda sözü edilen unsurlar Divan şiiri için önemli bir malzeme kaynağı olmuştur. Bir kısmı Kur'ânî bir kısmı ise İsrâilî unsurlardır. Bu bölümde yalnızca İsrâilî unsurlar tespit edilerek örneklendirilmiştir.

2.4. HZ. YAKÛB

Hız. Yakûb'un Kur'ân-ı Kerîm'de on altı âyette ismi zikredilmiştir (Bakara: 2/132,133,136, 140; Âl-i İmrân: 3/84; Nisâ: 4/163; En'âm: 6/84; Hûd: 11/71; Yûsuf: 12/6, 38, 68; Meryem: 19/6, 49; Enbiyâ: 21/72; Ankebût: 29/27; Sâd: 38/45). Lakabı İsrâilî'dir. Bu isim de iki âyette görülmüştür (Âl-i İmrân: 3/93; Meryem: 19/58). Hız. Yakûb'un çocuklarına ve soyundan gelenlere ise Benî İsrâil denmiştir. Birçok âyette bu kavrama da rastlanmıştır. Babası Hz. İshâk, dedesi Hz. İbrâhim'dir (Hûd: 11/71).

Kur'ân-ı Kerîm'de Hız. Yakûb'un hayatına dair bilgiler Yûsuf sûresinde yer

almaktadır. Verilen bilgiler şunlardır: Hz. Yûsuf'un gördüğü rüyayı yorumlaması¹² (Yûsuf: 12/6), çocuklarının meşgul olduğu bir anda kurdun Hz. Yûsuf'u kapmasından duyduğu endişesi (Yûsuf: 12/11-13), Hz. Yûsuf'un kurt tarafından kapıldığı yalanına inanmaması, Hz. Yûsuf'tan ayrı kalmanın üzüntüsüne sabretmesi (Yûsuf: 12/17-18), Hz. Yûsuf'un kardeşi için de endişe duyması ve diğer oğullarına güvenmemesi (Yûsuf: 12/64), Hz. Yûsuf'un kardeşini koruyacaklarına dair diğer oğullarından söz alması (Yûsuf: 12/63-66), oğullarına Mısır'a ulaştıklarında farklı kapılardan şehre girmelerini tavsiye etmesi (Yûsuf: 12/67), çocukları tarafından ikinci kez hayal kırıklığına uğratılması ve çocuklarına emanet ettiği oğlunu kaybetmesi (Yûsuf: 12/81-83), üzüntüden gözlerine boz düşmesi (Yûsuf: 12/84), Hz. Yûsuf'un gönderdiği gömlekle gözlerinin görür hale gelmesi (Yûsuf: 12/96), Hz. Yûsuf'un yanına gitmesidir (Yûsuf: 12/99).

Hz. Yakûb, Divan şiirinde daha çok Hz. Yûsuf ile anılmaktadır. Hayatına dair birçok iz, şairler tarafından birer motif olarak kullanmıştır. Çalışmanın kapsamı gereği Hz. Yakûb ile ilgili aşağıda örnek olarak verilen beyitler, Kur'ân'da anlatılan kıssanın dışında olup İsrâiliyat kabilinden olan rivayetleri içinde barındırmaktadır.

2.4.1. Hz. Yakûb'un Kurtla Konuşması

Çocuklarının söylemiş olduğu "Yûsuf'u kurt kaptı." yalanına inanmayan Hz. Yakûb, onlardan kurdu bulup getirmelerini ister. Çocukları bir kurt bulup getirir. Hz. Yakûb, getirilen kurda neden oğlunu yediğini sorar. Kurt, dile gelir ve böyle kötü bir şey yapmadığını söyler (Kurtubî, 1999: IX/231; Suyûtî, 1992: VIII/211).

İncelenen mesnevilerde bu hikâyenin anlatıldığı görülmüştür. Aşağıda Şeyyad Hamza'nın, Diyarbakırlı Ahmedî'nin ve Erzurumlu Mustafa Darîr'in mesnevilerinde bu hikâyeye dair tespit edilen beyitler sunulmuştur:

Boynı bağlı Yakûb'a getirdiler

Yûsuf'ı yeyen bu kurddur dediler

(b. 154)

"Boynunu bağlayıp Yakûb'a getirdiler. Yûsuf'u yiyen bu kurttur, dediler."

¹² Hz. Yûsuf'un gördüğü rüyayı yorumlaması, rüya tabirine hâkim olduğunu göstermektedir.

Yakûb ol kurda sorar Yûsuf kanı

Sen-mi yedün eyt bana ol oğlanı (b. 155)

“Yakûb o kurda sorar: Yûsuf nerede? Sen mi yedin o oğlanı, bana söyle?”

Verdi dil Hak Tanrı kurda söyledi

Verdi selâm Yakûb’a tap’eyledi (b. 156)

“Hak Allah kurda konuşma yetisi verip söylemesini istedi. (Kurt) Yakûb’a selam verip söyledi.”

Ne yedüm ben ne yedi onlar anı

Bilmezem kim Yûsuf’un senün kanı (b. 159)

“Ne ben yedim onu ne diğerleri. Senin Yûsuf’unun nerede olduğunu bilmiyorum.”

Gerek-ise and içem kim yemedüm

Doğru eytdüm sana yalan demedüm ŞH (M: b/160)

“Gerekirse yemin edeyim ki yemedim. Sana doğru söylüyorum, yalan demedim.”

Kurdu görüp Yakûb ana söyledi

N’eyledinüz anasız oğlum didi (b. 211)

“Yakûb kurdu görüp ona söyledi. Anasız oğluma ne yaptınız, dedi.”

Ol benim yavrucıgımı yedinüz

Bed-du’âmı siz meger bilmedinüz (b. 212)

“Benim o yavrucuğumu yediniz. Meğer siz bedduamı bilmediniz.”

Dile gelüp kurd didi va’llâhi ben

Yimemişem oğlunu bi’llâhi ben DA (M: b/213)

“Kurt dile gelip dedi: Vallahi ben yememişim oğlunu, billahi ben (yememişim).”

Geldiler oğlanları gör nitdiler

Bir kurdu gördiler bunlar tutdılar (b. 199)

“Oğulları geldiler, gör ne ettiler. Bunlar bir kurdu görüp tuttular.”

Açdılar ağzını ol bî-çârenün

Kan toluydu dişleri âvârenün (b. 200)

“O çaresizin ağzını açtılar. Avarenin dişleri kan doluydu.”

Aldılar getürdiler anı revân

Ataları katına ender-zamân (b. 201)

“Atalarının huzuruna kısa zamanda onu hemen aldılar, getirdiler.”

Eytdiler Yûsufî yiyen kurd budur

Ol zamân Yakûb kurda and virir (b. 202)

“Yûsuf’u yiyen kurt budur, dediler. Yakûb kurda o zaman yemin ettirir.”

Eytdi iy kurd bir çalap tanrı hakkı

Söyle sözün saklama benden dahi (b. 203)

“Ey kurt Allah hakkı için benden sözünü saklama, söyle; dedi.”

Sen mi yidün Yûsufî söyle bana

Tanrı dil virdi cevâb eydür ana (b. 204)

“Bana söyle, Yûsuf’u sen mi yedin? Tanrı (kurda) dil verdi, (kurt) ona cevap verdi.”

Eytdi yimedüm bana bühtândur ol

Tanrı hakkı bil bana bühtândur ol EMD (M: b/205)

“Yemedim, bu bana iftiradır. Tanrı hakkı (için) bil (ki) bu bana iftiradır, dedi.”

2.4.2. Hz. Yakûb’un Ölüm Meleğine Hz. Yûsuf’u Sorması

Rivayete göre Hz. Yakûb ölüm meleğine oğlunun canını alıp almadığını sormuş, ölüm meleği de oğlunun yaşadığını söylemiştir (Râzî, 2002: XIII/325; Suyûtî: 1992:

VIII/324).

Yukarıda verilen rivayetin Şeyyad Hamza ve Diyarbakırlı Ahmedî'nin mesnevilerinde ele alındığı görülmüştür. Aşağıda bu hikâyeye dair tespit edilen beyitler sunulmuştur:

Endi bir gün gökden Azrâil yere

Çalab emriyle Yakûb peygâmbere (b. 1212)

“Allah’ın emriyle bir gün Azrâil gökten yere, Yakûb Peygamber’e geldi.”

Sordı Yakûb nebî ilkin ana

Aldun-mı Yûsuf cânın eytgil bana (b. 1213)

“Yakûb Peygamber ilkin ona sordu: Yûsuf’un canını aldın mı, bana söyle?”

Eydür Azrâil cânını almadum

Cânın almak kasdın ana kılmadum ŞH (M: 1214)

“Azrâil dedi: Canını almadım, canını almak maksadıyla ona bakmadım.”

Oldı Yakûb’ın ziyâde hüznü çün

Emr ider Azrâil’e Ferd-i bî-çûn (b. 305)

“Yakûb’un hüznü ziyadesiyle arttığı için Allah Azrâil’e emreder:”

Var benüm Yakûb’uma sorar sana

Yûsuf’ın sıhhat haberin vir ana (b. 306)

“Benim Yakûb’uma git, sana (Yûsuf’un sıhhatini) soracak. Ona Yûsuf’un sıhhatini haber ver.”

Ol cevâb ile tesellâ olsun ol

Arayu tâ Yûsuf’ını bulsun ol (b. 307)

“Yûsuf’u arayıp buluncaya kadar o cevap ile teselli bulsun.”

Ey bürâder bir süâlim var sana

Sen anın vâkı haberin vir bana (b. 319)

“Ey kardeş sana bir sorum var. Sen onun (Yûsuf’un) olayı hakkında bana haber ver.”

Öksüz oğlum Yûsuf’ı itürmişem

Kanlı gömlegini anın bulmuşam (b. 320)

“Öksüz oğlum Yûsuf’u yitirmişim. Onun kanlı gömleğini bulmuşum.”

Ol kuzumun görmedüm ben tenini

Sen aceb aldın mı anın cânını (b. 321)

“Ben, o kuzumun bedenini görmedim. Acaba sen onun canını aldın mı?”

Vir bana anın haberin bileyim

Tâ ki ahvâline vâkıf olayım (b. 322)

“Onun haberini bana ver, bileyim. Ta ki hallerine vakıf olayım.”

Ol didi almadım anın cânını

Sagdur oğlun ara bul dermânını DA (M: b/306)

“O dedi: Onun canını almadım. Oğlun yaşıyor, onu arayıp dermanını bul.”

2.4.3. Hz. Yakûb’un Hz. Yûsuf’tan Ayrı Düşme Sebebi

Hz. Yakûb’un Hz. Yûsuf’tan ayrı düşme sebebi İsrâîlî bir rivayete bağlanmıştır. Kaynaklarda nakledilen rivayet şöyledir: Hz. Yakûb, Hz. Yûsuf’a sütannelik yapması ve bakması için bir kadının desteğini almıştır. Bu kadın Hz. Yûsuf’a bakmak için kendi bebeğinden ayrı düşmüştür. Bu ayrılık ateşine dayanamayan kadın, kendi yaşadığı hicranlı günleri Hz. Yakûb’un yaşaması için bedduada bulunmuştur (Râzî, 2002: XIII/325; Pala, 2020 a: 478).

Rivayet kültürünün mantık dışı ithamları bu rivayette de görülmektedir. Rivayetin verdiği mesaja bakıldığında peygamberlik makamıyla şerefendirilen Hz. Yakûb; kendi çocuğunun rahatı için başka çocuğa eziyet etme bencilliğiyle itham edilmekte, şefkat ve merhametten yoksun gösterilmektedir. İsrâiliyat’ın en çok karıştığı kıssalardan biri ne yazık ki Hz. Yakûb-Hz. Yûsuf kıssası olmuştur. Şeyyad Hamza, mesnevisinde bu kıssaya yer vermiştir:

Döndi eydür ben olam anla beni

Satdun ögsüz kodun anamdan beni (b. 1382)

“Dönüp dedi: Ben (gibi) ol, beni anla. Beni anamdan (ayırdın), sattın, öksüz bıraktın.”

Yûsuf emsün südini bunun dedün

Satdun anamdan beni ögsüz kodun (b. 1383)

“Yûsuf bunun sütünü emsin, dedin. Beni sattın, anamdan (ayırdın), öksüz bıraktın.”

Yakûb eydür bilmedüm firâk odın

Şimdi bildüm çünki taddum ben tadın ŞH (M: b/382)

“Yakûb dedi: Ayrılık ateşini bilemedim. Şimdi biliyorum çünkü ben onun acısını tattım.”

Erzurumlu Mustafa Darîr’in mesnevisinde ise olay şöyle anlatılmaktadır: Hz. Yûsuf’un doğumuyla annesi ölmüş, babası ona bakması için bir yardımcı tutmuştur. Bu yardımcının sütü iki çocuğa yetmeyince Hz. Yakûb kadının oğlunu satmıştır. Kadının bedduasıyla da Hz. Yakûb oğlundan ayrı düşmüştür.

Çünkü togdı Yûsuf öldi anası

Bir karavaş aldı satun atası (b. 42)

“Yûsuf doğduğu zaman annesi öldü. Babası bir cariye satın aldı.”

Yûsufî ol karavaş besleridi

Besleyen anı hoş sever idi (b. 43)

“Yûsuf’u o cariye beslerdi. Besleyen onu pek severdi.”

Ol karavaşun bir oğlu varıdı

Kim güler yüzlü güzel dil-dârıdı (b. 44)

“O cariyenin bir oğlu vardı ki güler yüzlü, güzel gönüllüydü.”

Eskisin emzürmege süd yitmedi

Yakûb anun oğlını hem tutmadı (b. 45)

“Çocuğunu emzirmeye sütü yetmedi. Yakûb onun oğlunu yanında tutmadı.”

Karavaşun satdı oğlin ol zamân

Zârî kılub inledi ol-nâ-tüvân

(b. 46)

“O zaman cariyenin oğlunu sattı. O gariban ağlayıp inledi.”

Nite kim mahrum kıldun sen beni

Satdura oğlancuğunu ol ganî

EMD (M: b/47)

“Nasıl ki sen beni (oğlumdan) mahrum ettin, zengin birine senin oğlun (da) satılsın.”

2.4.4. Değerlendirme

Divan şiirinde Hz. Yakûb’un hayatına dair birçok iz, şairler tarafından birer motif olarak kullanılmıştır. Hz. Yûsuf’u kaybettikten sonra göstermiş olduğu sabrı, kanlı gözyaşı akıtarak gözlerini kaybetmesi, Hz. Yûsuf’u düşünmekten gözlerine uyku girmemesi, gam ve hüznün timsali olması, Hz. Yûsuf’un kanlı gömleğiyle teselli bulması gibi Kur’ân kaynaklı başlıca motiflerin hem telmih hem de benzetme unsuru olarak sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. Her ne kadar bu motiflerin kullanım sıklığı fazla olsa da çalışmamıza kaynaklık edecek İsrâîlî motiflere divanlarda rastlanmamıştır. Bu durum bizi “Yûsuf ile Züleyha” mesnevilerini incelemeye götürmüştür. Mesnevilerde Hz. Yâkub’un hayatına dair İsrâîliyat olarak değerlendirilen üç rivayet tespit edilmiştir. Bunlardan ilki çocukları tarafından kendisine söylenilen “Yûsuf’u kurt kaptı.” yalanına inanmaması ve bunun üzerine kurda bu yalanı sormasıdır. Diğer husus ise Azrâî’e Yûsuf’un yaşayıp yaşamadığını sormasıdır. İlginç denilebilecek diğer bir rivayet ise bir anne ve çocuğuna yapmış olduğu zulümden ötürü oğlu Hz. Yûsuf ile ayrı düşme meselesidir.

Sonuç olarak Hz. Yâkub’a dair Kur’ân kaynaklı motiflerin divanlarda sıklıkla kullanıldığı görülmüş fakat İsrâîliyat kaynaklı motifler divanlarda tespit edilememiştir. İsrâîliyat kaynaklı motiflere “Yûsuf ile Züleyha” mesnevilerinde rastlanmıştır.

2.5. HZ. YÛSUF

Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi yedi âyette doğrudan ismi geçmektedir.¹³ Kendi adıyla anılan Yûsuf sûresinde ise “ahsenü'l-kasas” olarak nitelendirilen hikâyesi anlatılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'deki kıssaya göre Hz. Yûsuf'un macerası gördüğü bir rüya ile başlar. Hz. Yûsuf rüyasında güneş, ay ve on bir yıldızın kendisine secde ettiğini görür. Gördüğü rüyayı babası Hz. Yakûb ile paylaşır. Hz. Yakûb rüyayı, Allah'ın nimetlerini Hz. Yûsuf'a da tamamlayacağı yönünde yorumlar. Gördüğü düşü kardeşleriyle paylaşmamasını tembihler. Kardeşlerinin Hz. Yûsuf'a tuzak kurmalarından endişelidir. (Yûsuf: 12/4-6). Hz. Yakûb'un endişesi, Hz. Yûsuf'a duyduğu sevginin diğer çocukları arasında hasede yol açacağı yönündedir. Bir süre sonra bu endişesi gerçekleşir. Hz. Yûsuf'u kıskanan kardeşleri tarafından onu öldürme fikri ortaya atılır. İçlerinden biri bu fikre karşı çıkar ve Hz. Yûsuf'un kuyuya atılmasını önerir. Böylece kuyuya uğrayan kervanlardan biri Hz. Yûsuf'u alıp uzaklara götürecektir. Hz. Yakûb'un yanına varıp Hz. Yûsuf'un da kırdaki onlara eşlik etmesini isterler. Hz. Yakûb çocuklarının oyuna dalıp Hz. Yûsuf'u unutmalarından ve Hz. Yûsuf'un kurt tarafından kapılmasından endişe duyduğunu söyler. Hz. Yakûb'un bu endişesine rağmen çocukları sonunda onu ikna ederler. Hz. Yûsuf'u kuyuya atarlar ve akşam babalarının yanına ağlaya ağlaya gelirler. Oyuna daldıkları bir ara Hz. Yûsuf'un kurt tarafından kapıldığını söyleyip Hz. Yûsuf'a ait olan kanlı gömleği Hz. Yakûb'a gösterirler. Hz. Yakûb söylenenlere inanmaz ve bu durum karşısında sabredenlerden olmayı diler (Yûsuf: 12/8-18). Derken Mısır'a giden bir kervan kuyudan su çekmek için kuyuya kova sarktır. Kovayı yukarı çekince Hz. Yûsuf'u görür ve köle olarak Mısır'a götürürler. Hz. Yûsuf'u Mısır azizine düşük bir fiyata satarlar (Yûsuf: 12/4-20). Sûrenin sonraki âyetlerinde de Hz. Yûsuf'un Mısır'daki maceraları ve babasına tekrar kavuşması ihtiva edilir.

Hz. Yûsuf kıssası yüzyıllar boyu Divan şiirine konu olmuş, hakkında yüzlerce mesnevi yazılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de kıssaların en güzeli olarak adlandırılan bu hayat hikâyesi Tevrat'ta, İslâmî kaynaklarda ve tefsirlerde teferruatlı bir şekilde yer edinmiştir. Gazellerde de Hz. Yûsuf'a telmihler fazlaca olmuştur. Yapılan taramalarda Hz. Yûsuf'un rüya görmesi, eşsiz güzelliği, kardeşleri tarafından kıskanılıp kuyuya atılması, kanlı

¹³ Yûsuf sûresinde yirmi beş, En'âm sûresinde bir, Mü'min sûresinde de bir defa adı zikredilmiştir.

gömleği, babasından ayrı düşmesi, köle olarak satılması, Mısır azizinin hanımı tarafından tuzağa düşürülmesi, zindan hayatı yaşaması, rüya yorumlaması, Mısır azizi olması gibi Kur'ân kaynaklı anlatıların Divan şiire yansıdığı görülmüştür.

İsrâiliyat'a dayalı rivayetlerin ise daha çok "Yûsuf u Züleyha" mesnevileri etrafında şekillendiği tespit edilmiştir. İsrâiliyat kabilinden tespit edilen rivayetler mesnevilerden alınan beyitler ile örneklendirilmiştir.

2.5.1. Mısır Azizinin Hanımı ile Hz. Yûsuf Arasında Cereyan Eden Olaylar

2.5.1.1. Hanımın Odasındaki Putu Örtmesi

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Yûsuf'un olgunluk çağına gelmesiyle Mısır azizinin hanımının ona gönül verdiği anlatılır. Âyetlere göre bu kadın Hz. Yûsuf'tan kâm almak ister. Bu isteğini gerçekleştirmek için kapıyı kilitler ve niyetini Hz. Yûsuf'a açıklar. Hz. Yûsuf, Mısır azizinden gördüğü iyiliklerden ötürü kadını reddeder (Yûsuf: 12/23-24).

Yukarıda anlatılan kıssaya halk anlatılarında ve tefsirlerde başka detaylar eklenmiştir. Anlatılan rivayetlere göre Hz. Yûsuf'a karşı şiddetli bir arzu duyan azizin hanımı Hz. Yûsuf ile cinsî bir münasebet için onu odasına çağırır. Odasının kapısını kilitler ve Hz. Yûsuf'a niyetini açıklar. Yaptığı davranışın ve isteğinin yanlış olduğunun farkında olan azizin hanımı, odasında bulunan putun üzerini bir örtüyle örter. Böylece odada yaşanacaklara putun şahitlik etmesini önleyecektir (Râzî, 2002: XIII/210; İbn Kesîr, 1996: VIII/4055; Suyûtî, 1992: VIII/224).

Çâkerî ve Mustafa Darîr'in aşağıda verilen beyitlerinde bu olay anlatılmaktadır. Züleyha putu örtmektedir. Hz. Yûsuf ise her şeyi gören ve duyan Allah'tan korktuğunu dile getirmektedir.

Suâl itdi Züleyhâya ki ey yâr

Nedür bu perde vü ardında kim var

(b. 2606)

"Züleyha'ya soru sordu: Ey yar, bu perde nedir ve (bunun) ardında kim var."

Didi oldur ki ana bendeyem ben

Taparam ona tâ ki zindeyem ben

(b. 2607)

"Odur ki ona ben köleyim. Ben yaşadığım sürece ona taparım."

Sanemdür cism-i zerden çeşm-i gevher

Pür olmuşdur derûnı misk-i ezfer (b. 2608)

“Sanemdir, vücudu altından, gözleri mücevher(dendir). İçi güzel koku ile dolmuştur.”

Şeb ü rûz eylerem ben ana secde

Gelürven göricek ben anı vecde (b. 2610)

“Ben ona gece ve gündüz secde ederim. Ben onu görünce vecde gelirim.”

Anunçün örtmişem perde yüzine

Ki bu işüm görünmeye gözine (b. 2611)

“Onun için yüzüne perde örtmüşüm ki bu halim (onun) gözüne görünmesin.”

Görürse ol beni bî-dîn ü âsî

Azâbından kaçan bulam halâsı (b. 2612)

“O beni dinsiz ve asi görürse azabından kurtuluşu ne şekilde bulayım?”

Didi kim mürdeden sen şerm idersin

Bu bî-cân sûrete âzerm idersin (b. 2613)

“(Yûsuf) dedi ki: Sen bu puttan utanıyorsun. Bu cansız varlıktan hayâ ediyorsun.”

Niçün ben korkmayam hâzır Hudâdan

Niçün şerm itmeyem nâzır Hudâdan Çâkerî (M: b/2614)

“Ben var olan Allah’tan niçin korkmayayım? Niçin gören Allah’tan utanmayayım?”

Bakdı gördi kim putı şöyle durur

Hem Züleyhâ o putından utanur (b. 610)

“Baktı, gördü ki put orada durur. Hem Züleyha o puttan utanır.”

Örter anı bir harîr ile revân

Geldi eydür Yûsufa iy mihribân EMD (M: b/611)

“Onu bir ipek kumaşla örter. Yürüyerek geldi. Yûsuf’a ‘Ey dost!’ dedi.”

2.5.1.2. Hz. Yûsuf’un Azizinin Hanımına Meyletmesi ve Onu Bu İstekten Alıkoyan İşaretler

Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’ın işaretlerini görmemiş olsaydı Hz. Yûsuf’un da kadına istekli olacağı bildirilmiştir (Yûsuf: 12/24). Müfessirler bu işaretlerin ne olduğu konusunda çeşitli rivayetlerde bulunmuşlardır. Rivayetlere göre; Hz. Yûsuf’un da kadına meyli olmuştur. Bu esnada Hz. Yûsuf, Hz. Yakûb’un parmağını ısırarak suretini duvarda görmüştür. Gayptan ses duyduğu, Mısır azizinin hayalini gördüğü, Cebrâil’i gördüğü, Cebrâil tarafından itilip engellendiği de rivayetler arasındadır (Taberî, 1991: II/472; Râzî, 2002: XIII/210-211; İbn Kesîr, 1996: VIII/4050; Suyûtî, 1992: VIII/193, 224-225). Rivayetlere göre Hz. Yûsuf kadına karşı isteklidir. Onu bu isteğinden alıkoyacak gaipten bir ses duyar. Bir süre sonra tekrar kadına yanaşır. İkincisinde Hz. Yakûb’un parmağını ısırır halde suretinin yarılan duvardan çıktığını görür. Yanlışının farkına varıp tekrar kadından uzaklaşır. Bir süre sonra yine kadına yaklaşır. Üçüncü uyarıcı ise Cebrâil’in sureti olur. Dördüncü yakınlaşmasında ise bu uyarıcıların hiçbiri fayda etmediğinden Cebrâil tarafından itilerek kadından uzaklaştırılır ve yanlışla düştüğünü anlayarak kapıya doğru koşmaya başlar.

Şeyyad Hamza, Diyarbakırlı Ahmedî ve Erzurumlu Mustafa Darîr’in mesnevilerinde bu rivayeti tahkiye ettikleri görülmektedir:

Çünkü bu sözi Zelîhâ söyledi

Gerü Yûsuf Zelhâ’ya kasd eyledi (b. 527)

“Çünkü Zeliha bu sözü söyledi. Yûsuf Zeliha’ya meyletti.”

Gerü yarıldı dîvâr çıkdı bir el

Söyledi ol Yûsuf’a kim berü gel (b. 528)

“Duvar yarıldı (ve içinden) bir el çıktı. Yûsuf’a ‘Beri gel.’ dedi.”

Geçdi bir sâat yine kasd eyledi

Hak Çalab gör kudretinden n’eyledi (b. 535)

“Bir saat geçince (Yûsuf) yine (Zeliha’ya) meyletti. Gör Allah’ın kudretinden n’eyledi.”

Gerü yarıldı dîvâr çıkdı sûrat

Yakûb'a benzer görünen ol sûrat (b. 536)

“Duvar tekrar yarıldı (ve içinde) bir yüz görüldü. Görünen o yüz Yakûb’a benzer(di).”

Geçdi bir sâat yine tevbe yıkar

Işk-ıla Zelîhâ'ya döner bakar (b. 543)

“Yine bir saat geçince (Yûsuf) tövbesini bozar. Dönüp aşk ile Zeliha’ya bakar.”

Bir ferîşte son-ucı gökden ener

Arkasını Yûsuf'un tutar sığar ŞH (M: b/544)

“Son olarak bir melek gökten iner. Yûsuf’un arkasından tutarak sıkar.”

Geldi anın gûşına dirler sadâ

Didiler Yûsuf kılur mısın zinâ (b. 875)

“Derler (ki) onun kulağına (bir) ses geldi. Yûsuf zina yapar mısın, dediler.”

Bir dahı dirler yarıldı bir dîvâr

Bir melek göründi ol Yakûb-vâr (b. 876)

“Yine derler (ki) bir duvar yarıldı. Yakûb’a benzeyen bir melek göründü.”

Barmagı agzında ısırılmış turur

Yûsuf anı görüp atası sanur DA (M: b/877)

“Ağzında parmağını ısırılmış durur. Yûsuf onu görünce babası sanır.”

Geldi Cebrâîl hemân lahza ana

Eyti iy Yûsuf çalap eydür sana (b. 596)

“O an Cebrâîl geldi. Ona dedi: Ey Yûsuf Allah sana diyor (ki)...”

Hâk teâlâ dir zinaya bakmasun

Ne revâdur gönlin ana yakmasun

(b. 597)

“Allah ‘Zinaya düşmesin, gönlü ona yanmasın, uygun değildir.’ diyor.”

Gördi babası bucakda oturur

Bir manâ-yı Yûsufa karşı durur

EMD (M: b/605)

“Babasını köşede oturur gördü. Anlamalı bir bakışla Yûsuf’un karşısında durur.”

Diğer bir rivayete göre de Hz. Yakûb’un beliren sureti Hz. Yûsuf’un göğsüne vurmuş ve Hz. Yûsuf’un şehveti parmak uçlarından çıkıp gitmiştir (Râzî, 2002: XIII/210; İbn Kesîr, 1996: VIII/4056; Suyûtî, 1992: VIII/225).

Varı şehvet barmagından tökülür

Şehveti gider bu kez sâkin olur

ŞH (M: b/545)

“Olan şehveti parmağından dökülür. Şehveti gidince bu kez sakinleşir.”

2.5.1.3. Hz. Yûsuf’un Masum Olduğunu Kanıtlayan Fikrin Sahibi

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Yûsuf içine düştüğü kötü durumdan Allah’a sığınır ve kadını reddeder. Uzaklaşmak için hızlıca kapıya doğru yönelir. Kadın da onun arkasından koşar ve Hz. Yûsuf’un gömleğinden tutup çeker. Hz. Yûsuf’un gömleği yırtılır. O esnada kadının kocasıyla karşılaşır. Kadın, Hz. Yûsuf’u suçlar ve zindana atılmasını talep eder. Hz. Yûsuf ise kadının kendisini arzuladığını ifade ederek günahsız olduğunu anlatmaya çalışır. Kadının yakınlarından biri gömleğin yırtığına göre yorum yapar. Gömlek; ön taraftan yırtılmışsa kadın, arkadan yırtılmışsa Hz. Yûsuf doğru söylüyordur. Mısır azizi gömleğin arkadan yırtıldığını görünce karısının yalan söylediğini anlar (Yûsuf: 12/25-28).

Gömleğin yırtığına bakılarak masum olanı tespit etme fikri, Kur’ân-ı Kerîm’de hanımın yakınlarından biri olarak zikredilen kişiye aittir. Bu kişi ile ilgili çeşitli rivayetler kaynaklarda tespit edilmiştir. Rivayetlere göre kadın, erkek ya da beşikteki bebek olabilir (Taberî, 1991: II/472; Geylânî, 2016: II/496; İbn Kesîr, 1996: VIII/4056; Suyûtî, 1992: VIII/230; Bursevî, 1992: IV/217).

Aşağıdaki beyitlerde Hz. Yûsuf’un masum olduğunu tespit eden fikrin sahibinin bir bebek olduğu görülmektedir.

Söyledi oğlan Çalab sunı-y-ıla

Geldi beşikde emer-iken dile (b. 559)

“Beşikte emer iken dile geldi. Allah’ın hikmetiyle oğlan söyledi.”

Eytdi kim gönlek eger yırtuk ola

Ardı bütün ön etegi yırtıla ŞH (M: b/560)

“Dedi ki, eğer gömlek yırtıksa arkası sağlam ön eteği yırtıksa...”

Altı aylık uşak anı ne bilür

Gizlü işe ol nice vâkıf olur (b. 911)

“Altı aylık bebek onu ne bilir. Gizli işe o nasıl vakıf olur.”

Ol Melik dir yâ uşak nedür bu hâl

Ol uşak geldi dile fasîh makâl DA (M: b/915)

“O melik ‘Ey çocuk, bu durum nedir?’ dedi. O çocuk anlaşılır bir telaffuzla dile geldi.”

2.5.2. Hz. Yûsuf’un Güzelliği

Şehirdeki diğer kadınlar Mısır azizinin hanımının Hz. Yûsuf ile yaşadığı olayı duyar ve bunu kınarlar. Kadın, kendisini kınayan diğer kadınları evine davet eder. Her birine ikramlık bir şeyler ve bıçak verir. Hz. Yûsuf’un karşılarına çıkmasını ister. Hz. Yûsuf’u gören kadınlar karşılaştıkları güzellik karşısında şaşkına döner, farkında olmadan ellerini keserler. Hz. Yûsuf’un insan olamayacağını, olsa olsa bir melek olabileceğini söylerler (Yûsuf: 12/30-32).

Hz. Yûsuf’un güzelliğinin kadınları ellerini kesecek kadar mest ettiği malumumuzdur. Bu güzelliğin boyutu üzerine çeşitli rivayetler mevcuttur. Kimi rivayetlere göre dünya halkına verilen güzelliğin yarısının (Taberî, 1991: II/461; Köksal, 2001: I/335) kimi rivayetlere göre de üçte birinin Hz. Yûsuf ve annesine verildiği söylenir (Suyûtî, 1992: VIII/240-241). Başka rivayetlerde ise Hz. Yûsuf’un annesi anılmadan dünya güzelliklerinin üçte birinin Hz. Yûsuf’a bahşedildiği bildirilir. Yüzünün yıldırım gibi parladığı ve yanına gelen kadınların ona âşık olmaması için yüzünü örttüğü de tefsirlerde görülen rivayetlerdendir (Suyûtî, 1992: VIII/240-241). Divan şiirinde de Hz. Yûsuf’la ilgili sıkça kullanılan telmihlerden biri eşsiz güzelliğidir.

Ben üç bahş eyledüm mecmû-ı hüsnî

Gören gönlinde komaz hîc hüznî (b. 486)

“Ben bütün güzellikleri üçe (bölüp) dağıttım. Gören gönüllerde hüzn kalmaz.”

İki bahşını kıldum ana ihsân

Ki oldı hüsn ile sultân-ı hûbân (b. 487)

“İki parçasının ona lütfettim. Ki güzelliği ile güzellerin sultanı oldu.”

Kalan bir bahş cümle hûba virdüm

Seni bir lâle-ruh mahbûba virdüm Çâkerî (M: b/488)

“Kalan bir parçasını bütün güzellere verdim. Seni bir lale yanaklı güzele verdim.”

2.5.3. Hz. Yûsuf’un Bir Kuldan Medet Umması ve Allah’ın Onu Cezalandırması

Mısır azizinin hanımın Hz. Yûsuf’a duyduğu bu aşk ve istek, şehirde dedikodulara sebebiyet verir. Mısır azizi Hz. Yûsuf’un suçsuz olduğu bilmesine rağmen şehirdeki dedikoduların önünü kesebilmek için Hz. Yûsuf’u zindana attırır. Hz. Yûsuf zindanda tevhit inancını yayma gayreti içindedir. Hz. Yûsuf’la birlikte iki kişi daha zindana atılır. Bu kişiler rüya görür ve Hz. Yûsuf onların rüyalarını yorumlar. Kişilerden birinin zindandan kurtulup eski görevine döneceğini bildirir. Dönünce de efendisine kendisinden söz etmesini ister. Zindandan çıkan kişi Hz. Yûsuf’tan söz etmeyi unuttur ve Hz. Yûsuf’un zindanda kalma süresi birkaç yıl daha uzar (Yûsuf: 12/30, 32-42).

Müfessirler, Hz. Yûsuf’un bu isteğini Allah’tan başka birinden medet ummak olarak yorumlamış ve Hz. Yûsuf’un Allah tarafından cezalandırıldığı ileri sürmüşlerdir. Böylece Hz. Yûsuf’un hapiste kalma süresi uzamıştır. Hz. Yûsuf Cebrâil tarafından uyarılınca da düştüğü yanıltan dolayı ağlamış, tövbe ederek Allah’tan bağışlanmayı dilemiştir (Taberî, 1991: II/481; Geylânî, 2016: I/506; Suyûtî, 1992: VIII/230, 254-256; Bursevî: 1992: IV/232; Dilmen, 1985: III/1567). Bu rivayeti bir hadise dayandıranlar da olmuştur. Hadise göre Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: “Yûsuf, söylemiş olduğu sözü söylememiş olsaydı; uzun süre hapiste kalmazdı. Zira o, kurtuluşu Allah’tan başkasının yanında aramıştır.” Bu hadis, nakleden ravilerden dolayı zayıf bir hadis olarak

görülmüştür (İbn Kesîr, 1996: VIII/4073)

Şeyyad Hamza mesnevisinde bu rivayete yer vermiştir:

Yûsuf eydür beni anğıl key sözün

Çün varasın göresin mâlik yüzün (b. 644)

“Yûsuf ‘Melikin yanına varıp yüzünü gördüğünde benden söz et.’ dedi.”

Tanrı’yı getürmedün sen dilüne

Necâtı kâfirden umdun kendüne (b. 653)

“Kendin için kâfirden (medet) umdun. Tanrıyı aklına getirmedin.”

Çün eşitdi Cebreîl’den bu sözi

Secdeye urdı Yûsuf şol-dem yüzi ŞH (M: b/654)

“Yûsuf bu sözü Cebrâîl’den işitince o an yüzünü secdeye vurdu.”

2.5.4. Hz. Yûsuf’un Azizin Hanımıyla Olan Evliliği

Rivayetlere göre Mısır azizinin ölümünden sonra Hz. Yûsuf, onun hanımıyla evlenmiştir. Mısır azizi kadınlarla cinsi münasebeti olmayan bir adamdır. Bu sebepten hanımına yaklaşmamıştır. Hz. Yûsuf, onun hanımıyla evlendiğinde kadını bakire bulmuştur (Taberî, 1991: II/487; Taberî, 1996: V/34; İbn Kesîr, 1994: I/312; Suyûtî, 1992: VIII/275-276; Yazır, bty: V/38).

Şeyyad Hamza, Çâkerî ve Diyarbakırlı Ahmedî’nin mesnevilerinde Hz. Yûsuf’un Züleyha ile evliliği ve Züleyha’nın bakire oluşu anlatılmaktadır.

Ziy ki getürdüm bu sözi ben ana

Girdi Zelhâ-y-ıla Yûsuf gerdeğe (b. 912)

“Ne güzel, ben bu sözü ona getirince Zeliha ile Yûsuf gerdeğe girdi.”

Anda kızlanur Zelîhâ ziy aceb

Ziy ki beklemiş anı ol ferd Rab (b. 913)

“Ne güzel, tuhaf (ki) o zaman Zeliha bakiredir. Rab, o kişi onu ne güzel beklemiş.”

Anda Yûsuf sordı ana tanladı

Zelhâ eydür beni Tanrı'm sakladı (b. 914)

“O zaman Yûsuf şaşırdı (ve) ona sordu. Zeliha ‘Beni tanrım sakladı.’ dedi.”

Zelhâ eydür ol Çalab'um kudreti

Senün-içün sakladı beni katı ŞH (M: b/915)

“Zeliha ‘Bu, Allah’ımın kudretidir. Senin için beni sakladı.’ dedi.”

Çün irdi Yûsufa emr-i Hudâvend

Züleyhâ ile ide akd-ı peyvend Çâkerî (M: b/3637)

“Yûsuf’a Allah’ın emri ulaşınca Züleyha ile evlendi.”

Yûsuf’a irdi Hudâ’sından hitâb

Ol Zelîhâ hakkına geldi cevâb (b. 1778)

“Yûsuf’a Allah’ından söz erişti. O Zeliha hakkında bilgi geldi.”

Bâkiredür pâk-dâmen ol hâtûn

Sâdıkadur kâmile ırzı bütûn (b. 1779)

“O hatun bakiredir, temizdir, sadıktır, olgun ve haysiyetlidir.”

Olmadı gayrılara meyli anın

Hâlâ mihri üzredür ırzı anın (b. 1780)

“Onun başkalarına meyli olmadı. Onun iffeti hâlâ mihri üzerinedir.”

Degmedi gayrılarının desti ana

Saklamışuz mihr ile anı sana (b. 1781)

“Kimsenin eli ona değmedi. Onu mihr ile sana saklamışız.”

Var nikâh eyle beni sen kâma gir

İzn-i Hakk ile bugün merâma ir DA (M: b/1808)

“Sen bana nikah kıy, gel maksadına ulaş. Allah’ın izni ile bugün isteğine ulaş.”

Hiz. Yûsuf’un bu evlilikten çocuk sahibi olduğu da rivayetler arasındadır (Taberî, 1991: II/487; Taberî, 1996: V/34).

Yûsuf’a ol Zelhâ’dan on dört oğul

Tanrı verdi sah durur uşbu kavül

ŞH (M: b/918)

“Tanrı Yûsuf’a Zeliha’dan on dört oğul verdi. İşte bunlar sahih rivayetlerdir.”

2.5.6. Hiz. Yûsuf’a Kardeşleri Tarafından Hırsızlık Suçunun İsnat Edilmesi

Kur’ân-ı Kerîm’e göre Mısır hükümdarı bir rüya görür. Rüyanın yorumlanmasını ister. Yorumcular rüyanın karmaşık olduğunu söyleyerek yorumda bulunamazlar. Zindandan kurtulan adam bu esnada Hiz. Yûsuf’u hatırlar ve hükümdarı Hiz. Yûsuf’tan haberdar eder. Hükümdarın rüyası Hiz. Yûsuf’a yorumlatılır. Rüyanın tabirine göre yedi yıl süren bir bolluğun ardından yedi yıl sürecek bir kıtlık dönemi olacaktır. Hükümdar Hiz. Yûsuf’un zindandan çıkarılmasını ister. Hiz. Yûsuf’u yanına alır ve ona bir makam vermek ister. Hiz. Yûsuf da devlet hazinesinin koruyuculuğunu talep eder. Hiz. Yûsuf artık yüksek makam sahibidir (Yûsuf: 12/43-50, 54-56).

Hiz. Yûsuf’un yorumladığı rüya gerçekleşir ve kıtlık baş gösterir. Kıtlık yıllarında Hiz. Yûsuf’un kardeşleri erzak almak için Mısır’a gelirler. Hiz. Yûsuf’u tanımazlar ama Hiz. Yûsuf onları tanır. Bir kardeşinin olmadığını görür. Kaç kardeş olduklarını sorar ve bir dahaki gelişlerinde diğer kardeşlerini de getirmelerini, aksi takdirde erzak alamayacaklarını söyler. Kardeşleri Hiz. Yakûb’a durumu anlatırlar. Hiz. Yakûb oğlunu onlarla göndermek istemez. Çaresizlikten müsaade eder. Onu koruyacaklarına dair çocuklarından söz alır. Kardeşler Mısır’a tekrar giderler. Hiz. Yûsuf öz kardeşini görünce yanına alır ve kendini ona tanıtır (Yûsuf: 12/58-69).

Hiz. Yûsuf, kardeşlerine erzak hazırlatır. Öz kardeşinin yüküne su kabını koyar. Kardeşleri şehirden çıkmak üzereyken durdurulurlar. Kaybolan su kabı yüklerinde aranmaya başlanır. Hiz. Yûsuf’un öz kardeşinin yükünde bulunur. Kardeşler, su kabını çalan kardeşlerinin öz kardeşinin de daha önce hırsızlık yaptığını söylerler. Hiz. Yûsuf, bunun cezasının ne olduğunu kardeşlerine sorar. Kendi şeriatlerine göre hırsızlık yapan kişinin alıkonulabileceğini söylerler. Fakat babalarına kardeşlerini geri getireceklerine dair söz verdikleri için kendilerinden birini alıkoymalarını Hiz. Yûsuf’a teklif ederler. Hiz.

Yûsuf böyle bir adaletsizliğe yanaşmayacağını söyler. Kardeşlerin büyüğü diğerlerine dönmelerini, durumu babalarına anlatmalarını, kendisinin Mısır'dan ayrılmayacağı söyler. Haber Hz. Yakûb'a ulaşır. Hz. Yakûb çocuklarından yüz çevirir, kederinden gözlerine boz iner (Yûsuf: 12/70-84).

Hz. Yûsuf'un öz kardeşinin yükünde Hz. Yûsuf'a ait su kabının bulunması üzerine kardeşlerinin verdiği tepkinin etrafında rivayetler şekillenmiştir. Bu rivayetlere göre:

- Hz. Yûsuf'un anne tarafından dedesi putperestmiş. Hz. Yûsuf, dedesine ait putları çalıp kırarmış (Taberî, 1996: V/44; Râzî, 2002: XIII/303; Bursevî, 1992: IV/257-258; Yazır, V/79).

- Evden yiyecek çalıp fakirlere verirmiş (Râzî, 2002: XIII/303).

- Teyzesinin sürmedanlılığını çalmış (Suyûtî, 1992: VIII/294).

-Hz. Yûsuf'un halası ona çok düşkünmüş. Hz. Yûsuf'u yanında tutabilmek için ona bir tuzak kurmuş. Atası Hz. İshâk'a ait olan ve kendisinde duran bir kuşağı Hz. Yûsuf'un beline gizlice bağlamış. Sonrasında ise kuşağının kaybolduğunu söyleyip ortalığı velveleye vermiş. Kuşağı arama esnasında Hz. Yûsuf'un üzerinde bulmuşlar. Onların şeriatine göre mağdur olan kişi hırsız yanında tutma hakkına sahipmiş. Böylece Hz. Yûsuf'un halası Hz. Yakûb'un karşı çıkamayacağı bir yöntemle yeğenini yanında tutmuştur (Taberî, 1996: V/44; Geylânî, 2016: II/524¹⁴; Râzî, 2002: XIII/303; Kesîr, 1994: I/317-318; Kesîr, 1996: VIII/4121-4122; Suyûtî, 1992: VIII/293-294).

Diyarbakırlı Ahmedî'nin mesnevisinde Hz. Yûsuf'a kardeşleri tarafından hırsızlık suçunun isnat edilmesi anlatılmaktadır:

Ol kayış kuşagı alur eline

Uykuda baglar Yûsuf'un biline (b. 27)

“O kuşağı eline alıp (Yûsuf) uyurken Yûsuf'un beline bağlar.”

Ceddimin kuşagı itdi söyleyim

Yûsuf'ı ugri diyü ahz eyleyim (b. 29)

¹⁴ Geylânî, tefsirinde kuşağın Hz. İbrâhim'e ait olduğunu rivayet etmiştir.

“Atamın kuşağı kayboldu, diyeyim. Yûsuf’u ‘Hırsızlık yaptı.’ deyip alayım.”

Ol zamân içre şerî’atde yeri

Böyle idi ugruluk itse biri (b. 30)

“Biri hırsızlık yapsa o zaman şeriatte yeri böyleydi.”

Sâhib-i mâla iderdi hizmeti

İki sene almaz idi ücreti (b. 31)

“Mal sahibine iki sene (boyunca) ücret almadan hizmet ederdi.”

Yûsuf’ı alup gider ammetesi

Anı teslîm ider alur atası (b. 32)

“Babası onu teslim eder (ve) halası Yûsuf’u alıp gider.”

Yakûb iytdi niçün aglarsız bacı

Sana n’oldı ne sebeb böyle acı (b. 34)

“Yakûb sordu: Bacı, niçin böyle ağlarsın? Bu acının sebebi ne, sana ne oldu?”

Ceddimin kuşagını itürmişem

Başıma bunca elem getürmişem (b. 36)

“Atamın kuşağını yitirdim. Başıma bunca keder getirmişim.”

Yakûb iytdi ara ev halkını sen

Dikkat eyle ol kuşagı bulasen (b. 37)

“Yakûb ‘Sen ev halkını ara, kuşağı bulana kadar dikkat et.’ dedi.”

Soydılar Yûsuf’ı anda ol zamân

Çıkdı ol kuşak bilinde nâgihân DA (M: b/41)

“O zaman Yûsuf’u aradılar. Ansızın o kuşak belinde çıktı.”

2.5.7. Hz. Yûsuf’un Hz. Yakûb’a Gönderdiği Gömlek

Yukarıda anlatılan olaylardan sonra kardeşleri tekrar Hz. Yûsuf’un huzuruna çıkarlar. Alıkonulan kardeşlerinin verilmesini isterler. Hz. Yûsuf kendini tanıtır. Kardeşleri geçmişte yaptıkları hatadan dolayı Hz. Yûsuf’tan bağışlanmayı talep ederler.

Hız. Yûsuf onları affeder. Babasının durumundan haberdardır. Kardeşlerine bir gömlek verir ve gömleğin babasının gözlerini görür hale getireceğini söyler. Babasını ve kardeşlerini Mısır'a davet eder (Yûsuf: 12/88-93). Hız. Yakûb, gönderilen gömleği gözlerine sürer ve tekrar gözleri görür hale gelir. Mısır'a varıp Hız. Yûsuf'a kavuşur (Yûsuf: 12/96-100).

Hız. Yûsuf'un babasına gönderdiği gömleğe dair çeşitli rivayetler vardır. Hız. Yûsuf, üzerindeki gömleği çıkarılarak kuyuya atılmıştır. Kuyudayken Cebrâîl'in ona gömlek giydirdiği söylenir. Rivayete göre bu gömlek cennetten gelmedir. Hız. Yûsuf'un atası Hız. İbrâhim de ateşe atıldığında çıplaktır. Cebrâîl bu gömleği cennetten getirip Hız. İbrâhim'e giydirmiştir. Gömlek Hız. İbrâhim'den oğlu Hız. İshâk'a, ondan da oğlu Hız. Yakûb'a miras kalmıştır. Hız. Yakûb, bu gömleği bir muska şeklinde sarıp Hız. Yûsuf'un boynuna asmıştır (Taberî, 1996: V/51; Kurtubî, 1999: IX/221; Suyûtî, 1992: VIII/318-319; Bursevî, 1992: IV/272). Cebrâîl'in Hız. Yûsuf'a giydirdiği ve Hız. Yûsuf'un da babasının gözüne şifa olsun diye Hız. Yakûb'a gönderdiği gömlek, bu gömlektir. Her ne kadar gömleğin nereden geldiğine dair rivayetler İsrâiliyat kaynaklı olsa da bu gömleğin Hız. Yûsuf'un mucizesi olduğu şüphesizdir.

Diyarbakırlı Ahmedî, Şeyyad Hamza ve Çâkerî'nin mesnevilerinde Hız. Yûsuf'un Hız. Yâkub'a gönderdiği ve Hız. Yâkub'un gözlerine şifa olan gömleğin, Hız. Yûsuf kuyudayken ona Cebrâîl tarafından giydirilen gömlek olduğu görülmektedir:

Virdi bir gömlek ana Cibrîl Emîn

Didi korkma ki halâs ider yakîn

DA (M: b/122)

“Emin Cebrâîl ona bir gömlek verdi. Korkma ki kurtuluş yakındır, dedi.”

İrişdi Sidreden Cibrîl ol dem

Çıkarıp gey didi ol şâd u hurrem

(b. 1567)

“O zaman Cebrâîl sidreden yetişti. Mutluluk ve sevinçle (gömleği) çıkarıp ‘Giy.’ dedi.”

Didi kim [ol] mübârek pîrehendür

Ne kişi geyse düşmenden esendür

Çâkerî (M: b/1568)

“O mübarek gömlektir, kim giyse düşmandan selametle kurtulur; dedi.”

Yûsuf ol vaktin kim endi kuyuya

Yalın-ıdı anda ol Yûsuf uya (b. 1330)

“Arkadaş, Yûsuf kuyuya indiği o vakit Yûsuf orada çıplaktı. ”

Cebreîl bir ton getirür geyürür

Bu ton ol tondur ki Yûsuf göndürür (b. 1331)

“Cebrâil bir giysi getirip giydirir. Bu giysi Yûsuf’un (babasına) gönderdiği giysidir.”

Ol gönlegi anun-içün veribdi

Atamun görmez gözi göre dedi ŞH (M: b/1334)

“O gömleği onun için verdi. Babamın görmeyen gözleri görsün, dedi.”

2.5.8. Hz. Yûsuf’un Nil Nehri’ne Gömülmesi

Rivayetlere göre Hz. Yûsuf yüz yirmi yaşına kadar yaşamıştır. Kardeşlerine, cesedinin atalarının yanına taşınıp gömülmesini vasiyet etmiştir. Fakat vasiyeti yerine getirilmemiş, cesedi mumyalanıp mermer bir sandık içinde Nil Nehri kıyısına gömülmüştür (İbn Kesîr, 1994: I/328; Yazır, bty: V/100; Köksal, 2001: I/335).

Şeyyad Hamza’da Hz. Yûsuf’un tabut ile suya gömüldüğü görülmektedir:

Reyyân-ıla çak tanışuk kaldılar

Tâbûtı su ortasına kodılar ŞH (M: b/1510)

“Reyyan ile tamamen anlaştılar. Tabutu suyun ortasına koydular.”

H. Mûsâ Mısır’dan çıkarken Hz. Yûsuf’un cesedini alıp vasiyetini yerine getirmiştir (İbn Kesîr, 1994: I/328; Suyûtî: 1992: VIII/337; Köksal, 2001: I/335). Şeyyad Hamza mesnevisinde bu rivayete yer vermiştir:

İmdi bundan sonra dinle haberi

İmdi eydeyüm Mûsâ peygâmbéri (b. 1513)

“Şimdi bundan sonra haberi dinle. Şimdi Mûsâ Peygamber’i söyleyeyim.”

Ana buyurdi Çalab eytdi var

Yûsuf’ı ol su içinden bul çıkar (b. 1514)

“Allah ona emretti. ‘Git, Yûsuf’u o su içinden bul (ve) çıkar.’ dedi.”

Yûsuf’ı Yakûb dapa eltsen gerek

Tezrek sen bu işi etsen gerek (b. 1515)

“Yûsuf’u Yakûb’un yanına götürmen gerek. Derhal bu işi yapman gerek.”

Geldi Mûsâ istedi bulımadı

Kandalığın Yûsuf’un bilimedi (b. 1516)

“Mûsâ geldi, (Yûsuf’u bulmak) istedi (fakat) bulamadı. Yûsuf’un nerede olduğunu bilemedi.”

Bir karı der yâ Mûsâ eydem sana

Ger şefâat eyler-isen sen bana (b. 1517)

“Bir kadın ‘Ey Mûsâ eğer sen bana şefaât edersen (ben) sana (Yûsuf’un yerini) söylerim.’ dedi.”

Kamu halk şol gün içinde ağlaya

Tanrı beni tam odından saklaya (b. 1518)

“Bütün halkın ağladığı o gün içinde Allah beni cehennem ateşinden saklasın.”

Mûsâ eydür imdi göster kim bulam

Sana kıyâmetde şefâat kılam (b. 1519)

“Mûsâ ‘Şimdi (bana yerini) göster ki bulayım. Sana kıyamette şefaât kılalım.’ dedi.”

Karı gösterdi Yûsuf’un tâbûtın

Şunun üzre kim kıla şefâatin (b. 1520)

“Şunun üzerine kadın Yûsuf’un tabutunu gösterdi ki (kendisine) şefaât kılına.”

Mûsâ bulur tâbûtı alur gider

Eletür Yakûb dapa gör kim n'eder

ŞH (M: b/1521)

“Mûsâ tabutu bulur, alır, gider. Yakûb’un yanına götürür. Gör ki ne eder.”

2.5.9. İsmi Anılmayan Kişilerin İsmi ile İlgili Rivayetler

2.5.9.1. Hz. Yûsuf’un Annesinin Adı

Eski Ahit’te “Rahel” olarak anılmıştır (Tekvin: 30/22-24). Râzî’nin ve İbn Kesîr’in tefsirinde de “Rahil” olarak geçmektedir (2002: XIII/167; 1994: I/292). Kaynakların hemfikir olduğu “Rahel” ismi Kur’ân-ı Kerîm’de geçmemiştir. Anlaşılan o ki Eski Ahit kaynaklı olan bu rivayet, müfessirlerce kabul görmüştür. Mesnevilerde de şairler bu bilgiye yer vermişlerdir.

Anası Râhîle ol gün kim ölür

Yakûb peygâmbere ki bir kırnak alır

ŞH (M: b/1337)

“O gün ki annesi Rahile ölür. Yakûb peygamber de bir cariye alır.”

Râhile Hâtûndan anlar togdılar

Râhile gitdi anasız kaldılar

DA (M: b/8)

“Onlar Rahile hatundan doğdular. Rahile ölünce anasız kaldılar.”

2.5.9.2. Hz. Yûsuf’un Öldürülmesini İstemeyen Kardeşinin Adı

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Yûsuf’u öldürme fikrine karşı çıkan ve kuyuya atılmasını öneren kardeşinden söz edilmekle birlikte bu kardeş ismen zikredilmemiştir. Kaynaklarda bu kardeşin ismine yönelik çeşitli rivayetler vardır:

- Eski Ahit’te kardeşlerinin ölüm fikrine karşı çıkan kişinin “Ruben” olduğu nakledilmiştir (Tekvin: 37/21-23).

- Taberî ise farklı isimlerden aldığı rivayetleri nakletmiştir: İbn-i İshak’tan aldığı rivayete göre “Rubin”, Süddî’ye göre “Yahuda”, Mücahid’e göre “Şemun”dur (1996: V/10).

- Abdülkâdir Geylânî’nin (ö. 561/1166) tefsirinde “Yahuda” olarak zikredilmiştir (2016: II/486)

- Râzî'nin tefsirinde de farklı görüşlere rastlanmıştır. Vehb'den aktardığı rivayete göre “Şemun”, Mukatil'e göre “Rubiyel”dir. “Yehuda”ın ismi de rivayetler arasında yer almıştır (2002: XIII/172).

- İbn Kesîr'de müfessirlerden aldığı rivayetleri şöyle zikretmiştir: Süddî “Yahoza”, Mücahit “Şemun”, İshak ise “Robil” olduğunu söylemiştir (1994: I/296).

- Asım Köksal'ın *Büyük Peygamberler Tarihi* kitabında ise bu isim “Yehuza” olarak geçmektedir (2001: I/304-305)

İncelenen mesnevilerde bu şahsın ismi farklılık göstermemiş, şairler aynı ismin etrafında mesnevilerini şekillendirmişlerdir. Öldürme fikrine karşı çıkan ve Hz. Yûsuf'u koruyup kuyuya atma fikrini veren kardeşi Yehuda'dır:

Çün eşitdi Yahûda uşbu sözi

Kıldı âh Yûsuf'a gövündi özi (b. 82)

“Yahûda bu sözü işitinde Yûsuf için ah çekip yandı.”

Berü gel der Yûsuf'a korkma dahı

Ben seni öldürmeyem Tanrı hakı (b. 83)

“Yûsuf'a ‘Artık korkma, geri gel. Tanrı hakkı için ben seni öldürmeyeceğim.’ der.”

Yahûd eydür sözümi dinlen uya

Bıragalum Yûsuf'ı biz kuyuya ŞH (M: b/92)

“Yahûd söyler: Sözümlü dinleyip (bana) uyun. Biz Yûsuf'u bir kuyuya bırakalım.”

Biz gerek oldı ana mekr idelüm

Atadan ol Yûsuf'ı ayıralum (b. 66)

“Bizim (için) gerekli oldu. Ona tuzak kuralım. Atadan o Yûsuf'u ayıralım”

Öldürelüm sonra tevbe idelüm

Atamızın hâtırınca gidelüm (b. 67)

“(Onu) öldürelim, sonra tövbe edelim. Atamızın hatırınca gidelim.”

Tâ ki bizden râzı idelüm anı

Afv ide cürmümüzi Rabbü’l-ganî (b. 68)

“Ta ki onu bizden razı edelim. Zengin (olan) Allah suçumuzu affede.”

Ol Yehûzâ adlu bir kardaşına

İtibâr iderler idi işine (b. 69)

“Yehûzâ adlı bir kardeşlerine itibar eder, sözünü dinlerlerdi.”

Ol didi bu işe râzı olmazam

Katl-i nefis olur günâh eylemezem DA (M: b/70)

“O ‘Bu işe razı değilim. (Bu,) kişiyi öldürmek olur; günah işleyemem.’ dedi.”

Söyledi ol dem Yehûdâ anlara

Anda dahı kardaşlere yârenlere (b. 113)

“Yehûdâ o zaman orada onlara, kardeş ve dostlarına da söyledi.”

Eyti öldürmek bize anı hatâ

Kuyuya bırakalum dirsek revâ EMD (M: b/114)

“Şimdi onu öldürmek bizim için hatadır. Kuyuya bırakalım dersek uygundur.”

2.5.9.3. Hz. Yûsuf’u Satın Alan Mısır Azizinin Adı

Eski Ahit’te Yûsuf’u satın alan kişinin Firavun’un memuru, muhafız askerler reisi “Potifar” olduğu nakledilmiştir (Tekvin: 37/36).

Taberî (1996: V/15) ve Bursevî’deki (2012: IV/211) rivayete göre Mısır’ın maliye bakanıdır. Aziz ünvanıyla anılan bu şahsın ismi “Kıtfır”dır.

Geylânî tefsirindeki rivayete göre Mısır’ın maliye bakanı “Kızfır” ya da “İtfır”dır (2016: II/491).

Râzî’nin aktardığı rivayetlere göre de bu şahıs maliye bakanıdır. İsmi ise “Kıtfır” ya da “İtfır”dır (2002: XIII/193).

Yazır da “Kıtfır” ya da “İtfır” olduğunu rivayet etmiştir (by: V/38).

Ömer Nasuhi Dilmen bu kişinin Mısır maliye bakanı “Kıtfır” ya da “İtfır” olduğunu rivayet etmiştir (1985: III/1549).

Şeyyad Hamza’nın mesnevisinde bu şahsın ismi “Kotifar” olarak geçmektedir:

Sözi muhtasar kılalum ey yarâ

Haber eydürler varup Kotîfar’a (b. 377)

“Ey dostu sözü kısaca söyleyeyim. Kotifar’a varıp haber verdiler.”

Geldi gördi Yûsuf’ı acebledi

Oldı hayrân bir zamân key tanladı (b. 378)

“Geldi, Yûsuf’u gördü, şaşırdı. Hayran oldu, bir süre şaşırp kaldı.”

Çünki gördi Yûsuf’ı kıldı aceb

Hem satun almaglıga kıldı taleb ŞH (M: b/379)

“Çünkü Yûsuf’u görünce şaşırdı. Hemen satın almak istedi.”

2.5.9.4. Mısır Azizinin Hanımının Adı

Hiz. Yûsuf kıssasında varlığından haberdar olunan Mısır azizinin hanımı, Kur’ân-ı Kerîm ve Tevrat’ta ismen anılmamıştır. Müfessirlerin verdiği bilgilere göre bu kadının adı “Rail”, “Zelha” veya “Züleyha”dır (Taberî, 1991: II/470; Geylânî, 2016: II/492; Râzî, 2002: XIII/193; Kesîr, 1994: I/299-300; Kesîr, 1996: VIII/4046; Dilmen: 1985: III/1549). Mesnevilerde “Zeliha” ya da “Züleyha” şeklinde karşımıza çıkmaktadır:

Kızı Zelhâ düşde gördi bir sûrat

Yûsuf’undı düşde gördi ol sûrat ŞH (M: b/329)

“Kızı Zeliha rüyasında bir yüz gördü. Gördüğü o yüz Yûsuf’undu.”

Züleyhâ hâb içinde gönli bîdâr

Dilinde nakş olmuş sûr-ı şümâr Câkerî (M: b/696)

“Züleyha rüyadayken gönli hissetti. Muhabbet mutluluğu gönlüne işlenmiş.”

Yûsufı gördi Züleyhâ oldu şâd

Kamu gencini ana kıldı nihâd

EMD (M: b/526)

“Züleyha Yûsuf’u görünce mutlu oldu. Tüm hazinesini ona sundu.”

2.5.10. Değerlendirme

Hiz. Yûsuf, Divan şiirinde ismi ve hayat hikayesi en çok anılan peygamberlerdendir. Gerek Kurân’dan gerekse İsrâiliyat’tan edinilen bilgilerle Divan şiirinde kendisine ve hayat hikayesine dair oldukça zengin bir malzeme bulunmaktadır. Çocukken gördüğü rüyası, kardeşleri tarafından kuyuya atılması, Mısır azizine satılması, Mısır azizinin hanımıyla arasında vuku bulan macerası, zindana atılması, rüya yorumlaması gibi Kur’ân’dan çok sayıda bilgi divanlarda görülmüştür. Hiz. Yûsuf’a dair çok sayıda beyit ve motif divanlarda yer almış olmasına rağmen bunların İsrâiliyat kaynaklı olanları pek azdır. Dolayısıyla mesnevi tarzında yazılmış eserlerden yararlanılmıştır. Bu bölümde yer alan İsrâilî rivayetlerin hepsi Şeyyad Hamza, Çâkerî, Diyarbakırlı Ahmedî ve Erzurumlu Mustafa Darîr’in mesnevisinden alınmıştır.

Hiz. Yûsuf’un kullandığı gömleklerin Divan şiirinde bir metafora dönüştüğü görülmüştür. Gömlek metaforu ilk olarak Hiz. Yûsuf’un kardeşleri tarafından kuyuya atılması ve kanlı gömleğinin Hiz. Yakûb’a getirilmesi hikayesinde görülür. İkinci olarak kuyuya atıldığında Cebrâil’in ona gömlek giydirmesidir. Üçüncüsü Mısır azizinin hanımının ona meyletmesi üzerine odadan kaçarken hanımın gömleği arkadan tutup yırtması ve bu yırtığın arkada olması sayesinde hanımın ona attığı iftiranın ortaya çıkmasıdır. Son olarak Hiz. Yakûb’a gözlerinin açılması için gönderdiği gömleğidir. Bu gömlekler noktasında da İsrâiliyat’tan rivayetler oluşmuştur. Bizim tespit edip örneklendirdiğimiz rivayetler, kuyuda Cebrâil’in Hiz. Yûsuf’a gömlek giydirmesi ve bu gömleğin atası Hiz. İbrâhim’e ait olması, sonrasında da bu gömleği Hiz. Yakûb’a göndermesidir.

Sonuç olarak Hiz. Yûsuf’a dair İsrâiliyat’tan gelen rivayetlerin divanlardan ziyade “Yûsuf ile Züleyha” mesnevilerinin etrafında şekillendiği, bu mesnevilerde çok sayıda İsrâilî rivayetlerin yer aldığı görülmüştür.

2.6. HZ. SÜLEYMÂN

H. Süleymân kendisi gibi peygamber olan saltanat sahibi H. Dâvûd'un oğludur (Sâd: 38/30). Babasının varisi olmuş ve tahta geçmiştir (Neml: 27/16). Âyetlerde şöyle nitelendirilmiştir: Doğru yola erdirilen (En'âm: 6/84), hüküm ve ilim sahibi olan (Enbiyâ 21/79), Allah'ı daima hamd ile anan (Neml: 27/15-19), tam bir teslimiyetle Allah'a yönelen güzel bir kul (Sâd: 38/30) olan H. Süleymân Allah'ın yakınlığıyla lütuflandırılmış bir peygamberdir. Birçok mucize gösteren bir peygamber olarak anılmaktadır: Kasırga gibi şiddetli rüzgâra boyun eğdiren (Enbiyâ: 21/81), şeytan ve cinleri emri altında bulunduran (Enbiyâ: 21/82), kuşdili bilen (Neml: 27/19); cinlerden, kuşlardan ve insanlardan oluşan bir orduya sahip olan (Enbiyâ: 21/79) bir hükümdardır. Ayrıca atlara karşı beslediği sevgi ve onları hayranlıkla izlediği de bilinmektedir (Sâd: 38/32).

İsrâiloğullarının üçüncü kralı olarak anılan H. Süleymân'ın Eski Ahit'te peygamberliğine dair bir emare bulunmamakla birlikte, kendisiyle ilgili başta Eski Ahit olmak üzere diğer Yahudi kaynaklarından ve şifahî kaynaklardan pek çok rivayet günümüze ulaşmıştır. Bu rivayetler incelediğinde mühr-i Süleymân, Sebe Kraliçesi Belkis, uçan halı, karınca ile olan macerası, veziri Âsaf b. Berahyâ gibi sembollerin Divan şiirine yansımaları görülmektedir.

2.6.1. H. Süleymân'ın Tahtının Uçması

Yahudi kaynaklarındaki rivayetlerde ahşaptan yapılma bir platform ya da uçan halı motifi bulunmaktadır. Savaş dönemlerinde tüm teçhizatlar bu platforma yüklenir ve rüzgârın etkisiyle bu platform H. Süleymân'ın istediği yere gidermiş (Harman, 2010: 59). H. Süleymân'ın rüzgâra hükmettiği Kur'ân-ı Kerîm'de bildirilmiştir fakat uçan halı, tahtadan platform gibi unsurlar İsrâîlî rivayetlerdir.

Bu rivayetlerin Divan şiirine çeşitli yansımaları olmuştur:

Tahtını yil götürür özge Süleymân'dur bu

Nev-cevânum ki salıncaklara binmiş salınur

GMÂ (G: 472/4)

“Genç sevgilim salıncaklara binmiş salınır. Bu (haliyle) tahtını rüzgârın götürdüğü başka (bir) Süleymân'dır.”

Zâtî'nin aşağıdaki beyitinde de Süleymân-taht-yel-engüşter arasında tenasüp ilişki kurulmuş ve rivayetlere telmihte bulunulmuştur:

Taht-ı 'ömrüm yile virdi çün Süleymân diyü dehr

Bağruna taşlar bas ey dil nitekim engüşterin

Zâtî (Tkb: 1/3-4)

“Benim ömür tahtımı ‘Bu Süleymân’dır.’ diye rüzgâra verdi. Ey gönül, sen şimdi yüzüğün bağrına taşlar bas.”

2.6.2.Mühr-i Süleymân (Hâtem-i Süleymân)

Günün birinde Hz. Süleymân bir adadan ve orada yaşayan halktan haberdar olur. Rüzgâra hükmetmesi ve güçlü ordusu sayesinde adayı fethetme imkânı bulur. Adanın kralını öldürür ve kızını kendi için eş olarak seçer. Eşini İslâm’a davet eder. Kadın, bu daveti içi buruk bir şekilde kabul eder. Hz. Süleymân’ın gözde eşi olur fakat babasına duyduğu özlemi bir türlü dinmez. Hz. Süleymân’dan bir isteği olur. Babasının suretine benzer bir heykel yaptırmasını ister. Böylece bir teselli bulacaktır. Hz. Süleymân emrindeki şeytanlara heykeli yaptırır. Eşi, yapılan heykeli odasına koyar ve babasının giysilerini giydirir. Çocuklarıyla birlikte sabah akşam heykelin önünde durur ve heykele secde eder. Bir süre sonra Hz. Süleymân’ın veziri olan Âsaf b. Berahyâ durumu ona izah eder. Hz. Süleymân eşini ve çocuklarını cezalandırır, heykeli kırar. Evinde vuku bulan bu şirk hadisesi için Allah’a yalvararak af diler. Akşam taharet yerine gitmek için mührünü her zamanki gibi Emine adındaki eşine teslim eder. İnsanlara, cinlere, şeytanlara, kuşlara ve rüzgâra hükmetme marifeti bu mühürde gizlidir. Sahr adındaki şeytan, Hz. Süleymân suretine girerek mührü Hz. Süleymân’ın eşi Emine’den alır. Mühür sayesinde Hz. Süleymân’ın tahtına çıkar. Hz. Süleymân tahareten çıkınca eşinden mührü ister ve eşi Hz. Süleymân’ı tanıyamaz. Onu yalancılıkla suçlar. Hz. Süleymân, işlediği günahından dolayı başına gelen bu hadiseleri yaşadığını anlar. Saraydan ayrılmak zorunda kalır. Deniz kıyısındaki balıkçılarda çalışmaya başlar. Emeğinin karşılığı olarak her gün iki balık alır. Balıklardan birini ekmek karşılığı satar, diğerini pişirip yer. Kırk gün bu şekilde yaşar. Bu süre geçince İsrâiloğullarının ileri gelenleri şeytanın hükmünü reddeder ve Hz. Süleymân’da bir farklılık olduğunu görürler. Âsaf bu durumu Hz. Süleymân’ın eşleriyle de konuşur. Hz. Süleymân’ın eşleri de bu garabetin farkındadırlar. Hayızlı oldukları gün bile Hz. Süleymân onlarla olmak istemektedir. Kırk gün geçince şeytan, Hz. Süleymân’ın makamını terk eder. Mührü ise denize atar. Denize düşen mührü bir balık yutar. Hz.

Süleymân çalışmasının karşılığında her zamanki gibi iki balığı alır. Birini satar, diğerini de pişirmek için içini açar. Balığın içinde mührünü görür. Mührü parmağına geçirir ve Allah’a secde ederek şükreder. İnsanlar, cinler, kuşlar üzerindeki hâkimiyetine tekrar kavuşur. Sahr adındaki asi şeytanı yakalatır. Oyulmuş kayanın içine hapseder ve üzerini demirle kapatır. Kayanın denize atılmasını emreder (Taberî, 1991: II/716-722).

Müht-i Süleymân, Kur’ân-ı Kerîm’de bahsi geçmemesine tefsirler ve peygamberler tarihi kitaplarına konu olmuştur. Bu yüzüğün, Hz. Âdem’ e ait olup kendisine cennetten geldiğine inanılan ve üzerinde ism-i a’zam yazılı olan mühürlü bir yüzük olduğuna inanılmaktadır (Pala, 2020 a:339). Hz. Süleymân’ın da üzerindeki isme hürmeten taharete giderken yüzüğü parmağından çıkardığı, veziri Âsaf’a ya da hanımı Amine’ye emanet ettiği söylenmektedir. Tılsımlı olan bu yüzük sayesinde kuşlara, hayvanlara, cinlere ve rüzgâra hükmettiğine; onlarla konuştuğuna inanılmaktadır. “Mühür kimdeyse Süleymân odur.” darb-ı meseli bu inanışa dayanır (Pala, 2020 b : 524).

Yazıcıoğlu Mehmed’in Muhammediye’sinde bu yüzüğün Hz. Âdem tarafından cennetten çıkarıldığı ve Hz. Süleymân’a ulaştığı görülür:

Şu dem ki çıktı cennetten alıp dört nesne çıkmıştı

Fena mülküne gelmişti onunla bile bu erba'

“(Hz. Âdem,) cennetten çıktığı zaman dört nesne alıp çıkmıştı. (Bu) dört nesne, onunla fani mülküne gelmişti.”

...

Asa Musa'ya verildi yüzük degdi Süleyman'a

Yedi ol yaprağı ahu yaşı asilere şeffa'

YM (s. 154)

Asa Mûsâ’ya verildi. Yüzük Süleymân’a erişti Ahu (cennetten çıkarılan) o yaprağı yedi. (Hz. Âdem’in) yaşı asilere şifa (oldu).

Divan şiirinde karşımıza sıklıkla çıkan bu motif, bilhassa gücü ve iktidarı anlatırken kullanılan bir ifade şekli olmuştur. Aşağıdaki beyitlerde iktidar sembolü olarak telmih konusu olmuştur.

Nişân-ı câhına ins ü perî münkâd olub dâ'im

Müsahhar eyleye müht-i Süleymân gibi dünyâyı

Neylî (GM: 15/9)

“Makamının alametine daima insan ve periler boyun eğip (makamının alameti) Süleymân’ın mührü gibi dünyayı itaat altına alsın.”

Hz. Süleymân’ın olağanüstü özelliklere sahip olması bu yüzük sayesinde:

Hem hâtem ü uş elümde fermân

Yani ki benem bu gün Süleymân

Nesîmî (M: 1/36)

“Şimdi hem yüzük ve (hem) ferman (benim) elimde. O zaman bugün Süleymân benim.”

Aşağıdaki beyitlerde de kâinattaki varlıklara hükmetmesi hasebiyle sevgilinin dudağına teşbih edilmiştir. Sevgili de her sözüyle aşığa hükmetmektedir:

Hâtem-i lâ’lünle nerm itdün cihânı ey perî

‘Âlemi mûm eyledün mühr-i Süleymânun mı var

PŞ (G: 41/2)

“Ey peri, dudağının mührüyle dünyayı yumuşattın. Âlemi mum eyledin, (sende) Süleymân’ın mührü mü var?”

Her nutk-ı pâki Mâhire ‘akdü’l-lisândır

Gûyâ dehânı mühr-i Süleymânı andırır

NM (G: 41/8)

“Her temiz sözü Mâhir’in dilini düğümler. Sanki ağzı Süleymân’ın mührünü andırır.”

Leblerin mühr-i Süleymân olduğuyçün ey peri

Her yanadan ejdehâlardır nigeş-bânın senin

NB (G: 311/2)

“Ey peri, dudakların Süleymân’ın mührü (gibi etkili) olduğu için her taraftan ejderhalar senin bekçilerindir.”

Sun nakkâşî ne nakş itdi hat-ı lalünde kim

Yazdı bir kem zerreye mühr-i Süleymânı dürrüst

Nev’î (G: 25/2)

“Allah (senin) kırmızı dudağının çizgilerine ne nakşetti ki doğrusu, mühr-i Süleymân’ı değersiz bir zerreye yazdı.”

Övgü unsuru olarak da sıkça kullanılır. Şairler, devrin padişahını Hz. Süleymân’a benzeterek onu metheder; saltanatını yüceltirler. Aşağıdaki beyit Nâ’îlî’nin

Sultan IV. Murat için yazdığı kasideden alınmıştır:

Tâ ki te 'yîd-i Hudâ virmek için mülke nizâm

Bir şeh-i 'âdili hâtemle Süleymân etmiş

NK (K: 9/34)

“Ta ki Allah’ın desteği ülkeye düzen vermek için bir adil padişahı mühür ile (dünyaya) Süleymân kılmış.”

Aşağıdaki beyitlerde ise sevgilinin dudağının mühür-i Süleymân’a benzetildiği, sevgilinin dudağına meyleden rakibin ise şeytanla ilişkilendirildiği görülmektedir. Yüzük ile dudak, rakip ile şeytan arasında bir benzerlik kurularak leff ü neşr sanatına başvurulmuştur.

Kasd itse nola hâtem-i yâkûtun rakîb

Bir dîvdür ki mühür-i Süleymân’a kasd ider

AP (G: 76/3)

“Rakip, kırmızı (mühre benzeyen) dudaklarına niyetlense ne olur? Bir şeytandır ki Süleymân’ın mührünü (almaya) niyetlenir.”

Dilde mihr-i hâtem-i lâ'lün nihân itmiş rakîb

Dîv işitdük bir zaman mühür-i Süleymân gizlemiş

Bâkî (G: 214/3)

“Rakip kırmızı dudaklarının sevgisini gönlünde gizlemiş. İşittik ki şeytan bir zamanlar Süleymân’ın yüzüğünü gizlemiş.”

Fuzûlî’ye ait olan aşağıdaki beyitte de İsrâiliyat kaynaklı mühür-i Süleymân rivayetlerine telmihte bulunulmuştur. Beyitte, Hz. Süleymân’ın yüzüğünü bulduğunda âlemlere hükmetme özelliğine kavuştuğu anlatılır:

Süleymân mesnedinden dîv-i güm-reh rağbetin kesdün

Denizle hâtem-i hükm-i Süleymândan haber verdün

Fuzûlî (G: 158/4)

“Yolunu kaybetmiş şeytana (hileyle ele geçirilen) Süleymân’ın makamından (dolayı) gösterilen itibarı deniz vasıtasıyla kestün. Süleymân’ın hâkimiyetini sağlayan yüzükten haber verdin.”

2.6.3. Değerlendirme

Divan şiirinde ismi sıklıkla anılan peygamberlerdendir. İsrâiliyat’tan gelen motifler ile ilişkilendirilmiştir. Neredeyse her divanda ona ve tılsımlı yüzük olarak bilinen

müht-i Süleymân motifine rastlanmıştır. Divan şiirinde müht-i Süleymân çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Hz. Süleymân'ın bu yüzük sayesinde varlıklara hükmetmesi hasebiyle bazen iktidar timsali olmuş, bazen de şekil itibarıyla ya da sözleri aracılığıyla aşığı etkisi altına alması hasebiyle sevgilinin dudaklarıyla ilişkilendirilmiştir. Bunun yanında kasidelerde bir övgü unsuru olarak da kullanılmıştır. Dönemin padişahını methetmek adına padişah Hz. Süleymân'a benzetilmiştir.

Hz. Süleymân'ın karınca ile olan konuşması, tahtının uçması, Sebe melikesiyle yaşadığı gönül ilişkisi, veziri olduğu söylenen Âsaf b. Berahya Divan şiirinde Hz. Süleymân'la ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Karınca ile aralarında geçen sohbetin, Sebe melikesiyle yaşadığı gönül ilişkisinin ve veziri olduğu düşünülen Âsaf b. Berahya'nın Divan şiirindeki izleri sonraki bölümlerde detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

2.7. HZ. İLYÂS

Kur'ân-ı Kerîm'de hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Doğru yola eren salih kullardandır (En'âm: 6/85). "Ba'l" putuna tapan bir kavme gönderilmiştir. Diğer peygamberler gibi o da kavmi tarafından yalanlanmıştır (Sâffât: 37/123-132).

Âb-ı hayâtı bulduğu ve ölümsüz olduğuna dair inanışlar kültürel bellekte yer almıştır. Özellikle âb-ı hayât terimi Divan şiirinde çeşitli vesilelerle sıklıkla ele alınmıştır.

2.7.1. HZ. İlyâs'ın Âb-ı Hayâtı Bulması ve Ölümsüzlüğü

Eski Ahit'te İlya olarak anılan kişinin Hz. İlyâs olduğu söylenmektedir ve kendisinin ölümsüzlüğüne inanılmaktadır. Ateşten araba ve atların onu ruh-beden olarak göğe aldığına, korkunç gün gelmeden tekrar yeryüzüne peygamber olarak gönderileceğine dair Eski Ahit'te âyetler mevcuttur:

"Ve vaki oldu ki, onlar yürüyüp konuşurlarken, işte, ateşten araba ve ateşten atlar, ve ikisini birbirinden ayırdılar; ve İlya kasırgada göklere çıktı." (II. Kırallıklar: 2/11)

"İşte, Rabbin büyük ve korkunç günü gelmeden önce, ben size Peygamber İlya'yı göndereceğim." (Malaki: 4/5)

Eski Ahit'teki bu âyetlerin tefsir ve tarih kitaplarına yansması görülmüştür. Taberî tarihinde ateşten bir ata bindiği, nurdan elbise giydiği, yeme-içme gibi insanî

vasıflardan uzaklaştığı, melekler arasında uçtuğu ve hem insan hem de melek özellikleriyle vasfedildiği aktarılmıştır (1991: II/663).

İmam Kurtubî tefsirinde birkaç rivayet zikretmiştir (2002: 542-543):

- Allah Hz. İlyâs'tan yiyecek ve içeceklerden tat alma duyusunu almış. Ona tüylü elbiseler giydirerek nura büründürmüş. Hz. İlyâs, meleklerin arasına karışmış ve onlarla uçmaya başlamış. Böylece hem insan hem de melek özellikleriyle yaşamış.

- İbn Kuteybe'nin aktardığı rivayete göre Allah Hz. İlyâs'ın kendisinden talepte bulunmasını istemiş. Hz. İlyâs ise ölümünün ertelenmesini istemiş. O günden beri meleklerle birlikte uçarmış.

- Kimi âlimlere göre ölümünün yaklaştığını hissedince ağlamaya başlamış. Allah, ağlama sebebini sorunca *“Benim ağlayıp sızlanmam benden sonra sana hamdedecekler, seni övüp duracakları halde benim sana artık hamdetme imkânını kaybetmiş olacağımdandır. Benden sonra zikredenler seni anacak, ben seni anamayacağım. Oruç tutanlar oruç tutacak, ben tutamayacağım. Namaz kılanlar namaz kılacak, ben kılamayacağım.”* demiş. Allah da ölümünü kıyamete kadar ertelemiş.

-Abdu'l-Aziz b. Ebi Revvad ise İlyâs ile Hızır'ın her yıl ramazan orucunu Beytü'l-Makdis'te tuttuğunu ve her yıl hac mevsiminde hac vazifesini yerine getirdiklerini nakletmiş.

- Mekhul'un Enes'ten şu olayı naklettiği rivayet edilir: Hz Muhammed ile çıkılan bir gazada *“Allah'ım, beni rahmete nail olmuş, günahları bağışlanmış, tevbeleri kabul edilmiş, duaları kabul edilmiş Muhammed ümmetinden kıl.”* şeklinde dua eden bir ses duyulmuş. Hz. Muhammed Enes'i sesin olduğu yere yönlendirmiş. Enes, saç ve sakalı beyazlamış biriyle karşılaşmış. Bu kişi Enes aracılığıyla Hz. Muhammed'e selam yollamış, kendisiyle görüşmek istemiş ve kendisinin İlyâs olduğunu söylemiş. Bunun üzerine Hz. Muhammed ile görüşmüş ve birlikte yemek yemişler.

İbn Kesîr, tefsirinde Vehb'in ehl-i kitaptan naklettiğini belirttiği rivayeti şöyle anlatmaktadır: Kavminin sapkınlığıyla baş edemeyen ve onları doğru yola iletemeyen İlyâs (as), Allah'tan ruhunu kabzetmesini istemiş. Allah, ona ateşten bir kısrak göndermiş. Kısraka binerek meleklerle beraber hem semavî hem de dünyevî bir melek gibi uçarmış (1996: XII/6824-6825).

Bünyamin Ateş, Ebu Hayyan'ın tefsirinde yer alan rivayeti aktarmıştır. Rivayete göre Hz. İlyâs henüz ölmemiştir. Ateş'in çalışmasında yer verdiği bir diğer husus ise halk arasında yaygın olan "Hıdırellez" gününün mahiyetidir. Buna göre Hızır ile İlyâs 6 Mayıs günü çorak bir arazide buluşmuşlar. Hızır, Allah'ın bir lütfu olarak ayak bastığı yeri yeşillendirirmiş. Çorak arazi de yeşillenmiş. Bu hadise halk arasında yaygınlaşmış ve asırlardır 6 Mayıs günü bir bayram günü olarak kutlanmıştır (1987: 515-516).

M. Asım Köksal'ın da aktardığı rivayetlerde Hz. İlyâs'ın ateşten bir ata bindiği, semaya değil de Şam'a kaldırıldığı, hala yaşadığı ve her yıl hac mevsiminde Hızır ile buluştuğu görülmektedir (2001: II/154-155).

İskender Pala'nın aktardığı rivayete göre Zülkarneyn'in düzenlediği bir seferde İlyâs ile Hızır da yanındaymış. Ölümsüzlük suyundan haberdar olunca onu bulmak için İlyâs ve Hızır bir yana Zülkarneyn bir yana ayrılmış. İlyâs ile Hızır acıkınca bir pınarın kenarında dinlenmişler. Hızır ellerini ve yüzünü yıkamış. Karnını doyurmak için çıkınından kurutulmuş balık çıkarmış. Parmağından damlayan su balıkla temas edince balık canlanıvermiş. Orada anlamışlar ki aradıkları âb-ı hayât buymuş. Sudan doya doya içip ölümsüzlüğe erişmişler. O gün bugündür İlyâs karada, Hızır denizde dara düşenlere yardıma koşarmış. Senenin bir günü (6 Mayıs) buluşup yıl içinde yapacakları işleri konuşurlarmış (2020: 3; 2014: 97-98). Halk arasında da 6 Mayıs "Hıdırellez" (Hızır-İlyâs isminin birleşmesiyle oluşmuştur.) adıyla şenlikler düzenlenerek kutlanır.

Yapılan kaynak taramalarına göre ölümsüz olduğuna dair inanış Eski Ahit kaynaklı olup İslâm inancında şekil değiştirmiş bir motiftir. Hz. İlyâs, Divan şiirine ölümsüzlüğüyle yansımıştır. Genellikle ölümsüzlüğüne inanılan diğer şahsiyetlerle birlikte beyitlerde zikredilmiştir.

Hattın erdi Hızr-veş âb-ı izârında bana

Lâcerem İlyâs-ı vaktin ayağı deryâdadır

Hayâlî (G: 82/2)

"Yüzünün çizgileri Hızır gibi suyun üzerinden bana ulaştı. Şüphesiz (ki) dönemin İlyâs'ının ayağı denizin içindedir."

Hızr u İlyâs anun dirisidür 'âlemde

Cür'a dökmüşdür anun âb-ı hayât-ı sühanı

Zâtî (K: 61/22)

“Hızır ile İlyâs âlemde onun dirisidir. Onun hayat suyu olan sözlerini bir yudum dökmüşler.”

İdrîs-i sebak-hânı henüz hâce-i ‘aşkın

İlyâs o debistânda bir tıfl-ı mürâhik

ED (G: 143/5)

“İdrîs aşk okulunda (eğitim veren bir) hoca iken İlyâs o okulda küçük bir çocuktur.”

Olmüşam İlyâs u Hızra ben refik

Ya ’ni Zülkarneyn olan İskenderem

KA (K: 17/28)

“Ben İlyâs ile Hızır’a arkadaş olmuşum. Yani Zülkarneyn olan İskender’im.”

Mürdeyi zinde eyleyen ‘Îsâ-demüm bilen bilür

Berr ü bahre Hızır u İlyâs-ı zamânem ya kimem

KA (K: 55/49)

“Ölüyü canlandıran Îsâ nefesliyim, (beni) bilen bilir. Kara ve denizde dönemin Hızır ve İlyâs’ıyım, ya kimim?”

2.7.2. Değerlendirme

Divan şiirinde Hz. İlyâs’a dair az malzeme bulunmuştur. İncelenen divanlarda İsrâîlî bir rivayet olan Zülkarneyn ile olan macerası sayesinde âb-ı hayâtı bulması ve bu vesileyle ölümsüz olması Hz. İlyâs’la ilgili kullanılan motifler olmuştur. Genellikle ölümsüzlüğüne inanılan diğer şahsiyetlerle aynı beyitlerde adı anılmıştır. İncelenen divanlarda bunun dışında başka bir motif görülmemiştir. Divan şiirinde ismi az zikredilmiş ve kendisine dair motiflere az yer verilmiştir.

2.8. HZ. ZEKERİYYÂ

Kur’ân-ı Kerîm’de on yedi âyette kendisinden söz edilmiş, on üç âyette (Âl-i İmrân: 3/38-41; En’âm: 6/85; Meryem: 19/2-3, 7-8, 10-11; Enbiyâ: 21/89) doğrudan ismi geçmiştir. Salih bir kul olması ve duasının makbul olması, âyetlerde kendisine dair bildirilen niteliklerindendir. Allah’a niyazı sonucu kendisi ve hanımı ileri bir yaşтайken oğlu Hz. Yahyâ’nın doğumu melekler tarafından kendisine müjdelenmiştir (Âl-i İmrân: 3/38-39; Meryem: 19/3-7). Bu haberin tasdiki için Allah’tan bir işaret istemiş ve üç gün üç gece konuşamamıştır (Âl-i İmrân: 3/41; Meryem: 19/10). Âyetlerde verilen bilgilerden

bir diğeri de Hz. Zekerîyyâ, Meryem'in bakımını üstlenmiş ve onu himayesine almıştır (Âl-i İmrân: 3/37).

2.8.1. Hz. Zekerîyyâ'nın Şehit Edilmesi

Kur'ân-ı Kerîm'de ölümüne değinilmemesine rağmen bu konuda çeşitli rivayetler oluşmuştur. Ölümüne dair rivayetler şunlardır:

- Oğlu Hz. Yahya'nın şehit edilmesinden sonra kendisinin de öldürüleceğinden endişe duyup şehirden kaçır. Bir ağacın kovuğuna saklanır. Şeytanın ağacı bildirmesi suretiyle düşmanları tarafından ağaç kesilerek şehit edilir (Yiğit, 2013: 570).

- Meryem'in hamileliğinin Hz. Zekerîyyâ'dan olduğu itham edilir. Meryem'in yanına ondan başka giren çıkanın olmadığı iddiasıyla iftiralara maruz kalır. Kendisini öldürmek isteyenlerden kaçır fakat bir süre sonra yakalanarak şehit edilir (Ateş, 1987: 572; Köksal, 2001: II/308)

- TDV İslâm Ansiklopedisi'nde ise ağaç kovuğuna saklandığı, elbisesinin eteğinin dışarıdan görüldüğü, şeytanın düşmanlarına elbisesini göstermesi suretiyle yerinin tespit edildiği ve şehit edildiği bildirilir (Aydın, 2013: 211).

- İskender Pala'nın aktardığı rivayete göre de ağaç kovuğunda saklanırken Şeytan'ın dışarıda kalan eteğini Yahudilere göstermesi üzerine ağaç, Yahudiler tarafından testereyle kesilir ve Hz. Zekerîyyâ şehit olur (2020 a: 490).

Taraması yapılan divanlarda Hz. Zekerîyyâ'ya sık rastlanılmamakla beraber telmih konusu edilmesi, ölümü üzerine aktarılan rivayetler sebebiyle olmuştur.

Harif-i erre-i gam sanma her kuru ağacı

Ki yazılır Zekerîyyâ adına ol menşur

Fuzûlî (K: 2/3)

“Her kuru ağacı gam testeresinin dostu sanma. Ki o ferman Zekerîyyâ adına yazılır.”

Geh Zekerîyyâ kimi çok çekmiş cefâlar bıçkıdan

Geh büt-i Âzer kimi olmuş giriftâr-i teber

Fuzûlî (K: 34/6)

“Gâh Zekerîyyâ gibi testereden çok eziyet çekmiş, gâh Âzer'in putu gibi balta tutmuş.”

Gel Ahmedî Eyyûb ol cevrine sen ol yârun

Ger sini Zekeryâ-veş ol buçgu-y-ıla yara

Ahmedî (G: 557/7)

“Ahmedî, o sevgili seni Zekeriyyâ gibi testereyle kesse de sen gel onun eziyetlerine Eyyûb (gibi sabırlı) ol.”

Hz. Zekeriyyâ, testereyle kesildiği an duyduğu acıdan inlemeye başlayınca vahiy aldığı rivayet edilir. “*Eğer inlemeni durdurmazsan, yeryüzünü ve üzerindeki bütün varlıkları ters çevirip alt üst ederim!*” (İbn Kesîr, 1994: II/87) şeklinde gelen bu vahiy üzerine ses çıkarmamış ve şehit olmuştur. Bu rivayetin bir yansıması olarak da Divan şiirinde sır saklama motifiyle ilişkilendirilir:

Hemçü Îsî ya Zekeryâ sırrını fâş itmenüz

Koyalar bıçgu başa ya ele mismâr epsem ol

KB (G: 910/6)

“Başıma testereyi dayasalar ya (da) ellerimi çivileseler (de) ses çıkarmam, hem Îsâ’nın hem de Zekeriyyâ’nın sırrını ifşa etmem.”

2.8.2. Değerlendirme

Hz. Zekeriyyâ Divan şiirinde pek fazla ismi anılmayan peygamberlerden olmuştur. Kendisine dair çok az malzeme tespit edilmiştir. Tespit edilen beyitlerde ise İsrâîlî bir rivayet olan şehit edime hadisesi görülmüştür. Hz. Zekeriyyâ’nın testereyle şehit edildiğine inanıldığından Divan şiirinde testere motifi ile ilişkilendirilmiştir. Bunun yanında Hz. Zekeriyyâ’nı testereyle kesildiği esnada çektiği acıdan dolayı inlediği fakat aldığı vahiy üzerine ses çıkarmadan şehit olduğu rivayet edilmiştir. Bu rivayetin etkisiyle de Hz. Zekeriyyâ’nın, sır saklama motifi olarak Divan şiirinde isminin anıldığı görülmüştür.

2.9. HZ. ÎSÂ

Hz. Îsâ, Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’tan bir kelime ve ruh (Nîsâ: 4/171) olarak nitelendirilmiştir. Allah’ın kudretiyle Meryem Hz. Îsâ’ya hamile kalmış ve Hz. Îsâ babasız olarak doğmuştur (Meryem: 19/19-22). Hz. Îsâ’nın beşikte iken konuşması, Allah’ın izniyle çamurdan kuş yapıp kuşa ruh üflemesi, doğuştan göremeyeni ve teni alacalıyı iyileştirmesi, Allah’ın izniyle ölüleri diriltmesi (Mâide: 5/110) bize bildirilen mucizelerindendir.

Hız. İîî, Divan şiirinde adından sıklıkla söz edilen peygamberlerdendir. Kur'ân-ı Kerîm'de söz konusu olan mucizelerinin yanı sıra İsrâîlî rivayetlerle de adından söz edilmiştir.

2.9.1. Hız. İîî'nin Tecerrüt Timsali Olması

Hız. İîî, dünyadaki maddî unsurlardan soyutlanmasıyla bilinir. Hız. İîî'nin mâsivâdan uzaklaşması ve hiç evlilik yapmamasına dair inanışlar, Yeni Ahit'te yer alan aşağıdaki âyetlere dayandırılabilir:

“Ne mutlu ruhta fakir olanlara; çünkü göklerin melekûtu onlarıdır” (Matta: 5/3)

“Şakirtler İîî'ya dediler: Eğer erkeğin, karısı ile hali böyle ise, evlenmek iyi değil. Fakat İîî onlara dedi: Bütün adamlar bu sözü kabul edemez, ancak kendilerine verilmiş olanlar kabul edebilir. Çünkü anadan doğma hadım vardır, ve insanlar tarafından yapılmış hadım vardır, göklerin melekûtu uğrunda kendilerini hadım edenler de vardır. Bunu kabul edebilen kabul etsin.” (Matta: 19/10-12)

Kur'ân-ı Kerîm'de ise: *“Andolsun senden önce de peygamberler göndermiş, onlara eş ve çocuklar vermiştik...”* (Ra'd: 13/38) âyetini mesnet göstererek Hristiyanlıktan gelen bu tecerrüt algısının İslâmî bir dayanağının olmadığını söylemek mümkündür.

Hız. İîî'nin Divan şiirine tezahürü incelendiğinde tecerrüt timsali olması beyitlere de yansımış, bu sembol şairler tarafından çeşitli benzetmelerle kullanılmıştır.

Zâtî, aşağıdaki beyitte sevgiliye ulaşmak adına kendi varlığından da geçmesi gerektiğinin farkındadır. Bunun için de Hız. İîî'yı örnek gösterir.

Varunı terk it ki yirün âsitân-ı yâr ola

Hazret-i 'İîînun oldur yirin eflâk eyleyen Zâtî (G: 1008/2)

“Varlığını terk et ki yerin sevgilinin eşiğı olsun. Hız. İîî'nin göklerde olmasının sebebi budur.”

Birçok şairin divanında da tecerrüt timsali olarak karşımıza çıkmaktadır:

Mâl-i dünya ile şerh eyler tecerrüd hâlini

Yerde Kârûn bir yanâ gökde Mesîhâ bir yana NB (G: 3/6)

“Bir yanda yeryüzünde Kârûn bir yanda semada Mesîh, dünya malı ile tecerrüt halini (birbirinden) ayırır.”

Mesîhî-veş mücerred olmayınca

Semâvî râza sen mahrem degülsin

Mesîhî (G: 190/7)

“Sen Mesîh gibi yalnız olmadıkça ilahî sırra aşına olamazsın.”

Eyledi pâ-zede-i terk ü tecerrüd hâki

Çarh-ı aşkınla olup hâne -ber-endâz Mesîh

ŞG (G: 33/3)

“Aşkınla dönen felek olup evini sırtlayan Mesîh ayağının altındaki toprağı hakir görüp terk etti.”

Bu deyr-i alâyıkda ten-i ehl-i tecerrüd

Hâmûş olıcak sûret-i Îsâ mı değildir

ŞG (G: 47/3)

“Bu dünya bağlarından bedenlerini soyutlayan kişiler sessiz kaldıklarında Îsâ’nın görüntüsü değil midir?”

Bezm-i tecrîd eylesem Îsâ-yı Rûhullâh ile

Her kadehde meyvesin teklîf ede tûbâ bana

Hayâlî (G: 16/2)

“Allah’tan bir ruh olan Îsâ ile sohbet meclisini terk eylesem tuba ağacı bana her kadehte meyvesini sunar.”

Hayâlî aşağıdaki beytinde, Hz. Îsâ’nın göğe yükseltilme sebebini yeryüzündeyken masivadan el çekmesine bağlar:

Îsâ gibi tecerrüdü ergür feleklere

Tâ kurs-ı afitâb ile sen edesin ma’aş

Hayâlî (G: 224/3)

“Îsâ gibi uzaklaşıp yüce semaya eriş. Ta (ki) sen yuvarlak güneş ile yaşayasın.”

2.9.2. Hz. îsâ’nın Kudüs’e Merkep ile Girmesi

Yeni Ahit’te anlatılanlardan olup kültür ve edebiyatımıza giren rivayetlerden biri de Hz. Îsâ’nın, Kudüs’e dönmek için şakirtlerinden merkep getirmelerini istemesidir:

“Karşınızdaki köye gidin. Hemen oraya girince, daha kimse üzerine binmemiş, bağlı bir sığa bulacaksınız; onu çözüp bana getirin.” (Markos: 11/2)

Merkep üzerinde Kudüs’e girer ve halk onu hurma dalları alarak karşılamaya çıkar (Yuhanna: 12/13).

Yeni Ahit'in çeşitli yerlerinde geçen bu hadisedeki eşek motifi Divan şiirine de yansımıştır.

Necâtî ve Hayâlî'nin aşağıdaki beyitlerinde, rakibin Mesîh'in eşeğine benzetildiği görülmektedir:

Neylersin eşiğinde rakîb ile dostum

Çıkmadı göğe çünkü Mesîhâ harî ile

NB (G: 462/5)

“(Ey) dostum, sen rakibin eşiğinde ne yaparsın? Çünkü Mesîh eşeği ile semaya çıkmadı.”

Rakîbin dilberâ kûyunda neyler

Kî Îsâ ile göke çıkmadı har

Hayâlî (G: 187/1)

“Ey sevgili, (senin) mahallende rakip ne yapıyor? Ki Îsâ eşeği ile semaya çıkmadı.”

Nazmî'nin aşağıdaki beytinde de sevgili Hz. Îsâ'ya, rakip merkebe benzetilmiştir:

Agyârun-ıla leb-be-leb olmak sana neden

Hâşâ öpişmedi çü Mesîhâ harıyla

EN (G: 6042/4)

“Senin yabancılar ile dudak dudağa olman nedendir? Haşa, çünkü Mesîh eşeğiyle öpişmedi.”

Seg-i Ashâb-ı Kehf ululug eyler

Har-ı Îsâ görürsin gökde uçar

Mesîhî (G: 86/5)

“Ashab-ı Kehf'in köpeği kibirlenir. Îsâ'nın eşeğini gökte uçarken görürsün.”

Nutk ile Mesîhâ geçinir her biri ammâ

Hâsiyyet-i sohbetleri insânı har eyler

Nefî (K: 10/52)

“Her biri sözleriyle Mesîh geçinir ama sohbetlerinin meziyyeti insanı eşek kılar.”

Dâim tarîk-i Hakda budur akl u nefse kâr

Biri Mesîhi rehber eder âharı harı

ŞG (G: 313/8)

“Daima Hak yolunda akıl ve nefsin işi budur (ki) biri Mesîh’i diğeri eşeği rehber alır.”

2.9.3. Hz. İsa’nın Çarmıha Gerilmesi ve Göğe Yükseltilmesi

Yeni Ahit’teki âyetlere göre Hz. İsa, çarmıha gerilir ve bu işkence sonucu ruhunu teslim eder. Cesedini Arimatealı Yûsuf alır ve keten bir beze sararak oyulmuş bir kayaya (Yuhanna’daki âyetlere göre ise bahçede bir kabre gömülmüştür.) gömer (Matta: 27/35, 38, 50; Makros: 15/24-25, 37, 43-47; Luka: 23/33, 46, 50-53; Yuhanna: 19/18-19, 23,30, 38-42). Birkaç gün sonra Hz. İsa’yı ziyarete gelenler kayanın önündeki taşın yuvarlandığını, Hz. İsa’nın mezarda olmadığını görürler. Matta ve Yuhanna’ya göre beyaz giysili melek, Markos ve Luka’ya göre de beyaz giysili genç mezarda durur. Gelen ziyaretçilere Hz. İsa’nın Galile’ye gittiğini ve onu orada görebileceklerini söyler. Hz. İsa kendisini görmeye gelenlere öğretilerini tekrarlar, Markos ve Luka’ya göre göğe alınır (Matta: 28/1-20; Markos: 16/2-19; Luka: 24/1-7,51; Yuhanna: 20/11-17).

Yeni Ahit’teki bu iddialara karşı Kur’ân-ı Kerîm’in Nisâ sûresindeki (Nisâ: 4/157) tavrı nettir. Hz. İsa ne çarmıha gerilmiş ne de Yahudiler tarafından öldürülmüştür:

“‘Allah elçisi Meryem oğlu İsa Mesih’i öldürdük’ demeleri yüzünden... Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler;(başkası ona benzer kılındığı için) şüphe içine düşürüldüler. Onun hakkında ihtilâfa düşenler bu konuda tam bir kararsızlık içindedirler. Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmemişlerdir.” (Nisâ: 4/157)

Fakat ölümüne dair iki farklı görüş müfessirler ve ulema arasında tezahür etmiş, Müslümanlar arasında çözüme erştirilememiş bir tartışma konusu olmuştur.¹⁵

Görüşlerden ilki Hz. İsa Allah tarafından göğe hem ruh hem de beden olarak yükseltilmiştir. Yani bu görüşe göre Hz. İsa ölmeden göğe alınmış ve hala yaşamaktadır.

İkinci görüşe göre Yahudilerin tuzak kurduğu dönemde Allah Hz. İsa’yı bu tuzaktan kurtarmıştır. Hz. İsa yaşantısına devam etmiştir. Kendisine biçilen ömrü

¹⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı’nın meâlinde Nisâ sûresinin “Bilâkis Allah onu kendine kaldırmıştır (...)” (4/158) âyetine yazılan dipnotta Allah’ın Hz. İsa’yı vefat ettirip kendi katına yükselttiği ifade edilmiştir. Fakat bu âyetin ihtimaller ve yorumlara açık olduğu da söylenmiştir (2015: 90). Aynı meâlin Mâide (5) sûresinin 117. âyetine yazılan dipnotunda “‘Vefat ettirme’nin açık manası, eceli gelince Hz. İsa’nın ölmüş olmasıdır. Onun başka bir âlemde yaşatıldığı ve âhir zamanda dünyaya döneceği konusundaki rivayetler sebebiyle bu ifadeye ‘başka bir âleme kaldırma’ manası da verilmiştir.” ifadesi yer almaktadır (2015: 111). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Hz. İsa’nın vefatıyla ilgili âyetlerde müfessirlerin farklı yorumu olmuştur.

tamamlandıktan sonra sadece ruh olarak Allah katına yükseltilmiştir.

Taberî, tefsirinde Hz. İsa'nın yeryüzünden göğe yükseltildiği, ahir zamanda yeryüzüne inip Deccâl'i öldüreceği, bir süre yaşadıkdan sonra öleceği ve Müslümanların onu defnedeceği görüşündedir (1996: II/272).

Matürîdî, tefsirinde Hz. İsa'nın ölmediğini, dünyadan çekildiğini, kıyamete yakın zamanda yeryüzüne inip yeryüzünü kâfirlerden arındıracağını söylemiştir (2015: II/350.352).

Fahrudin er-Râzî, tefsirinde farklı görüşlere yer vermiş, akabinde kendi düşüncesini zikretmiştir. Ona göre Hz. İsa ölmeden göğe yükseltilmiştir (1989: VI/348).

İmam Kurtubî'ye göre sahih olan görüş Hz. İsa'nın ölmeden göğe kaldırılmasıdır (2003: IV/225).

İbn Kesîr, tefsirinde Hz. İsa'nın ölmeden göğe alındığını ve kıyamete yakın zamanda yeryüzüne tekrar nüzul edeceğini, cizye koyacağını, İslâm'dan başka bir dini kabul etmeyeceğini söylemektedir (2008: IV/1259).

Suyûtî tefsirinde aktarılan rivayetlerin hepsi, Hz. İsa'nın ölmeden göğe yükseltildiği yönündedir (2012: III/517-519).

Elmalılı Hamdi Yazır, tefsirinde çeşitli rivayetlere yer vermiştir:

1- Yahudiler Hz. İsa'yı öldürmeye teşebbüs ettiklerinde Allah onu göğe kaldırdı. Yahudi reisleri bu durum karşısında halkın arasında karışıklığın çıkmasını önlemek için birini Hz. İsa olarak tanıtip öldürdüler. Halkın çoğu da Hz. İsa'yı şahsen değil de ismen tanıdığı için Yahudilerin bu tuzağına kandılar.

2- Yahudiler Hz. İsa'yı öldürmek istediğinde başka biri ona benzetildi. Bu benzerlik noktasında da farklı görüşler rivayet edilmiştir:

- Yahudiler Hz. İsa'nın bulunduğu eve kendi adamlarından birini gönderip onu öldürmek istediklerinde Hz. İsa Allah tarafından evin tavanından çıkartılmış, onu öldürmek için eve giren adam ise ona benzetilmiş. Yahudiler de bu adamı asmışlar.

- Yahudiler Hz. İsa'yı takip etmesi için bir adam görevlendirmişler. Hz. İsa dağdayken göğe alınmış, onu gözetleyen adam ise onun suretine benzetilmiş ve Yahudiler bu adamı Hz. İsa sanıp öldürmüşler.

- Yahudiler Hz. İsa'yı öldürmeye karar verdiklerinde Hz. İsa, havarilerine kendi yerine geçip cenneti kazanacak birini aradığını söyleyince içlerinden biri bunu kabul etmiş. Allah tarafından Hz. İsa'ya benzetilmiş ve onun yerine öldürülmüştür.

- Hz. İsa'nın havarilerinden olduğunu söyleyen bir münafık varmış. Bu münafık Yahudilere Hz. İsa'nın yerini göstermiş. Bu esnada kendisi Allah tarafından Hz. İsa'ya benzetilmiş ve onun yerine öldürülmüştür (bty: III/119-120).

Bayraktar Bayraklı Hz. İsa'nın kendi eceli ile vefat ettiğini, vefatından sonra Allah'a yükseldiğini söylemiştir. Bu yükselişten kasıt ise manevi anlamda yüksek bir mertebedir (2002: IV/137,140; 2002: V/402)

Mehmet Okuyan Kur'an meâlinde, Hz. İsa'nın her canlı gibi öldüğünü ve ölümünden sonra Allah'ın katına yükseltildiğini ifade etmektedir (2021: 56).

Hz. İsa'nın vefat ederek göğe çıkarıldığını savunanlar, aşağıdaki âyetleri delil olarak göstermektedirler:

“Senden önce de ancak kendilerine vahyettiğimiz kimseleri peygamber olarak gönderdik(...) Onları yiyip içmez bir beden kılmadık, ölümsüz de değillerdir.” (Enbiyâ: 21/7-8)

“Senden önce de hiçbir insana ölümsüzlük vermedik. Şimdi sen ölürsen, onlar ebedî mi kalacaklar?” (Enbiyâ: 21/34)

Müfessirler, şayet Hz. İsa'nın yaşıyor olması halinde yukarıdaki âyetlerde Hz. İsa'nın istisna olarak mevzubahis edileceği yönünde görüş bildirmektedirler. Bir diğer delil ise Hz. İsa'nın Meryem sûresindeki ifadeleridir:

“(...) yaşadığım sürece bana namazı, zekâtı ve anneme saygılı olmayı emretti; beni zorba ve isyankâr yapmadı. Doğduğum gün, öleğim gün ve yeniden hayata döndürüleceğim gün esenlik benimle olacaktır.” (Meryem: 19/31-33)

Yukarıdaki âyete göre, Hz. İsa yaşadığı sürece zekât vermek zorundadır. Müfessirler Hz. İsa'nın yaşamadığına dair delil olarak yukarıdaki âyeti şu sebeple göstermektedirler: Şayet ruh ve beden olarak göğe yükseltildiyse zekât verme emrini nasıl yerine getirmektedir?

Âl-i İmrân sûresindeki âyette de önce vefat edeceği ardından Allah'ın katına

yükseltileceği görülmektedir:

“Allah buyurmuştu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkâr edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte o zaman ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.” (Âl-i İmrân: 3/55)

Hiz. İsa'nın hâlen yaşıyor olma düşüncesi Hristiyan inancının İslâm'a yansımasıdır. Akla ve tabiat kanunlarına aykırı bir düşüncedir. Zira Hiz. İsa da bir insan olarak dünyaya gelmiş, peygamberlik vazifesini tamamlamış ve dünyadan göçmüştür. Allah'ın katına yükselmesi manevî bir mertebenin işaretidir. Kaldı ki yukarıda delil olarak verilen âyetlerden de anlaşılmaktadır ki Hiz. İsa'nın vefat ettiğine dair şüpheyi mahâl yoktur.

Söz konusu durum şairlerin de dikkatini çekmiş ve Hiz. İsa'nın gökte ruh-beden olarak bulunduğu fikri çoğu şairce kabul görmüştür. Özellikle de dördüncü kat semada kaldığı rivayetler arasında yer almıştır.

Necâfî Bey, sevgilinin yüzünü aynada gören kişinin; onu bir insan olarak göremeyeceğini, adeta göklerde bulunan melekler kadar güzel olduğunu anlatırken İsa'nın da göklerde olduğuna telmihte bulunmaktadır:

Ey peri âyinede kim göre tasvirin senin

Âsumân olmuş sanır İsa gibi yerin senin NB (G: 314/2)

“Ey peri senin tasvirini aynada kim görse senin yerinin İsa gibi gökyüzü olduğu sanır.”

Fuzûlî; kâfir-büt diye nitelendirdiği sevgilinin kendisine çektiği eziyet karşısında ahının göklere eriştiğini, bu ahın Hiz. İsa'yı inciteceğini söylemektedir:

Yetürdi âhumı gerdûna ol büt gör ne kâfirdür

Demez kim gökde âhum incide nâgeh Mesîhâyı Fuzûlî (G: 281/2)

“O put (gibi güzel sevgili) ahımı semaya ulaştırdı, gör nasıl (bir) kâfirdir. Ahımın gökteki İsa'yı ansızın inciteceğini düşünmez ki.”

Dâdlar kılmağa şol kâfir elinden geceler

Çıkar âhum göğe tâ duta Mesîhâ eteğin Fuzûlî (G: 227/3)

“Geceler (boyu) sızlanmalarım o kâfir yüzünden(dir). Ahım Mesîh’in eteğini tutana kadar göğe yükselir.”

Fuzûlî, aşağıdaki beytinde de Hz. İsa’nın göğe yükselme sebebini Hz. Muhammed’in yükseldiği miraca kendisinin de çıkma isteğine bağlamaktadır.

Azm-i çerh etdi Mesîhâ ki bula mirâcın

Yetmedî menzil-i maksûda tarîk-ı talebi

Fuzûlî (G: 262/5)

“İsa ki (senin gibi) miraca ulaşmak için semaya yükseldi. Arayış yolunda erişmek istediği menzile ulaşamadı.”

Rûh-ı pâk ol yirün eflâk ola mânend-i Mesîh

Kalmaga hâk-i mezelletde bu tendür bâ’is

Bâkî (G: 26/4)

“Ruhun temiz olsun ki Mesîh gibi makamın felekler olsun. Aşağılık toprakta kalmaya sebep olan bu tendir.”

Zâtî, Sultan Bayezid için yazdığı mersiyede semadaki minareye çıkıp Hz. İsa ile sala verilerek sultanın vefatının duyurulmasını ve meleklerin sultanın vefatına hazır olmalarını istemektedir:

Çık menâr-ı çerhe ‘İsa’yla vir ey nâle salâ

Hâzır olsunlar melekler eyledi ol şeh vefât

Zâtî (Tkb: 1/5-6)

“Semadaki minareye İsa ile çıkıp haykırarak sala ver. Melekler hazırlıklı olsunlar, o sultan vefat etti.”

Zâtî, Sultan Bayezid’in oğlu Mehmet Han’ın ölümünün ardından yazdığı mersiyesinde de merhumun cenaze namazına meleklerin iştirak etmeleri için Hz. İsa’nın semada minareye çıkıp sala okuduğunu söylemektedir:

Gelsün namâzuna diyü cümle melâ’ik[e]

‘İsa menâr-ı çerhe çıkupdur salâ-y-içün

Zâtî (Tkb: 2/2-2)

“Bütün melekler (cenaze) namazına gelsin diye İsa semadaki minareye çıkıp sala okudu.”

Aşağıdaki beyitlerde de Hz. İsa’nın makamının, semanın dördüncü katında bulunmasına telmihte bulunmaktadır:

Dem olur kûy-ı harâbatda bir dürd-keşin

Çarh-ı çârimde Mesîhâ eremez payesine

Hayâlî (G: 534/3)

“Bir zaman olur (ki) meyhane köşelerinde şarap içen birinin makamına dördüncü kat gökteki Mesîh erişemez.”

Güneş ‘Îsâ ile dördüncü kat gökden sana eydür

Harîm-i kasr-ı kadründe felek bir cân-fezâ hâne

Zâtî (K: 33/25)

“Güneş Îsâ ile dördüncü kat gökten sana söyler: Kutsal sarayın semada gönle ferahlık veren bir evle eşdeğerdir.”

‘Aceb dördüncü göklerde sebep ney ki turur ‘Îsâ

Ledün ‘ilmin temenni eyleyen Mûsâ idi Mûsâ

ÖH (G: 37/1)

“Acaba göğün dördüncü (katında) Îsâ’nın durma sebebi nedir ki? Ledün ilmini isteyen Mûsâ idi Mûsâ.”

Ey ‘alâyıktan mücerred dirilen Î’sâ gibi

Çarh-ı çârümdür yerün mihr-i cihân-ârâ gibi

Hayretî (G: 570/1)

“Ey Îsâ gibi insanı meşgul eden bağlardan soyutlanarak dirilen kişi, (senin) yerin cihanı süsleyen güneş gibi feleğin dördüncü katıdır.”

2.9.4. Hz. Îsa’nın Yakasındaki İğnesi

Divan şiirine de yansıyan bu rivayete göre Hz. Îsâ; dünya malı olarak yanında bir tas, bir tarak ve söküğünü dikmek için bir iğne taşımış. Bir kimsenin suyu avucuyla içtiğini görünce tası, bir kimsenin de parmaklarıyla sakalını taradığını görünce de tarağını atmış. Tecerrüt sembolü olan Hz. Îsâ göğe çekilirken üzerinde sadece iğnesi varmış. Dünya malıyla göğe çıktığı için göğün dördüncü katından öteye gidememiş (Pala, 2020 a: 235-236).

Divan şiirinde Hz. Îsâ’nın iğnesine beyitlerde sıklıkla rastlanmaktadır. Aşağıdaki örnek beyitlerde bu yansımayı görmek mümkündür.

Reşk kılıcı kadrünün urdı felege zahm

Îsâ iledüpdür anı dikmeklige süzen

Zâtî (K: 71/28)

“Kıskançlık kılıcıyla feleği yaraladı. Îsâ onu dikmek için iğne gönderir.”

Hâr-i kuyun ayağımdan olmadı ey gül cüdâ

Reşk edip göz dikti gerçi sûzen-i Îsâ bana Hayâlî (G: 16/4)

“Ey gül, köyündeki diken ayağımdan ayrılmadı. Gerçi Îsâ’nın iğnesi (köyündeki diken) kıskanıp bana göz dikti.”

Mesîhâ terk imiş cism-i nizârı şart-ı seyyâhî

Tecerrüd pîş-gehinde kayd-ı bâr-ı sûzen olmazmış NK (G : 176/2)

“Mesîh yolculuk şartı olarak çelimsiz bedenini terk etmiş. Tecerrüt makamında iğnenin bir ağırlığı olmazmış.”

2.9.5. Hz. Îsâ’nın Ahir Zamanda Yeryüzüne Nüzul Etmesi

Hiz. Îsâ’nın ahir zamanda yeryüzüne nüzul edeceğine dair inanış hem Hristiyanların hem de bir kesim Müslümanın ortak düşüncesidir. İslâm ulemasının tartıştığı bir konu olan bu nüzul hadisesine göre kıyamete yakın bir dönemde Hiz. Îsâ yeryüzüne tekrar dönecek, Deccâl’i öldürecek, Müslümanlarla birlikte namaz kılacak, bolluk ve bereketin olduğu bir dönem olacak, ölünce de Hiz. Muhammed’in yanına defnedilecektir (Çelebi, 2000 a: 472).

Kur’ân-ı Kerîm’e göre mesnedi olmayan bu rivayetlere dayanak olarak şu hadis kaynak gösterilmektedir. Buna göre; “*Nefsîm kudret elinde olana yemin ederim ki, Meryem oğlu Îsâ, adil bir yönetici olarak yakında aranıza inecektir. Sonra haçı kırarak, domuzu öldürecek ve cizyeyi kaldıracaktır.*” (Buhârî, Enbiyâ: 49; Müslim, İman: 242-246)

Bu inancın yansımalarını aşağıdaki beyitlerde görmek mümkündür:

Bu karanu gece bu sohbet-i cân-bahş nedir

Yere mi indi aceb Îsî-i Meryem bu gece NB (G: 534/5)

“Bu karanlık gece, bu can bağışlayan sohbet nedir? Acaba bu gece Meryem’in Îsâ’sı yeryüzüne mi indi?”

Bu Mesîhînün kıyâmet sözleri

Sanki ‘Îsâdur inüp itti zuhûr Mesîhî (G: 46/7)

“Mesîhi’nin bu sözleri kıyamettir. Sanki Îsâ yeryüzüne zuhûr etti.”

Zâtî, sevgilinin can bağışlama özelliğiyle Hz. Îsâ arasında bir anlam ilişkisi kurup gökten yere inmesine telmihte bulunur:

Zâtî sanuram indi felekden yire Îsâ

Gördükce o cân-bahşı inerken feresinden Zâtî (G: 1115/5)

“(Ey) Zâtî, o can bağışlayan (güzelin) atından indiğini görünce semadan yeryüzüne Îsâ’nın indiğini sanırım.”

Karamanlı Aynî, ahir zamanda Hz. Îsâ’nın yeryüzüne geleceği ve Deccâl ile savaşıp onun fitnesini ortadan kaldıracığına dair rivayetleri aşağıdaki beytinde vermiştir:

Dâr-ı Deccâli yıkan ‘Îsâ-likâ

Ya ’ni kim Mehdî-i devrân geliyor KA (G: 189/5)

“Deccâl’in memleketini yerle bir eden Îsâ yüzlü, yani ki zamanın Mehdi’si geliyor.”

Hız. Îsâ’nın hala yaşıyor olduğu inancını taşıyanlara göre Hız. Îsâ, göğce çekilmeden önce Hız. Muhammed’in ümmetinden olmak istemiştir. Ahir zamanda nüzulü ile bu isteğı gerçekteşecek, Hız. Muhammed’e ve ona inen Kur’ân-ı Kerîm’e tâbî’ olacaktır (Çelebi, 2000 a: 472-473). Bu anlayışta bazı problemler bulunmaktadır. Zira yeryüzüne gönderilen son peygamber Hız. Muhammed’dir. Dolayısıyla Hız. Muhammed’den sonra bir peygamberin yeryüzüne nüzulü mümkün değildir. Hız. Îsâ’nın ahir zamanda nüzulüne inanmak, nübüvvet ilkesiyle çelişen bir problemi de beraberinde getirmektedir.

Hocazâde Ahmed Kâmil Efendi, aşağıdaki beyitte Hız. Îsâ’nın ahir zamanda tekrar yeryüze gelip Hız. Muhammed’e tâbî’ olacağını söylemektedir:

Eyledi Îsâ rasûlken ümmetin olmak taleb

Edecek elbet nüzûl yeryüzüne âhir zamân HAK (G: 168/3)

“Îsâ peygamberken (senin) ümmetinden olmayı talep etti. Elbet ahir zamanda yeryüzüne nüzûl edecek.”

Süleymân Çelebi’nin Mevlid’inde de bu rivayet görölmektedir.

Ölmeyüp İsâ göğsü bulduğu yol

Ümmetinden olmağ için idi ol

SÇ (M: 79)

“(Ey Muhammed,) İsâ ümmetinden olmayı (dilediği) için ölmeyip göğsü (doğru) yol (aldı).”

2.9.6. Hz. İsâ’nın Şam’daki Beyaz Minareye İnmesi

Hiz. İsâ’nın ahir zamanda yeryüzüne nüzulü, iki meleğin kanadı üstünde Şam’daki (Dımaşk) beyaz minare üzerine olacaktır (Çelebi, 2000 a: 472-473).

Hayâlî, yukarıdaki rivayete telmihte bulunarak Şam’daki beyaz minareli caminin ayrılık hüznüyle tutuştuğunu, Mesîh’e kavuşacağı güne kadar kandil yakacağını ifade eder:

Olalı câmî-i Şâm’a menâre-i beyzâ

Firâk subh-ı Mesîhâ deme çeker kandil

Hayâlî (G: 316/4)

“Şam’daki beyaz minareli cami olduğundan beri ayrılık (hüznüyle) Mesîh’in (döneceği) sabaha kadar kandil yakar.”

Süheylî ise ahir zamanda Hiz. İsâ’nın yeryüzüne inmesi için Şam şehrindeki beyaz minareli caminin inşa edildiğini söyler:

Âhir zemânda oldı meger şehr-i Şâm’da

İsîyi zemîne inmek-içün ak menâre subh

Süheylî (K: 17/7)

“Meğer ahir zamanda (bir) sabah İsâ yeryüzüne insin diye Şam şehrinde beyaz minare yapıldı.”

Seyfullâh Nizâmoglu, ahir zamanda Hiz. İsâ’nın yeryüzünde Dımeşk (Şam) şehrine ineceğini ve Müslüman âlemini Deccâl’in fitnesinde kurtaracağını söyler:

Dımeşk şehrine İsâ indi gökden

Halâs itdi bizi Deccâlden Allâh

SN (K: 7/12)

“İsâ gökten Dımeşk şehrine indi. Allah bizi Deccâl’den kurtardı.”

2.9.7. Değerlendirme

Divan şiirinde Hz. İsa'ya dair İsrâiliyat kültüründen gelen birçok motife rastlanılmıştır. Hz. İsa'nın tecerrüt timsali olarak gösterilmesi ve şairlerin beyitlerinde bu motifi çeşitli benzetmelerle kullandığı görülmüştür. Sevgiliye ulaşmak adına âşığın kendi varlığından geçmesi vurgulanırken âşık, Hz. İsa ile ilişkilendirilmiştir. Hz. İsa'nın Allah'a ulaşma noktasında masivadan el çekmesine telmihte bulunulmuş, Hz. İsa'nın göğe yükseltilme sebebi tecerrüt haliyle ilişkilendirilmiştir.

Hz. İsa'nın eşeği de alçaklık ve değersizlik motifi olarak Divan şiirinde yer almıştır. Genellikle şairler, rakiplerini Hz. İsa'nın eşeğine benzeterek rakipleri yermişlerdir. Hz. İsa'nın iğnesine yapılan telmihler de yaygındır. Hz. İsa'nın göğe yükseltilirken üzerinde iğnesini bulundurması sebebiyle dördüncü kattan öteye gidemediği beyitlerde görülmüştür. Hz. İsa'nın ahir zamanda yeryüzüne tekrar döneceği, bu dönüşün Şam'daki beyaz minarenin üzerine olacağı ve Deccâl ile savaşacağı beyitlerde tespit edilen diğer İsrâilî unsurlardandır.

Sonuç olarak incelenen divanlarda Hz. İsa ile ilgili gerek İslâmî gerekse İsrâilî rivayetlerin Divan şiiri için zengin bir malzeme olduğu görülmüştür. Özellikle İsrâilî rivayetlerin kullanım sıklığı dikkat çekecek çokluktadır.

2.10. HZ. MUHAMMED'E ATFEDİLEN MUCİZELERDE İSRÂİLİYAT VE İZ DÜŞÜMLERİ

Hz. Muhammed (sav), Allah'ın rahmeti gereği insanlığa gönderilen peygamberlerin sonuncusudur (Ahzâb: 33/40). Birçok âyette uyarıcı (Bakara: 2/119; En'âm: 6/19-48; Hûd: 11/2; Ra'd: 13/7; Hac: 22/49; Furkân: 25/56; Neml: 27/92; Ahzâb: 33/45; Sebe': 34/28; Fâtır:35/24; Yâsin: 36/6; Sâd: 38/65-70; Ahkâf: 46/9; Fetih: 48/8) ve müjdeleyici (Bakara: 2/119; En'âm: 6/48; Hûd: 11/2; Furkân: 25/56; Ahzâb: 33/45; Sebe': 34/28; Fâtır:35/24; Fetih: 48/8) olarak İslâm'ı tebliğ (Mâide: 5/67-99) ile görevlendirildiği ifade edilmiştir. Kıyamet gününde ümmetine şahitlik edeceği (Mâide: 5/67-99; Nahl: 16/89; Ahzâb: 33/45; Fetih: 48/8), gaybı bilmediği (Sâd: 38/69-70; Ahkâf: 46/9) belirtilmiştir.

Hz. Muhammed'den önce nübüvvet makamıyla şerefendirilen peygamberlerin, kavimlerine karşı göstermiş oldukları birtakım mucizeler olmuştur. Hz. Mûsâ'nın Tur

Dağı’nda Allah’la konuşması, asası; Hz. Süleymân’nın insanlara ve insan dışı varlıklara hükmetmesi; Hz. Îsâ’nın babasız dünyaya gelmesi, ölüleri diriltmesi, hastaları iyileştirmesi gibi mucizeleri bilinmektedir. Diğer peygamberlerin kavimlerine karşı göstermiş oldukları bu mucizeler, Kur’ân-ı Kerîm’de ifadesini bulduğundan bütün İslâm ümmetinin kabul ettiği hadiseler olmuştur. Fakat Hz. Muhammed’e atfedilen mucizeler noktasında, âlimler arasında farklı görüşler meydana gelmiştir. Rivayet kültüründe Hz. Muhammed ile ilgili binlerce olağanüstülükler yer verilmiş, göstermiş olduğuna inanılan mucizeler doğumundan öncesine kadar dayandırılmıştır. Diğer bir taraftan Hz. Muhammed’in Kur’ân-ı Kerîm dışında başka bir mucizesinin olmadığını iddia eden bir kesim olmuştur. Bu kesime göre Hz. Muhammed’in gösterdiğine inanılan olağanüstü hallerinin rivayet kültüründe yer edinmesi Hz. Muhammed’e duyulan sevginin ve onu yüceltmek isteğinin, bir nevi peygamber yarışırma kaygısının sonucudur (Balcı, 2013: 131-151, 309).

Hz. Muhammed, kavmini İslâm’a davet etmeye başladığında müşrikler inkârlarına bir gerekçe olarak Hz. Muhammed’in kendileri gibi bir insan olduğunu, yediğini ve içtiğini, sokaklarda dolaştığını; bu özelliklerin sıradan bir insanda bulunduğunu, şayet peygamberse olağanüstü özelliklerinin olması gerektiğini söylemişlerdir. Önceki peygamberlerin gösterdiği mucizelerden haberdar olan müşrikler Hz. Muhammed’den de mucize göstermesini beklemişlerdir. İyi niyetli olmayan bu isteğe karşı Kur’ân-ı Kerîm’in tavrının net olduğu İsrâ, Nisâ, Ra’d ve Furkan sûrelerinde görülmektedir:

“Bizi mucizeler göndermekten alıkoyan şey, öncekilerin bunları yalanlamış olmasıdır. Nitekim Semûd kavmine, açık bir mucize olmak üzere dişi deveyi vermiştik, ama ona (inanmayıp) kötülük yaptılar. Oysa biz mucizeleri yalnızca korkutup uyarmak için göndeririz.” (İsrâ: 17/59)

“Dediler ki: ‘Sen bizim için yerden bir kaynak fişkırtmadıkça sana asla inanmayacağız. Veya senin bir hurma bahçen ve üzüm bağın olmalı; içlerinden de çağıl çağıl nehirler akıtmalısın. Yahut –iddia ettiğin gibi- göğü üzerimize parça parça yağdırmalısın veya Allah’ı ve melekleri şöyle karşımıza getirmelisin. Veya altından bir evin olmalı; ya da göğe çıkmalısın. Bize okuyacağımız bir kitap indirmedeğin sürece oraya çıktığına da asla inanmayacağız.’ De ki ‘Rabbimi tenzih ederim! Ben sadece bir beşer-peygamberim.’” (İsrâ: 17/90-93)

“Ehl-i kitap senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar. Onlar bundan daha büyüğünü Mûsa’dan istemişler, ‘Bize Allah’ı açıkça göster!’ demişlerdi de bu haksız davranışları yüzünden onları hemen

yıldırım çarpmıştı. Bilâhare kendilerine açık deliller geldikten sonra buzağıyı (tanrı) edindiler; biz bunu da affettik. Ve Mûsa'ya apaçık bir delil verdik.” (Nisâ: 4/153)

“İnkârcılar, ‘Ona rabbinden bir mûcize indirilse ya!’ diyorlar. Sen ancak bir uyarıcısın; her topluluğun da bir kılavuzu vardır.” (Ra’d: 13/7)

“Dediler ki: ‘Bu nasıl peygamber! Yemek yiyor, çarşılarda dolaşıyor. Ona bir melek indirilmeli ve kendisiyle birlikte o melek de uyarıcılık görevi yapmalı değil miydi? Veya ona bir hazine verilmeliydi ya da zahmetsizce yiyip içtiği bir bahçesi olmalıydı.’ Bu zalimler (inananlara), ‘Siz sadece kendisine büyü yapılmış bir adamın peşinden gidiyorsunuz’ dediler.” (Furkan: 25/7-8)

Kehf ve Fussilet sûrelerindeki âyetlerde Hz. Muhammed’in olağanüstü özelliklerle bezenmediği, biyolojik özellikleri ve ihtiyaçlarıyla herkes gibi beşer olduğu görülmektedir. Fakat vahiy ile olan ilişkisi onun farklılığıdır:

“De ki: ‘Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim rabbine kavuşmayı bekliorsa dünya ve ahirette yararlı iş yapsın ve rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.’” (Kehf: 18/110)

“De ki: ‘Ben de sadece sizin gibi bir beşerim; bana tanrınızın tek tanrı olduğu vahyedilmiştir, doğruca O’na yönelin. O’ndan bağışlanma dileyin. Allah’a ortak koşanların vay haline!’” (Fussilet: 41/6)

Yukarıdaki âyetlerin de açıkça belirttiği gibi Hz. Muhammed’in elçiliğine gölge düşürmek amacıyla müşriklerin istedikleri bu mucize talebi gerçekleşmemiş, bu âyetlerle mucize beklentisinin yolu kesilmiştir. Âyetlere göre önceki peygamberlere mucize verilmesine rağmen onları büyücülükle suçlayan kavimleri hidayete ermemiştir. Allah, En’âm sûresinde Hz. Muhammed’e şayet yapabiliyorsa mucize göstermesini söylemiştir.

“Onların yüz çevirmeleri sana ağır geldi ise, yapabilirsen, yeri yarıp inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki, onlara bir mucize getiresin! Allah dileseydi elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirdi. O halde sakın cahillerden olma!” (En’âm: 6/35)

Yukarıdaki âyetler ele alındığında müşriklerin mucize beklentilerinin gerçekleşmediği, Hz. Muhammed’in Allah istemedikçe herhangi bir olağanüstülük gösteremeyeceği görülmektedir. Esasında bu vakanın gerçekleştiği zaman dilimi için mucize yolunun kapatıldığı muhakkaktır.

H. Muhammed'in nübüvvetinin delili olarak okuduğu âyetlerden başka mucizesinin olmadığı görüşünü benimseyenler Ankebût sûresinin (29) 50 ve 51. âyetini de delil göstermişlerdir (Balcı, 2013: 131):

“Onlar hâlâ, ‘Rabbinden ona bazı mucizeler indirilmeli değil miydi?’ diyorlar. De ki: ‘Mucizeler yalnız Allah’ın katındadır, ben sadece bir uyarıcıyım.’ Kendilerine okunan bu kitabı sana göndermiş olmamız onlara yetmiyor mu? Elbette inanan bir topluluk için onda rahmet ve ibret vardır.”

Yukarıdaki âyetlere bakıldığında H. Muhammed'in bizlere bildirilen tek mucizesi Kur'ân-ı Kerîm'dir. H. Muhammed'e atfedilen binlerce mucizenin Kur'ân-ı Kerîm'de karşılığı görülmezken rivayet kültüründe kendisine yer edindiği görülmektedir. İsrail Balcı'nın H. Peygamber ve Mucize kitabından yapılan aşağıdaki alıntıda bu konuya yaklaşımı görülmektedir:

“Vahyin sınırlarını çizdiği çerçeveden meseleye bakılınca, bir Müslüman için H. Muhammed'in mucize göstermesi veya göstermemesi, aslında risaleti açısından ciddi bir sorun değildir. Hâl böyle olmakla birlikte Kur'ân dışı kaynaklarda veya geleneksel yorumlarda onun sayısız mucizesinin bulunduğu dillendirilmesi, hatta bunların bir kısmının vahiyle ilişkilendirilerek sunulması bir hayli hayret vericidir. Dikkat edilirse Kur'ân onun mucizeleri veya olağanüstü yönüne değil, müminler için örnekliğine vurgu yapar. Bu itibarla ona inanan bir Müslüman için H. Muhammed'in mucize göstermesi, daha üstün bir peygamber olduğu anlamına gelmeyeceği gibi, göstermemesi de peygamberliği için bir eksiklik değildir. Biz onun mucizeleri konusunu ele alırken, mucize gösterdiği veya göstermediği gibi bir ön kabulle meseleye yaklaşmıyoruz. Biz ona izafe edilen mucizelerin Kur'ân'la olan ilişkisini ve bunların risaleti açısından hangi konumda olduğunu gözler önüne sermeyi amaçlıyoruz.

H. Peygamber ve mucize meselesine vahyin sınırları çerçevesinden bakıldığı zaman şu çok açık ki, rivayetlerde sunulan H. Muhammed portresiyle Kur'ân'ın tanıttığı H. Muhammed veya onun risaleti arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Kur'ân'daki H. Muhammed, vahye muhatap olmanın dışında bütünüyle beşerî özellikler taşıyan bir insan olarak sunulurken rivayetlerde anlatılan H. Muhammed ise tam aksine bütünüyle serapa mucize bir peygamber portresine dönüştürülmüştür. Üstelik rivayetlerde dile getirilen mucize iddialarının birçoğu bizzat vahyin mesajına aykırı tasvirler içermektedir.

Öte yandan İslâm kelâmcıları ve filozofları tarafından tartışılan H. Peygamber'in mucizeleri meselesi, genelde rivayetler çerçevesinde ele alındığı için, tartışmaların odağını vahyin verileri yerine rivayetlerdeki iddialar şekillendirmiştir. Üstelik tartışmalara konu olan rivayetlerdeki tasvirlerin, vahyin gerçekleriyle örtüşüp örtüşmemesi konusu pek

sorgulanmamıştır. Aksine rivayetlerde dile getirilen ilgili ilgisiz birçok anlatı, mucize kategorisinde değerlendirilip Hz. Muhammed'in risaletinin delilleri olarak sunulmuştur.

Hz. Peygamber'in çok sayıda mucizesinin olduğu iddialarının arka planında, görebildiğimiz kadarıyla, geçmiş peygamberlerle Hz. Peygamber'i mucize konusunda yarıştıran onu bir adım öne geçirebilme gayretleri hayli etkili olmuştur. Özellikle Kur'an-ı Kerim geçmiş peygamberlerin mucizelerinden bahsedip Hz. Peygamber'in Kur'an'dan başka herhangi bir mucizesinin olmadığını açık bir dille belirtmesine rağmen, anlaşıldığı kadarıyla bu durum Müslümanların zihninde onun risaleti açısından ciddi bir eksiklik olarak görülmüş ve bu eksiklik geriye dönük olarak üretilen/uydurulan rivayetlerle doldurulmuştur. Örneğin Gazzâlî'nin (505/1111) eserlerinden derlenen bir kitapta Resûl-i Ekrem'in de tıpkı önceki peygamberler gibi mucizelerinin olduğu, bunlar arasında tıpkı Hz. İbrahim'in tecrübesi veya Hz. İsa'nın kuş maketini üfürerek canlandırması gibi Hz. Peygamber'in de ölü kuşları canlandığı iddiaları bile dillendirilmiştir. Bunların yanı sıra o, deve derilerinden deve diriltten, taşlık araziye verimli hâle getiren, deriyi kumaş, demir halkayı ise altın yapan, hatta gökten altın yağdıran, ellerinden etrafa su saçan bir peygamber olarak tavsif edilmiştir. Bunların yanı sıra, tıpkı Hz. Mûsâ gibi Hz. Muhammed de denizi yarmıştır. İddiaya göre Hayber'in fethinden sonra Hz. Peygamber ordusunu Habeşistan'a sevk etmek istemiş, ancak önlerine deniz çıkınca denize 'açıl' diye emretmiş ve askerler denizi geçip Habeş ülkesine varmışlar. Bu iddianın peşinden benzer mucizeyi Hz. Mûsâ'nın da gösterdiğine işaret edilmiştir." (2013: 132-134)

Mucizeleri konusunda ihtilaflı görüşler olmakla birlikte bu konu, hazırladığımız tezin sınırlarını aşan başlıca bir araştırma konusudur. Fakat çalışma boyunca yapılan araştırmalar neticesinde Hz. Muhammed'e atfedilen mucizelerin gerçekleşip gerçekleşmediği noktasında İslâm âleminde iki farklı görüşün mevcut olduğu tespit edilmiştir.¹⁶ Dolayısıyla Hz. Muhammed'in göstermiş olduğuna inanılan mucizelerin sahil olup olmadığı meselesine girilmemekle birlikte ihtilaflı olduğunu gördüğümüz konuların Divan şiirindeki izleri çalışmaya dâhil edilmiştir.

Allah'ın âlemlere rahmeti neticesinde insanoğluna gönderdiği son peygamber Hz. Muhammed'i anlatan naat, mevlit, miraciye, hilye gibi pek çok şiir türü gerek divanlarda gerekse müstakil eserlerde yer almaktadır. Bu şiirlerde, Kur'an-ı Kerim referanslı olmayan fakat rivayet kültüründe yer alıp Hz. Muhammed'e atfedilen birçok mucizenin olduğu görülmektedir.

¹⁶ Bu görüşlerle ilgili geniş bilgi için İsrail Balcı'nın yukarıda adı geçen eserine bakılabilir.

2.10.1. Hz. Muhammed'in Doğumu Esnasında Gerçekleşen Mucizeler

Hz. Muhammed'e atfedilen mucizeler onun doğumuna hatta daha öncesine kadar götürülmüştür.

Hem Muhammed gelmesi oldu yakın

Çok alâmetler belürdi gelmedin

SÇ (M: 144)

“Hem Muhammed'in doğumuna yakın (zamanda), gelmeden önce çok alametler belirdi.”

2.10.1.1. Dünyanın Nur ile Aydınlanması

Doğumuyla birlikte bütün dünya nura gark olmuştur (İbn Kesîr, 1994: II/420; ACP, 2012: 25).

Berk urup çıkdı evimden nâgehân

Göklere dek nur oldu cihân

SÇ (M: 190)

“Evimden ansızın şimşek çakıp çıktı. Göklere kadar dünya nur ile doldu.”

O şeb ki geldi dünyâya Muhammed

Cihânı dutdı dindi nûr-ı Ahmed

HM (M: 7284)

“Muhammed'in dünyaya geldiği gece nur-ı Ahmet dünyayı doldurdu.”

Sürre-i Bathâ'dan ol dem kim doğup mihr-i kemâl

Kâinâtı garka-i envâr-ı îmân eyledi

Nedîm (K: 24/13)

“O zaman ki mükemmel güneş doğduğunda Mekke şehrinin ortasında kâinatı iman ışıklarıyla doldurdu.

2.10.1.2. Meleklerin Evi Tavaf Etmesi

Doğum gerçekleştikten sonra melekler, Hz. Âmine'nin evinin etrafını tavaf eylemiştir (ACP, 2012: 26).

İndi göklerden melekler sâff u sâf

Ka'be gibi kıldılar evüm tavâf

SÇ (M: 190)

“Melekler gökten sıra sıra indiler. Evimi Ka'be gibi tavaf ettiler.”

Feriştehler dolar tag ile sahrâ

Ve murg u mâhî deryâ ile nehrâ

HM (M: 7287)

“Melekler meydan ve çöllere dolar. Ve kuş ile balıklar deniz ve nehirlerle (dolar.)”

2.10.1.3. Göbek Bağı Kesik ve Sünnetli Doğması

H. Muhammed’in doğumu şerefine dedesi Abdülmuttalib’in vermiş olduğu bir ziyafette H. Muhammed’in sünnet ettirildiği aktarılsa da (Fayda, 2020: 407) yaygın olan rivayet doğarken göbek bağı kesik ve sünnetli oluşudur (ACP, 2012: 26; Balcı, 2013: 207;).

Kundağıyla sürmelemişler gözün

Göbeği kesilmiş olmuş sünneti

SÇ (M: 240)

“Henüz kundaktayken gözleri sürmelenmiş, göbeği kesilmiş, sünneti yapılmıştı.”

Göbeğin kesmege mâderi varmış

O ân içinde kesilmiş bulunmuş

HM (M: 7302)

“Annesi göbeğini kesmek isteyince o an (göbek bağının) kesik olduğunu görmüş.”

2.10.1.4. Kâbe’deki Putların Devrilmesi

H. Muhammed’in doğduğu gecenin sabahında bütün putların yüzüstü yere devrildiği görülmüştür (İbn Kesîr, 1994: II/420; ACP, 2012: 25).

Ol gice hep putlar oldu ser-nîgûn

Cânına Şeytân'ın uruldu düğün

SÇ (M: 261)

“O gece hep putlar baş aşağı düştü. Şeytanın canına düğüm vuruldu.”

Yüzünün üstüne düşmüş o putlar

Kilîsâdan hezâr kilîse çatlar

HM (M: 7297)

“O putlar tepetaklak olmuş. Kiliselerden bin kilise çatlar”

Ey Mutahher, geldigün dem sen vücuda âneden

Kâfirin deyrî yihıldı, ditredî Lât ü Menât

Nesîmî (K: 4/7)

“Ey mübarek, annenden vücuda geldiğin gün kâfirin kilisesi yıkıldı; Lât ü Menât titredi.”

2.10.1.5. Kisra Sarayındaki Sütunların Yıkılması

Doğumun gerçekleştiği gece İran hükümdarı Kisra’nın sarayındaki on dört sütun yıkılmıştır (Taberî, 1991: III/1159; ACP, 2012: 27; Yücel, 2011: 25).

Tâk-ı Kisrâ öyle çatladı katı

K’işidenün gitdi akl u tâkatı

SÇ (M: 264)

“Kisra’nın sütunları öyle (bir) çatladı ki işitenin akıl ve gücü gitti.”

Cihâna geldi bülend itdi dînin eyvânın

Revâk-u-tâkını Kisrâların edip pâ-mâl

NB (K: 1/5)

“(Hz. Muhammed) dünyaya geldi. Dinin eyvanını yüceltti. Kisra’nın revnak ve tâkını yerle bir etti.”

2.10.1.6. Save Gölü’nün Kuruması

Doğum gecesinde Save Gölü kurumuş ve yok olmuştur (Taberî, 1991: III/1159; ACP, 2012: 28; Yücel, 2011: 25).

Sâve bahri yire geçdi serteser

Kimse anda bulmadı sudan eser

SÇ (M: 265)

“Save Gölü baştanbaşa yere gömüldü. Kimse o sudan bir iz bulamadı.”

2.10.1.7. Bin Yıldan Beri Yanan Ateşin Sönmesi

Mecusilerin İstihabat şehrindeki tapınaklarında bin yıl boyunca yanan ateş, o gece sönmüştür (Taberî, 1991: III/1159; ACP, 2012: 27; Yücel, 2011: 25).

Ol mecûsiler odı kim var idi

Nice yıllar idi kim yanar idi

SÇ (M: 266)

“O Mecusilerin ateşi vardı ki nice yıllar yanardı.”

Ana taparlar idi ol kavm-i şûm

Hîç olup ol od söyündi sanki mûm

SÇ (M: 267)

“O uğursuz kavim ona (ateşe) tapardı. O ateş yok olup sanki mum gibi söndü.”

Ol âteş ol gicede sövinür bil

Cihân bütleri düşdi bildiler il

HM (M: 7296)

“O ateş o gece sönüverdi, (bunu) bil. (Tüm) şehirler cihan putlarının düştüğünü bildiler.”

2.10.2. Hz. Muhammed’in Göğsünün Yarılma Hadisesi (Şakk-ı Sadr)

Şakk-ı sadr hadisesine dair hadis rivayetlerinde hem farklı hem de birbiriyle çelişkili haberler yer almaktadır. Hadisenin gerçekleştiği zamana göre de rivayetler birbirinden farklılık göstermektedir. Buna göre:

- Miraca yükseldiği gün bu hadise gerçekleşmiştir. Cebrâil ve yanındaki iki melek Hz. Muhammed’i zezem suyunun yanına götürüp göğsünü yarmıştır. Zezem suyu ile yıkayıp temizlemiş, içi iman ve hikmetle dolu olan altın bir kâseyi göğsüne boşaltmıştır (Taberî, 1992: IV/106; Balcı, 2013: 240).

- İbn Kesir’deki rivayete göre on yaşlarında çöldeyken iki adam kendisini tutup yere yatırmış, kan akıtmadan ve acı vermeden onun göğsünü yarmış, içinden kin ve hasedi çıkarıp yerine şefkat ve merhamet yerleştirmişlerdir (1993: XV/8506).

- Zaman bildirilmeden aktarılan bir rivayete göre de Hz. Muhammed’in evde olduğu bir zamanda tavan yarılmış ve Cebrâil gelmiş, Hz. Muhammed’in göğsünü yarıp zezemle yıkamış, iman dolu altın bir tası Hz. Muhammed’in göğsüne dökmüştür (Tatlı, 2000: 54).

- Sütannesi Halime’nin himayesinde olduğu yaşlarda (3-4) bu hadise şöyle gerçekleşmiştir: Sütkardeşi ile oyun oynadığı esnada beyaz giysili iki adam Hz. Muhammed’i alıp uzaklaşır. Göğsünü açıp kalbini çıkarır, içindeki kara lekeyi atar, altın bir kâse içinde bulunan kar ile kalbini yıkayıp temizlerler. Tekrar kapatırlar. Bu hadiseye tanık olan sütkardeşi annesine haber verir. Halime de başına bir iş gelir endişesiyle Hz. Muhammed’i annesine götürür. Âmine ise korkulacak bir şeyin olmadığını söyleyerek Halime’yi teskin eder. Nitekim kendisi de doğum esnasında birçok olağanüstülikle karşılaşmıştır. Çocuğunun korunduğuna ve zarar görmeyeceğine inanmaktadır (Yücel,

2011: 27).

- Peygamberlik ile müjdelendiği güne dair de bir rivayet mevcuttur. Buna göre Hz. Muhammed eşi Hatice'yle Ramazan ayında Hira Dağı'ndadır. Eşinin yanından ayrıldığı bir esnada Cebrâil ve Mikail geliverirler. Cebrâil Hz. Muhammed'in göğsünü yarar ve içinden bir şeyi çıkarıp atar. Daha sonra da Alak sûresindeki ilk beş âyeti okur. Bu olayın ardından eve doğru hızla yol alır. Hatice kendisini evde beklemektedir. Hz. Muhammed'i gördüğünde onu selamlar ve kendisini peygamberlikle müjdelir (Balcı, 2013: 236-237).

Rivayetler çeşitlilik gösterse de ana tema Hz. Muhammed'in göğsünün melekler tarafından açılıp temizlenmesidir (Ahatlı, 2010: 309-310; Balcı, 2013: 236-250; Tatlı, 2000: 54-59). Dönemsel farklılıklardaki çelişkilerin bertaraf edilmesi adına bu hadisenin Hz. Muhammed'in hayatında birden çok kez gerçekleştiği görüşü ileri sürülmüştür (Tatlı, 2000: 55). Fakat kaynaklardaki rivayetler ve bu konudaki hadisler incelendiğine çelişkilerin çok yönlü olduğu da görülecektir.¹⁷ Kaldı ki yukarıda verilen rivayetler de bunu gözler önüne sermektedir.

Yukarıda sıralanan rivayetlere delil olarak İnşirâh sûresindeki âyetler gösterilmiştir:

“Senin kalbini açıp genişletmedik mi? Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı? Ve senin şânını yüceltmedik mi? Demek ki zorluklarla beraber bir kolaylık vardır. Evet, doğrusu her güçlüğün yanında bir kolaylık vardır. O halde önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul. Ve yalnız Rabbine yönel.” (İnşirâh: 94/1-8)

Mekki bir sûre olan İnşirâh sûresinin iniş sırası on ikidir. Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ilk yıllarında nazil olmuştur. “Göğsünü açıp genişletmek” ifadesi şakk-ı sadr rivayetine delil olarak gösterilmiştir. Fakat şunu söylemek gerekir ki bu sûrenin diğer âyetleri de okunduğunda göğsün açılıp genişlemesi manevi bir huzurun, rahatlamanın ifadesidir. Bu rivayete sûredeki diğer âyetlere bakmadan ilk âyeti delil göstererek Kur'ân-ı Kerîm'e dayandırmak zorlama bir yorumdur. Mehmet Okuyan tefsirinde sûrenin nüzul gerekçesini şöyle açıklamaktadır:

“Bu âyette Yüce Allah, Hz. Peygamber'in gönlünü rahatlatmış olduğunu ona hatırlatmaktadır. Duhâ 93/7'de de değinildiği gibi, Mekke'nin

¹⁷ Hadis kitaplarındaki çelişkileri görebilmek için bkz: Bekir Tatlı, *Kütüb-i Sitte'de İsrâ ve Mi'râc Hadîsleri*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, 55-59. İsrâfil Balcı'nın *Hz. Peygamber ve Mucize* kitabı da bu konuyu çeşitli rivayetlerle anlatmıştır.

ağır ahlaksız yapısından bunalan ve bu nedenle Hira'ya çıkan Hz. Peygamber, elbette derin bir çaresizlik içerisinde hayatını devam ettiriyordu. Şüphesiz ki Mekke'de Hz. İbrâhim'den kalma tevhid çizgisini inanç bazında devam ettiren Hanifler vardı ve Hz. Peygamber de bu anlamda muvahhid bir insandı. Ancak Nebî (as), kendini aşmayı başaran ve empatiyi bilen bir insan olarak, çevrede olup bitenlerden etkilenmekte, onlara kayıtsız kalmamak istemekteydi.

Mekke'de gözde ve güvenilir bir konumda olmasına rağmen, dinî içerikli hatırlatmalarda bulunacak bir altyapıya sahip olmayan Hz. Peygamber, kurulu bir din anlamında dört başı mamur bir inanç sistemine sahip değildi. Çünkü dinî bilgisi kulaktan duymaya dayalıydı; sistemli bir yapısı ve fert veya toplumsal hayatı bütünüyle kuşatan pratikleri yoktu. Hiçbir şekilde şirk içermeyen bir hissedişe ve daha çok düşünme ve gönül yönelişine sahipti. "Kitâb"ı ve "iman"ı bilmediği Şûra 42/52'de açıkça ifade edilen Hz. Peygamber, kendisine "Kitâb"ın verileceğinden kesinlikle haberdar değildi; böyle bir beklentisi de yoktu. Durum böyle olunca, onun ne denli sıkıntılar içerisinde olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerektir.

İşte tam da bu durumu anlatmak üzere, önce Duhâ 93/7. âyette Nebî'nin (as) şaşkınlığının giderildiği nimeti hatırlatılmıştı. İnşirâh l'de de gönlünün ferahlatılıp rahata kavuşturulması, kendisine verilen çok önemli bir nimet olarak vurgulanmaktadır.

...

b) İnşirâh 1. âyette Hz. Peygamberin gönlünün rahatlatılmasını ifade eden şerh ve sadr kelimeleri, Kur'ân'da "manevi rahatlatma, huzur bulma" anlamında kullanılmakta, maddî bir yarma ve ayırma işlemi ifade etmemektedir. Böylece Hz. Peygamberim çocukluk döneminde veya daha sonralarda göğsünün yarılıp kalbinin dışarı çıkartılması, zemzemle yıkanması, sonra tekrar yerine konulması şeklindeki yaklaşımların Kur'ân'dan delili bulunmadığını ifade etmek zorundayız.

c) Hz. Peygamber'in vahiy ile buluşturulması demek olan "gönlünün rahatlatılması" işlemi, aslında onun için bir milattır. Risâlet bizzat kendisi için manevî ve asıl doğumdur. Bu olay, herkesten önce onun rahatlaması ve huzur bulmasını sağlamıştı." (Okuyan, 2012: I/320-322)

Hindî Mahmûd, peygamber kıssalarını anlattığı mesnevisinde rivayetin Halime'nin yanındaki dönemde gerçekleşen versiyonunu anlatmıştır:

Dimiş ol rahmeten li'l-'âlemîn dir

Beni üç kişi göge iledüp dir

(b. 7362)

"Âlemlere rahmet olarak gönderilen (Hz. Muhammed) 'Beni üç kişi göge yükseltti.' demiş."

Yararlar gögsümi göbegime dek

Yüregüm yardılar bildüm ki melek (b. 7363)

“Göğsümü göbeğime kadar açıp kalbimi yardılar. (Onların) melek olduğunu anladım.”

Getürdiler bir altun ilgen hûr

Biri dutar yüregüm ikisi yur (b. 7364)

“Huriler bir altın leğen getirdiler. Biri kalbimi tuttu, (diğer) ikisi yıkadı.”

Yine anlar yüregüm yirine kor

İlm-i hikmetle şimdi toptoludur (b. 7365)

“Onlar kalbimi tekrar yerine koydu. (Kalbim) şimdi hikmet ilmiyle dopdoludur.”

Diküben urdılar mühr üzerine

Yüregüm geldi el-ân dir yerine (b. 7366)

“Dikip üzerini mühürlediler. Kalbim şimdi yerine geçti.”

Yürekden çıkarur bir kara pâre

Atarlar dir anı ol dem yabâne (b.7367)

“O zaman kalbimden kara bir parça çıkarıp onu attılar.”

Ne ağrıdı vü ne acıdı yürek

Olupdur ol ezelkiden dahı pek HM (M: b/7368)

“Kalbim ne acıdı ne ağrıdı. Öncekinden daha sağlam oldu.”

Yakasını germ olub çâk itdi sadrı urdu berk

Mustafânun girdi gûyâ mâh-ı tâbân koynuna Zâtî (G: 1473/3)

“Yıldırım sıcaktan ısınıp harareten yakasını yırttı. Onun göğsünü vurdu. Sanki parlak ay Mustafa’nın koynuna girdi.”

Mâh-ı sadrında “elem neşrâh” ıyân çün mihr-i aşk

Kalb-i pâkın Li mâ Allâh ile hôş-ter rûz u şeb ŞG (K: 1/36)

“Aşk güneşin senin göğsünün ayında “elem neşrâh” âyetinin olduğu çok açıktır. Senin temiz kalbin “li mâ Allâh” ile gece gündüz daha güzeldir.”

2. 10.3. Hz. Muhammed'in Bir Bulut Tarafından Gölgelemesi

Rivayete göre Hz. Muhammed on iki yaşlarındayken amcası Ebû Tâlib'in himayesinde ticaret amaçlı Şam'a giden bir kervanla yola koyulur. Kervan, Busra şehrinde manastıra yakın bir ağacın dibinde ilk molasını verir. Manastırın rahibi Bahira, Hz. Muhammed'in üzerinde bir bulut görür ve konakladıkları ağacın da dallarını sarkıtarak ona gölgelik verdiğini fark eder. Rahib Bahira bu olağanüstülük karşısında kafiyeyle ağırlamak ister ve sofrayı kurdurur. Kafile onun teklifini kabul eder ve manastıra geçerler. Hz. Muhammed ise malları koruyup gözetmesi için ağacın altında bırakılır. Rahib Bahira uğruna yemek vereceği kişiyi görmeyince kafiyeyle kendisinin nerede olduğunu sorar. Sebebini öğrenince Hz. Muhammed'i de getirtir. Onunla sohbet eder. Lat ve Uzza adına yemin etmesini isteyerek bazı sorular sormak ister. Hz. Muhammed, bu iki put adına yemin etmeyeceğini ve onlardan nefret ettiğini söyler. Allah adına yemin ederek sorulara cevap verir. Rahib Bahira sorduğu sorulardan sonra Hz. Muhammed'in sırtına bakmak ister ve iki omzu arasındaki peygamberlik mührünü görür. Onun beklenen peygamber olduğundan artık emindir. Ebû Tâlib'e Hz. Muhammed'in nesi olduğunu sorar. Ebû Tâlib oğlu olduğunu söyler. Rahib Bahira onun yetim olduğunu, oğlu olamayacağını söyler. Ebû Tâlib amcası olduğunu söyler. Bunu üzerine Rahib Bahira, Hz. Muhammed'in ileride çok mühim bir kişi olacağını, onda görmüş olduğu alametleri Şam'daki Yahudilerin görmemesi gerektiğini, aksi halde ona zarar vereceklerini bildirir. Ebû Tâlib'e Şam'a gitmeden Mekke'ye geri dönmesini önerir. Ebû Tâlib, mallarını Busra'da satıp Mekke'ye geri döner (Taberî, 1992: IV/63-64; İbn Kesîr, 1994: II/444; ACP, 2012: 34-35; Balcı, 2013: 213-215).¹⁸

Rivayet olunan bu mucize Divan şairlerinin dikkatini çekmiştir:

Hem mübârek başı üzre her zamân

Bir para bulut olurdu sâye bân

(b: 300)

“Hem mübarek başı üzerinde her zaman bir parça bulut gölgelik olurdu.”

¹⁸ Mithat Eser, bu rivayetin kaynağına dair yapmış olduğu çalışmasında hadis tekniği açısından rivayetin sahih olmadığı sonucuna varmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Eser, M. (2011). Hz. Peygamber'in Bir Bulut Tarafından Gölgelemesine Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi. *İslâmi Araştırmalar*. 22 (1), 44-54.

Her nire varsa bile varurdu ol

Başı üzre dâimâ tururdu ol

SÇ (M: b/301)

“Her nereye gitse o (da) giderdi. Daima başı üzerinde dururdu.”

Gün yüzünde zülf-i anber-bâr-ı misk-âsâ-yı dost

Ebr gibidir ki cism-i Mustafâ üstündedir

NB (G: 121/2)

“(Ey) dost, gün yüzünün (üzerindeki) misk gibi güzel koku saçan saçların Mustafa’nın bedeni üstündeki buluta benzer.”

Saklardı gök yüzinde güneşden Hudâ seni

Her yirde sâye bânun-idi pâre-i sehâb

Zâtî (K: 8/42)

“Hüda seni gökyüzündeki güneşten saklardı. (Bir) bulut parçası her yerde (senin için) gölgelik olurdu.”

2.10.4. Hz. Muhammed’in Ayı İkiye Ayırma Mucizesi (Şakk-ı Kamer)

Mekkeli müşrikler, Hz. Muhammed’den nübüvvetinin delili olarak kendilerine bir mucize göstermesini istemişlerdir. Hz. Muhammed, parmağını aya doğru kaldırınca ay ikiye ayrılmıştır. Müşrikler, bu mucize karşısında Hz. Muhammed’in onlara büyü yaptığını iddia etmiş ve onun nübüvvetini kabul etmemişlerdir (Taberî, 1996: VIII/64-66; Geylânî, 2016: V/457; Kurtubî, 2002: XVI/496-498; İbn Kesîr, bty. III/183; İbn Kesîr, 1993: XIV/7582; ACP, 2012: 64; Çelebi, 2000 b: 343-345).

Bu mucizenin gerçekleştiğine yönelik iddiaların dayanağı ise Kamer sûresinin ilk âyetidir. “*Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı.*” (Kamer: 54/1) âyetinde geçmiş zaman kipi kullanılmıştır. Mehmet Okuyan, Kur’ân-ı Kerîm meâlinde gelecekte olması kesin olan hadiseler için geçmiş zaman kipinin kullanıldığını, bu söyleyişin Kur’ân-ı Kerîm’in üslup özelliği olduğunu ifade etmiştir (2021: 4, 527). Hakikaten kıyametin kopuşunu anlatan âyetlerde de geçmiş zaman kipi kullanılmıştır (Tekvîr: 81/1-7; İnfitâr: 82/1-4; İnşikâk: 84/1-5). Kaldı ki dünyanın her tarafından gözlemlenebilecek müthiş bir hadise olması gerekirken tevatüren günümüze ulaşmıştır. Olayın gerçekleştiğine dair yazılı bir kaynak mevcut değildir. Zira ayın yarılma hadisesine şahit olduğu rivayet edilen kişiler, şayet hadise gerçekleşmişse dahi olayın gerçekleştiği tarih itibarıyla bunu hatırlayacak ve algılayacak yaşta değillerdir (Çelebi, 2000 b: 343-345).

Tabii olarak halk arasında oluşumundan tevehhüm duyulmayan bu rivayet türlü çağrışımlarla edebiyatta sıklıkla kullanılan bir motife dönüşmüştür. Süleymân Çelebi eserinde Hz. Muhammed'in mucizelerini sıralarken bu hadiseyi de aktarmaktadır:

Çün işaret kıldı ol mahbub-ı Hak

Barmağı ile ay oldu iki şak

SÇ (M: 320)

“Allah’ın sevgilisi parmağıyla (ay) işaret ettiğinde ay ikiye yarıldı.”

Hayâlî’ye göre sevgilinin burnu, ay gibi olan yanaklarını ikiye ayırmıştır. Yüzünü görenler sanır ki Peygamber’in parmağıyla ikiye böldüğü aydır:

İki ruhsâr arasında bînîni sanır gören

İki bahş etmiş mehi engüşt-i Hayrî’l-Mürselîn

Hayâlî (K:23/13)

“İki yanağının arasındaki burnunu gören(ler) sanır (ki) Hz. Muhammed parmağıyla ayı ikiye ayırmış.”

Fuzûlî’de ise sevgilinin kameti aya benzetilir. Boyunun aynadaki yansımını görenler Peygamber’in parmağıyla böldüğü aydır, derler:

Aks-i kaddünle gören dâ’ire-i âyîneyi

Der meh-i bedrdür engüşt-i nübüvvetden şak

Fuzûlî (G: 146/2)

“Boyunun yansımını aynada gören ‘Peygamber’in parmağıyla böldüğü ayın dolunay (halidir).’ der.”

Zâtî, ayın sevgiliye özendiğini ima etmektedir. Ona göre ay, sevgilinin gün yüzünü gördüğü için mucizevi el tarafından iki parçaya ayrılmıştır:

Kamer gün yüzüne öykündügiçün

Yed-i mu‘ciz idüpdür iki pâre

Zâtî (G: 1338/2)

“Ay gün yüzüne özendiği için mucizevi (bir) el (tarafından) iki parçaya ayrılmıştır.”

İsyânî ise Allah’ın vermiş olduğu kudret ile Hz. Muhammed’in ayı ikiye ayırma mucizesine değinir:

Bir işâret birle kıldı ayı şak

Ana kuvvet vermiş[i]di ya 'nî Hak

İsyânî (M: 46/5)

“Bir işaretiyle ayı parçaladı. Yani ona Hak kuvvet vermişti.”

Gösterdi cemâlünde senün gün gibi rûşen

Şakk-ul-Kameri mu 'ciz-i engüşt-i Muhammed

AP (G: 30/2)

“Muhammed’in parmağıyla ayı bölme mucizesi senin güzel yüzünde gün gibi aşikâr oldu.”

Kadrinin rif'atîne bedr-i felek

İki şakk oldu kıluben tâât

Nesîmî (K:13/8)

“Semadaki ay değerinin yüceliğiyle (sana) itaat edip iki parçaya bölündü.”

Engüşt-i Ahmed olmasa gül yüzde zambağın

Bedr ayı eylemez idi ey dost iki şak

NB (G: 272/4)

“Ey dost, (senin) gül yüzünde zambağın olmasa Ahmet’in parmağı dolunayı ikiye bölmezdi.”

12.0.5. Hz. Muhammed’in Parmağından Su Akıtması

Rivayetlere göre Hudeybiye Anlaşması’nın gerçekleşeceği sefer esnasında sahabînin yanlarında getirdiği su azalmıştır. Tek kırıbada biraz su kalmıştır. Peygamber’e gidip durumu ilettiklerinde Hz. Muhammed bir elini kırbanın içine koyup diğer elini göğsü hizasında kaldırınca parmaklarından oluk oluk su akmıştır. Sahabe, bu sudan kana kana içmiş ve abdest almıştır (Pala, 2014: 113).

Bu rivayetin aktarılmasında da çelişkiler mevcuttur. Zira bazen savaşın ismi, bazen su içen sahabîlerin sayısı farklılık göstermektedir. Aynı savaşta hem parmaklardan su akıtma mucizesi gerçekleşir hem de su bulunamadığı için sahabeler teyemmüm abdesti alır (Balcı, 2013: 301-303). Nihayetinde bir mucize olarak halk arasında kabul görür ve şiirde de kullanılan bir motif olarak karşımıza çıkar.

Hayret ilen barmagın dişler kim itse istimâ

Barmağından virdüğü şiddet günü Ensâr'e su

Fuzûlî (K: 3/20)

“(O) sıkıntılı günde Ensar’a parmağından su verdiğini (her) kim işitse şaşkınlıkla parmağını ısıtır.”

Barmagundan çeşmeler akıtdun anun âbına

Sûre-i Kevser hakı dil-teşnedür mâ’-i mu’în Zâtî (K: 5/15)

“(Hz. Muhammed’in) parmağından çeşmeler akıttın. Kevser sûresinin payı onun suyuna susamış gönüllerin yardımcı suyu olmaktadır.”

Çeşmeler akıtdı engüşt-i müjemden ey perî

Su gibi gösterdi ‘ışkun mu’ciz-i Peygamberi Zâtî (K: 1577/1)

“Ey peri, aşkın Peygamber’in (parmağından) su (akıtarak) gösterdiği mucizesi gibi kirpiklerimden çeşmeler akıttı.”

Barmağından teşne diller âb-ı zezem içdiler

Mu’cizâtıyla suvardı halkı azher eyledi İsyânî (G: 9/4)

“Susamış gönüller parmağından zezem suyu içtiler. (Hz. Muhammed) mucizesini aşıkareyleyip halka su verdi.”

Yazmakda kalem barmagunun vasfını ‘âciz

Geh mahı iki şakk eder ol gâh akıdur mâ TYB (K: 1/44)

“Kalem parmağının özelliklerini yazmaktan acizdir. (Parmağın) bazen ayı ikiye böler, bazen su akıtır.”

2.10.6. Hz. Muhammed’in Miraca Çıkması

Arapça kökenli olan mirac kelimesinin lügat anlamı “merdiven”dir (Cebecioğlu, 2009: 438). İslâm inancında Hz. Muhammed’in göğe yükselmesi ve Allah ile görüşmesine de mirac denilmiştir (Ayverdi, 2010: 827; Cebecioğlu, 2009: 438).

Birçok dini gelenekte veya inançta yer alan göğe yükselme motifi, kişinin ruh ya da ruh-beden olarak yeryüzünden metafizik bir âleme doğru yükseliş macerasıdır. Bu macera, kişinin henüz hayattayken yeryüzünden doğaüstü bir mekâna, metafizik bir âleme yolculuğu ile başlar. Bu yolculuk esnasında edinilen bazı tecrübeler ya da şahit olunan bazı olaylar olur. Sonraki aşamada yaratıcı ile görüşme gerçekleşir ve bu görüşme esnasında yaratıcıdan insanlığa ulaştırılması gereken kutsal mesajlar alınır. Metafizik âlemde edinilmesi gereken tecrübeler sona erdikten sonra yeryüzüne tekrar dönüş

gerçekleştirilir. Orada şahit olunan olaylar, edinilen tecrübeler ve ilahi kaynaktan alınan kutsal mesajlar insanlara tebliğ edilir (Gündüz vd. 1996: 14-15).

Mirac hadisesinin amacı kutsal bir kişiliğin, ilahî mesajları alıp insanlığa iletmesidir. İslâm dışı diğer dinî öğretiler de incelendiğinde bu amaç görülmektedir. Örneğin Mani'nin, kutsal mesajları almak için kendi topluluğundan bir yıl kadar bir süreyle ayrılıp metafizik âleme yolculuğa çıktığı görülür. Yahudi kaynaklarında, Hz. İdrîs, Hz. Mûsâ ve Hz. İbrâhim'de kutsal kitapları almak için yükselme motifi görülür. Yükselme motifinin görüldüğü bir başka gelenek de Eski Mezopotamya inançlarıdır. Burada da Enmeduranki ve Hammurabi gibi kralların ilahi emirleri ve kutsal kitapları almak için metafizik yolculukları vardır. Sabii inancında da Dinanukht metafizik yolculuk gerçekleştirir ve ilahi emirleri alıp yeryüzüne dönerek tebliğ eder. Hermenistik kaynaklarda da metafizik âleme yolculuk yapan kişilerin yükselme amaçlarının ilahi mesajları almak olduğu görülür (Gündüz vd. 1996: 28-29). Zerdüştlük geleneğinde de yer alan miraç hadisesinde dinî lider olan Ardaviraf'ın unutulmuş dinî öğretileri ilahî kaynaktan tekrar almak için yapmış olduğu yedi gün yedi gecelik metafizik yolculuğu bilinmektedir (Yıldırım, 2019: 23-24). Nihayetinde İslâm'daki miraç hadisesine bakıldığında bu maceranın gerçekleşmesinde bir ilahî mesajın insanlığa ulaşma amacı vardır. Hz. Muhammed'in Allah ile görüşmesi neticesinde namaz ibadetinin Müslümanlara farz kılındığı görülmektedir.

İslâm'da gerçekleştiğine inanılan miraç hadisesi genel olarak şöyle gerçekleşir: İsrâ hadisesinin yaşandığı gece Hz. Muhammed Cebrâil ile birlikte Mescid-i Aksa'ya varır. Cebrâil seçim yapması üzere Hz. Muhammed'e iki kap sunar. Birinde süt diğesinde şarap vardır. Hz. Muhammed sütle dolu olan kabı alıp içer. Cebrâil fitratına uygun olanı içtiğini ve ümmetinin de hidayete ereceğini söyler. Mescid-i Aksa'da kendinden önceki peygamberlere namaz kıldırır. Sonrasında Cebrâil ile birlikte göğe doğru yolculuğa çıkar. Semanın birinci katında Hz. Âdem, ikinci katında Hz. İsâ ve Hz. Yahya, üçüncü katında Hz. Yûsuf, dördüncü katında Hz. İdrîs, beşinci katında Hz. Harun, altıncı katında Hz. Mûsâ, yedinci katında Hz. İbrâhim'le karşılaşır. Bu katları geçtikten sonra Sidret'ül-Münteha'ya varır. Sonrasında arşa yalnız ilerler. Allah'ın heybetinden dili tutulur. Orada kendisine ve ümmetine elli vakit namaz farz kılınır. Allah'ın huzurundan ayrıldıktan sonra Cebrâil'le birlikte cennet ve cehennemi görür. O esnada Hz. Mûsâ ile karşılaşır. Hz. Mûsâ kendisine verilen hediye sorar. Hz. Muhammed ise elli vakit namazın farz

kılındığını söyler. Hz. Mûsâ kendi ümmetine daha az ibadetin farz kılındığını buna rağmen bu ibadetleri yerine getirmediklerini, Allah'ın katına çıkıp namaz vakitlerinin azaltılmasını Hz. Muhammed'e tavsiye eder. Hz. Muhammed Allah'ın huzuruna tekrar çıkar. Allah bu istek karşısında vakitleri azaltır. Tekrar dönünce Hz. Mûsâ ile karşılaşır. Hz. Mûsâ'nın tavsiyesiyle tekrar Allah'ın huzuruna çıkar. Böyle gide gele elli vakti beş vakte düşürür (İbnü'l-Esîr, 1991: II/52-56).

Yukarıda özetle anlatılan bu hikâyenin farklı versiyonları mevcuttur. Bazen Cebrâîl'in sunduğu kadeh iki bazen de üçtür. Bazen semaya yükselmeden önce Mescid-i Aksa'da diğer peygamberlere imamlık yapıp namaz kıldırır bazen de semadan dönerken. Semada peygamberlerle karşılaştığı katlarda da farklılıklar vardır. Hadisenin gerçekleştiği tarih konusunda da mutabıklık yoktur (Taberî, 1992: IV/106-109; İbn Kesîr, bty: III/166-171). İşin bir diğer ilginç kısmı ise yirmi dört saatlik zaman diliminde elli vakitlik namazın farz kılınması, bu farzın Hz. Mûsâ tarafından mantıklı bulunmayıp Hz. Muhammed'e Allah'a tekrar gidip bu farzı hafifletmesi konusunda tavsiye verilmesi ve bu tavsiyenin namaz vaktinin beşe inmesine kadar devam etmesidir.

Göge yükselme motifi Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüştlük gibi inançlarda da karşımıza çıkmaktadır. Eski Ahit'te Hannok'un (Hz. İdrîs) gözden kaybolduğu ve Allah'ın onu yanına aldığı (Tekvin 5/18-24), İlyâ'nın (Hz. İlyâs) ateşten araba ve atlarla göge yükseltildiği (II. Kırallıklar: 2/11) görülmektedir. Yeni Ahit'te ise Hz. İsâ'nın çarmıha gerilmesinden sonraki hadiselerin devamında inananlara öğretilerini aktardıktan sonra göge çekildiği (Matta: 28/1-20; Markos: 16/2-19; Luka: 24/1-7,51; Yuhanna: 20/11-17) görülmektedir. Daha ilginç ise Zerdüşť geleneği içinde yer alan büyük ruhani lider Ardaviraf'ın gerçekleştirdiği metafizik yolculuktur. Büyük İskender, İran üzerine düzenlediği seferde Zerdüşťlüğün kutsal metinleri Zend-Avesta'yı yaktırır. Halk bir süre sonra bu inancın öğretilerini unuttur. Dinin yedi ruhani lideri, Azerfernbağ ateşgedesinde bir araya gelir. Unutulan öğretilere ulaşabilmek için metafizik bir yolculuğun gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Çıkılacak metafizik yolculuk için Ardaviraf seçilir. Birtakım hazırlıkların ardından (Temiz elbiseler giydirilmiş, yatacağı yatağa temiz çarşaf serilmiş ve üç kadeh meng içmiş.) Ardaviraf'ın ruhu yolculuğa başlar. Kutsal Suruş ile tanrı Azer tarafından karşılanır. Tanrı Ahura Mazda'nın yarattığı Çindav Köprüsü'ne varırlar. Bu köprü ölümlerin ruhlarının geçeceği köprüdür. İyi ruhlar için

genişleyen Çindav¹⁹, kötü ruhlar için kıldan ince kılıçtan keskin bir hal alır. Ardaviraf rahatça bu köprüyü geçer. Sırasıyla araf, cennet ve cehennemi görür. Cennette diğer din önderleriyle karşılaşır. Cennet ve cehennemde bulunan ruhların ödül ve ceza sebeplerini görür. Yolculuğun sonunda Ahura Mazda'ya götürülür. Ahura Mazda bu kutsal dinin öğretilerini Ardaviraf'a öğretir, yolcuğunun dönüşünde bu öğretileri ve gördüklerini insanlara anlatmasını ister. Yedi gün yedi gece süren bu yolculuğun ardından Ardaviraf'ın ruhu tenine girer ve şahit olduğu her şeyi bir kâtibe yazdırır (Yıldırım, 2019: 37-39).

İsrafil Balcı bu konu üzerine hazırladığı çalışmasında, en erken hadis kaynaklarında İbn Ebi Şeybe'ye (235/849) gelene kadar Mirac'a dair rivayetlerin bulunmadığını fakat bu rivayetlerin Kütüb-i Sittede yaygın bir şekilde yer aldığını tespit etmiştir. Dikkate değer bir diğer detay ise Mirac'a dair çeşitlilik gösteren bu rivayetler, tespit edildiği kadarıyla tek kaynak olan Enes b. Malik'e (93/711-712) dayandırılmaktadır (Balcı, 2012: 149-152).

Görülen o ki Kur'ân-ı Kerîm kaynaklı olmayan bu mirac anlatısı, yapılan araştırmalara göre erken dönem tefsir, hadis ve siyer kitaplarında yer almamıştır. Gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda İslâm âleminin ikiye bölündüğü bu anlatının Divan şiirine yansması aşağıda verilen örneklerde görülmektedir.

İrdi çün cânlara mi'râc-ı Muhammed'den dem

Ne gerek Şeyhî'ye ihyâ-yı Mesîhâ bu gice Şeyhî (G: 167/6)

“Muhammed'in miracından canlara hayat geldiği için bu gece Şeyhî'ye Mesîh'in dirilmesi gerekmez.”

Künc ü târik içre bir hoş sohbetim var yâr ile

Leyletü'l Kadr ile âşıktır şeb-i Mi'rac ana Hayâlî (G: 12/3)

“Dost ile karanlık (bir) köşede hoş bir sohbetim var. Kadir Gecesi ile Mirac Gecesi ona (Hz. Muhammed'e) âşıktır.”

Bize dîdârını göster şeb-i mi'râc hakı

¹⁹ Sinvant Köprüsü olarak da bilinir. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (7. b), Fakülte Kitabevi, Isparta 2011, 113.

Fahr-i 'âlem o gice hazretüne buldı visâl

Zâtî (K: 4/27)

“Mirac gecesinin hakkı (için) güzel yüzünü bize göster. Âlemlerin övünç kaynağı (Hz. Muhammed) o gece Allah’a kavuştu.”

Ey olup mirâc bürhân-ı ulüvv-i şân sana

Yere inmiş gökden istikbâl edüp Furkân sana

Fuzûlî (G: 6/1)

“Ey (Muhammed), miraç senin itibarının yüceliğine delil olmuş. Kur’ân seni karşılamak (için) gökten yere inmiştir.”

Mâh-ı nevdür yoksa sen kıldukda seyr-i âsumân

Kaldurup barmah getürmüş âsumân îmân sana

Fuzûlî (G: 6/8)

“(Gökyüzündeki) yeni ay mı yoksa sen mi gökyüzünü dolaşıyorsun? Gökyüzü parmağını kalırıp sana iman getirmiş.”

Azm-i çerh etdi Mesîhâ ki bula mirâcın

Yetmedî menzil-i maksûda tarîk-ı talebi

Fuzûlî (G: 262/5)

“İsâ ki miraca ulaşmak için semaya yükseldi. Arayış yolunda erişmek istediği menzile ulaşamadı.”

Mihr ü meh gülmiş-i süllemidir dedi mirâcına

Ol Resûlün kim cihâna bahş eder fer rûz u şeb

ŞG (K: 1/18)

“Güneş ve ay miracına ‘Merdivenin süs çivisidir.’ dedi. O Resulün ki dünyaya gece ve gündüz aydınlık ihsan eder.”

2.10.7. Değerlendirme

Hz. Muhammed'in hayatına dair İsrâiliyat kaynaklı pek çok bilgi, kültür ve edebiyatımıza yerleşmiştir. Onunla ilgili olağanüstü rivayetler doğumundan öncesine ve doğum sürecine kadar götürülmüştür. Doğumu esnasında meydana geldiği rivayet edilen mucizelerin, dünya çapında etkilerinin olduğu görülmüştür: Bütün dünyanın nura gark olması, Kâbe'deki putların devrilmesi, Kisra sarayındaki sütunların devrilmesi, Save Gölü'nün kuruması, bin yıldan beri yanan ateşin sönmesi doğumu esnasında meydana geldiği rivayet edilen mucizelerdendir. Bu mucizelerden de anlaşılacağı üzere Hz. Muhammed'in doğumu sıradan bir doğum olmamıştır. Bu mucizeler, onun özel bir varlık

olduğuna işaret etmektedir. Tarihsel gerçekliğine dair herhangi bir kanıt olmamasına rağmen bu mucizeler, İslâm inancında önemli bir yere sahiptir. Halk arasında yaygın bir şekilde bilinmektedir. Haliyle bu mucizeler Divan şairlerinin de kullandığı motiflerden olmuştur.

Hz. Muhammed’e isnat edilen bir diğer mucize, çocukluğu döneminde başından geçen “şakk-ı sadr” hadisesidir. Bu hadisede verilen mesaj, Hz. Muhammed’in çocukluğu döneminde, kalbinin melekler tarafından temizlenip hikmetle doldurulduğudur. Fakat bu inanın beraberinde bazı problemler getirdiği görölmektedir. İslâm inancında ocuk olan bir kimsenin günahsız olduğu kabul edilir, kalbinin kirliliği düşünölemez. Kaldı ki Hz. Muhammed’in mucizeleri doğumuna kadar dayandırılıyor ve doğumundan itibaren seçilmiş bir kişi olduğuna inanılıyorsa kalbinin kirden temizlenme düşünöesi mantığa aykırı olacaktır. O halde doğumunda ve çocukluk döneminde Hz. Muhammed’e isnat edilen mucizelerin arasında bir tutarsızlık olduğu görölmektedir. Üstelik bu “şakk-ı sadr” hadisesinin yaşıandığı döneme dair de tutarsız birçok rivayet görölmektedir. Hz. Muhammed’in bu hadiseyi kimi rivayetlere göre çocukluk döneminde, kimi rivayetlerde ilk vahyi aldığı dönemde, kimi rivayetlerde miraca çıkmadan hemen önce yaşıadığı söylenmiştir.

Çocukluk döneminde bir bulut tarafından gölgelenmesi; peygamberliği döneminde ayı ikiye ayırması, savaşı sırasında susuz kalan sahabîlere parmağından su akıtması, miraca yükselmesi ona atfedilen diğer mucizelerindendir.

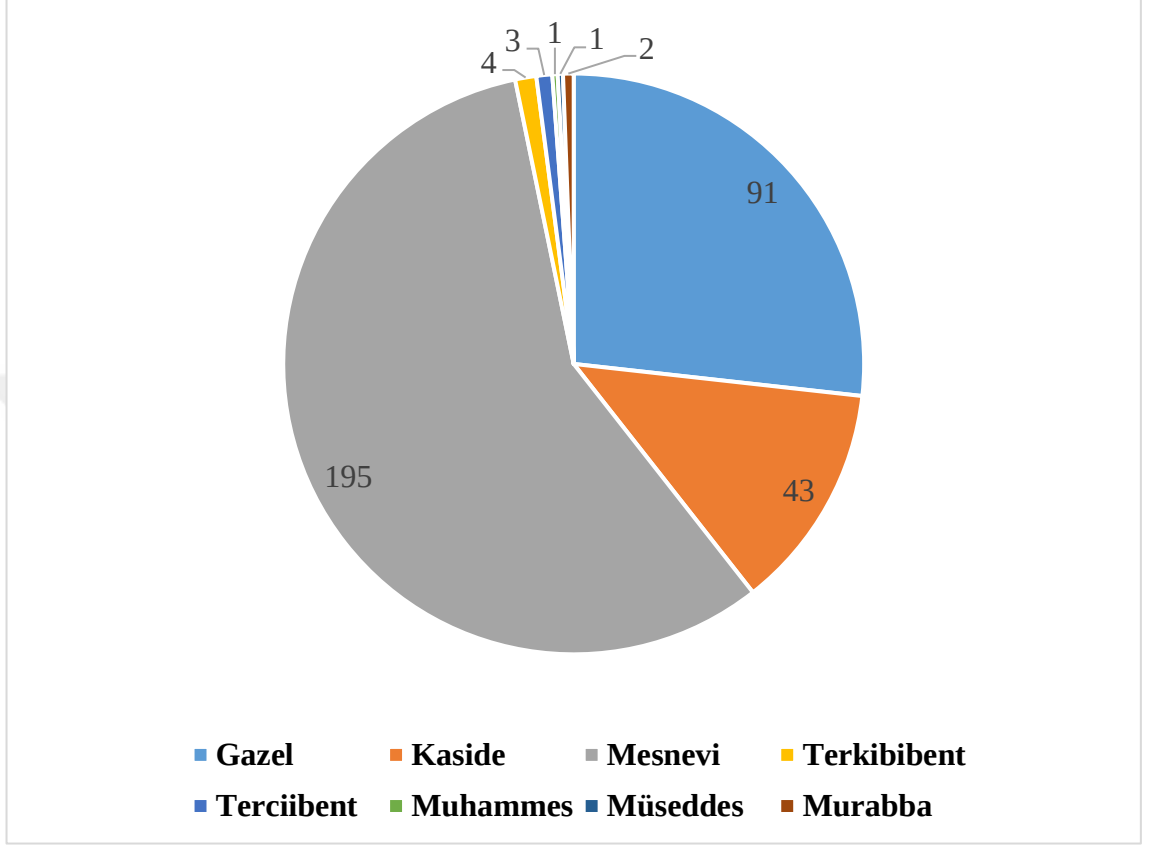
Hz. Muhammed’e dair anlatılan bu mucizelerin ihtilaflı olduğu görölmüştür. Alimlerin bu konulara yaklaşıımı farklılık göstermiştir. İsrâiliyat kavramının kapsamına bakıldığında bu kavramın İslâm’ı tahrif eden bütün yabancı unsurlar için kullanıldığı görölmektedir. Hz. Muhammed’e dair rivayetlerin de bu kapsamda ele alınabileceği hususuna giriş bölümünde verilen tanımlamalarda işaret edilmiştir. Dolayısıyla Hz. Muhammed’e dair ihtilaflı olduğunu tespit ettiğimiz mucizelere bu bölümde yer verilmiştir. Bu mucizelere Divan şiirinde şairler tarafından sıklıkla yer verildiği; bunların özellikle mevlit, naat, siyer gibi türlerde kullanıldığı görölmüştür. Bu mucizeler ile Hz. Muhammed’in peygamberliği ve üstünlüğu vurgulanmıştır.

Tablo 2.3. “Peygamber Kıssalarına Dair İsrâiliyat” bölümünde şiirlerinden yararlanan şairler, bu şairlerin divanlarından alınan beyit sayısı ve bu beyitlerin nazım şekillerine göre dağılımı tablosu.

Şairler	Nazım Şekilleri								
	G	K	M	Tkb	Tcb	Muh	Müs	Mur	Toplam
Abdülvasi Çelebi			44						44
Âhî		1							1
Ahmedî	2	2							4
Ahmed-i Rıdvan	1								1
Ahmet Paşa	5	1			1				7
Avnî	1								1
Azmizâde Hâletî	1								1
Bâkî	2	1							3
Çâkerî			15						15
Diyarbakırlı Ahmedî			37						37
Edincikli Ravzî	2								2
Edirneli Nazmî	1								1
Edirneli Şevkî	1								1
Emrî	1					1			2
Esrâr Dede	2								2
Erzurumlu Mustafa Darîr			21						21
Fuzûlî	9	2			1				12
Gelibolulu Mustafa Âlî	5	1							6
Hamâmîzâde İhsan	1								1
Hayâlî	11	1							12
Hayretî	2								2
Hindî Mahmûd			12						12
Hocazâde Ahmed Kâmil	1								1
İsyânî	1		1						2
Kadı Burhâneddin	1								1

Karamanlı Aynî	4	4			1				9
Mesîhî	3			1					4
Meşhurî	1								1
Münirî	2								2
Mostarlı Hasan Ziyâ'î	1								1
Nâ'ilî-i Kadîm	3	1							4
Necâtî Bey	9	1	2						12
Nedîm		1							1
Nefî		2							2
Nesîmî		2	1					1	4
Nev'î	1								1
Neylî	1								1
Nigârî	1								1
Numân Mâhir	1								1
Ömer Hulûsî	2								2
Prizrenli Şem'î	1								1
Seyfullâh Nizâmoğlu	1	1							2
Süheylî		2					1		3
Süleyman Çelebi			13						13
Şeyhî	1	2							3
Şeyh Galib	3	2							5
Şeyyad Hamza			49						49
Taşlıcalı Yahyâ	1	3						1	5
Usûlî	1								1
Ümmî Sinan		1							1
Vusûlî	1								1
Yazıcıoğlu Mehmed			2						
Zâtî	4	12		3					19
Toplam:	91	43	197	4	4	1	1	2	342

Şekil 2.2 “Peygamber Kıssalarına Dair İsrâiliyat” bölümündeki örneklerde kullanılan nazım şekilleri.

3. TARİHÎ VE EFSANEVÎ ŞAHISLARA DAİR İSRÂİLİYAT

3.1. ÂSAF B. BERAHYÂ

Hz. Süleymân'ın veziri olarak bilinen Âsaf b. Berahyâ, Kur'ân-ı Kerîm'de ne ismen ne de zımnen zikredilmiştir.

Eski Ahit'te ise çeşitli yerlerde anılmıştır. Levioğulları'na mensup Gerşom'un oğlu (...) Berekya'nın oğludur (Tarihler: 6/39-43). Hz. Davud'un ahit sandığının nakli sırasında çeşitli ritüellerin gerçekleşmesinde görev almıştır (Tarihler: 15/1-28). Hz. Süleymân döneminde mabedin inşâsının tamamlanmasıyla ahid sandığının mabede nakli yapılmış, bu taşıma esnasında Hz. Davud döneminde yapılan ritüeller tekrarlanmıştır. Âsaf b. Berahyâ bu ayinin içinde de yer almıştır (Tarihler: 5/11).

Hz. Süleymân kıssasında anlattığımız tahtın getirilme hadisesinde, tahtı getiren kişiye dair net bir bilgi yoktur. Neml sûresinin 40. âyetinde tahtı getiren kişi için “Kitaptan bilgiye sahip kişi” ifadesi kullanılmıştır.²⁰ Müfessirler, bu âyetin tefsirinde söz konusu kişinin Âsaf b. Berahyâ olduğuna dair rivayetlere yer vermişlerdir. İbn Kesîr'in tefsirinde yer alan rivayetlerden birinde Hz. Süleymân'ın kâtibi olduğu, diğerinde ise sıddık kimselerden olup ism-i a'zamı bildiği söylenir. İsrâiloğullarına mensup olduğu da verilen bilgilerdendir (bty: XI/6149-6150). Razi'nin tefsirinde Hz. Süleymân'ın veziri olduğu, salih kullardan olup ism-i a'zamı bildiği rivayet edilmiştir. (2002: XVII/428). Kurtubî'nin tefsirinde ise İsrailoğullarına mensup olup Allah'ın salih kullarından olan Âsaf b. Berahyâ; Hz. Süleymân, Sebe melikesinin tahtını istediğinde iki rekat namaz kılıp Hz. Süleymân'a Yemen'e doğru bakmasını söylemiş ve Hz. Süleymân henüz gözlerini kırpmadan tahtı önünde bulmuştur (2002: XIII/189). Bursevî tefsirinde bu kişinin Hz. Süleymân'ın veziri Asaf b. Barhiya olduğu görülmektedir. Bu kişi ism-i a'zamı bilen, duaları kabul olan, dürüst bir kişidir. Yaratılış gayesi Hz. Süleymân'a yardımcı olması ve onun işlerini düzenlemesidir (2012: VI/159;). Yazır'ın tefsirinde, Asaf b. Berhiya Hz. Süleymân'ın veziri, ism-i a'zam bilgisine sahip olup duası kabul olan dosdoğru bir kimsedir (bty: VI/143). Tefsirlerde görüldüğü üzere, Hz. Süleymân'a tahtı getiren kişi Âsaf b. Berahyâ'dır. Fakat âyetle isim zikredilmemişken tahtı getiren kişinin Âsaf b.

²⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, Neml suresinin(28) 40. âyetine eklediği dipnotta şu bilgiyi vermektedir: “Bu maharete sahip olduğunu söyleyenin bir melek, bir insan, Hızır ve Süleymân'ın veziri olduğu gibi yorumlar yapılmıştır.”

Berahyâ olabileceği bilgisi İsrâiliyattır. Kaldı ki bir insanın göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir süre içinde tahtı getirmesi bir mucizedir. Mucize ise Allah tarafından peygamberlere verilmiş harikulade bir haldir. Dolayısıyla dönemin peygamberinin, Hz. Süleymân olduğu malumken onun getiremediği tahtı sıradan bir insanın getirmesi tuhaf bir rivayettir. Âyette ismen anılmamış kişinin insan dışı bir varlık olabileceğini söylemek mümkündür.

Bayraktar Bayraklı ise, konuya farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Ona göre, âyette söz konusu olan taht, sembolik bir ifadedir. Bu ifade, bir ülkenin, bir milletin manevi değerlerini simgeler. Dolayısıyla Bayraklı, bu tahtı, madde olarak ele almaz. Bu sembolik ifadeyle, bir ülkenin egemenliğine son verildiğini söyler. Bayraklı'nın tefsirinde yer alan bir diğer husus ise, "göz açıp kapama süresinde tahtın getirilmesi" ifadesi, insanlık için bilim noktasında araştırılması gereken "bir ev ödevi"dir. Ona göre, bu ifadenin insanlığa verdiği mesaj, ileri bir dönemde maddenin ışınlanmasının mümkün olacağıdır (Bayraklı, XIV/222-223).²¹

Âsaf b. Berahyâ'ya dair anlatılan rivayetlerden biri de şöyledir: Hz. Süleymân

²¹ Hz. Süleymân, müşavirlerine Belkıs'ın tahtını getirme emrini vermiştir. "Taht" kavramı burada iktidarı, bağımsızlığı, devleti temsil etmektedir. Bir bakıma tahtın getirilişi, iktidarın, bağımsızlığın ve devletin gidişi anlamına gelmektedir.

Taht ne ile getirilecekti? Daha sonraki 39 ve 40. ayetlerde bu soru cevaplandırılmaktadır. Cinlerden, yani görünmeyen varlıklardan bir ifrit, yani gözü pek biri, Hz. Süleymân'ın, oturduğu yerden kalkmadan getireceğini söylemişti. Kendisinin bu işi becerebilecek, güvenilir bir güce sahip olduğunu ifade etmişti. Onun bu teklifine karşılık, 40. ayette geçtiği gibi yanında Kitap'tan bir ilim bulunan bir ilim adamı, gözünü açıp kapayıncaya kadar onu getirebileceğini söylemiştir. Bu konuşmanın ardından, Hz. Süleyman tahtı yanında gördü.

Bu olaydan çıkaracağımız neticeler vardır:

- a) Bilginin yapacağı işin sürati, cinlerin yapacağından daha fazladır. Onun için ilim adamı, tahtı daha kısa bir zamanda getirmiştir.
- b) Bu olayda maddenin ışınlanacağına bir işaret vardır. Bu oluşumu, günümüze getirdiğimiz zaman, "maddenin nakli" kavramını çıkarabilir ve bir gün maddenin ışınlanıp nakledilebileceği ilkesine varabiliriz.
- c) Teknolojik buluşlar, öncekilerle mücadele verecek ve durmadan yenileri üretilecektir. Maddenin nakli, ışınlanması gerçekleşince uçak teknolojisi demode olacaktır.
- d) Yüce Allah, bu anlatımı ile insanlığın önüne bir "ev ödevi" koymuştur. Göz açıp kapayıncaya kadar, bir maddi âlemin bir yerden diğer bir yere intikali konusunun araştırılmasının normal olacağını, öğretim programlarına bunun konmasını ve araştırılmasını önermektedir. Günümüzde resim ve ses nakledilmiş, ileride de madde nakledilecektir.
- e) Cin bunu büyü ile yapacaktı, ilim adamı ise bilgi ile yapmıştır. Bilginin büyüden üstün olduğuna da burada işaret edilmektedir.
- f) Diğer taraftan, artık, tahtı getirterek bir ülkenin egemenliğine son verme olgusu yavaş yavaş tarihe karışmaktadır. Belkıs'ın tahtını, bütün manevi değerlerin oluşturduğu bir kültür abidesi olarak görmek gerekiyor. Bir milletin manevi kültür değerlerini, hayat anlayışını ve dünya görüşünü değiştirdiğiniz zaman tahtını getirmiş oluyorsunuz. O millet, millet olmaktan çıkıyor demektir. Hz. Süleymân bunu iyi manada yapmıştır. Belkıs'ın ülkesine tevhid inancının merkezini teşkil ettiği manevi değerleri aşlamakla, gerekli olan değişimi yapması, tahtın getirilişini ifade etmektedir.

adalarda hüküm süren bir kralın şehrini işgal eder. Kralı öldürüp kızını esir alır. Kıza karşı içinde sevgi besler ve onu eşi yapar. Kralın kızı istemeyerek de olsa İslâm'a girer. Fakat sürekli mutsuzdur ve ağlar. Hz. Süleymân ona bu durumun sebebini sorduğunda kralın kızı babasına duyduğu özlemle ağladığını söyler. Hz. Süleymân'dan babasının heykelini yaptırmasını ister. Hz. Süleymân, kızın isteğini yerine getirir. Kralın kızı kırk gün boyunca babasının heykeline secde getirir, tapar. Kadının bu hali Âsaf b. Berahyâ'ya bildirilir (Kaynakta "bildirildi" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Muhtemeldir ki bu bilme hadisesinden kasıt ilham yoluyla olduğudur.)²². Âsaf b. Berahyâ, Hz. Süleymân'ın dostlarından biridir; sarayına günün her saati rahatlıkla girip çıkar. Bir gün Hz. Süleymân'ın yanına gelerek ondan ricada bulunur. Yaşının artık ilerlediğini, son günlerini yaşadığını, halka hitap ederek onlara geçmiş peygamberler hakkında bilgi vermek istediğini söyler. Hz. Süleymân'ın izniyle halkı toplar ve geçmiş peygamberlerin meziyetlerini anlatır. Hz. Süleymân'a sıra gelince onun çocukluk ve gençlik çağını överek konuşmasını bitirir. Hz. Süleymân, Âsaf'ın konuşmalarını anlamlandıramaz ve ona karşı öfkelenir. Hz. Süleymân Âsaf'ı saraya çağırarak şimdiki dönemine dair olumlu bir şey söylememe nedenini sorgular. Âsaf, Hz. Süleymân'ın bir kadına gönül vermesinin neticesinde sarayında vuku bulan şirk hadisesini bildirir. Süleymân heykeli hemen kırar ve kralın kızını cezalandırır (Taberî, 1991: II/717-719). Rivayetten de anlaşılacağı üzere Âsaf b. Berahyâ güvenilir ve keramet sahibi bir kişidir. Peygamber olan Hz. Süleymân'a malum olmayan şirk hadisesi yakın dostu Âsaf b. Berahyâ'ya malum olmuştur!

Çalışmamızın Hz. Süleymân'a ayrılan bölümünde anlatılan, yüzüğün kaybolma hadisesinde, Hz. Süleymân'ın yerine geçen şeytanın hareketlerinden şüphelenip onun Hz. Süleymân olmadığını fark eden kişi de Âsaf b. Berahyâ'dır. (Taberî, 1991: II/721)

İslâmî kaynaklarda yer alan bilgilerde Hz. Süleymân'la ilişkilendirilmesi genel olarak teyze oğlu veya veziri olması yönündedir. (Harman, 1991: 455). Âsaf b. Berahyâ'ya dair bir diğer rivayet ise simya ilmine sahip olması ve Hz. Süleymân'a Belkıs'ı tahtı ile birlikte getirmesidir (Pala, 2020: 33).

Divan şiirinde genellikle vezirin eş anlamı olarak kullanılmış; dönemin vezirini öven şairler, vezire Âsaflık yakıştırmışlardır. Bunun yanında Hz. Süleymân kıssasına telmihte bulunan şairler, kıssaya dair kelimelerin yanında "Âsaf" ismini

²² Taberî, 1991: II/717-719.

kullanarak tenasüp sanatından da faydalanmışlardır.

Kasideleriyle ün salmış Nefî, dönemin sadrazamı Hüsrev Paşa için yazdığı kasidesinde ne Hz. Süleymân'ın ne de İskender'in Hüsrev Paşa gibi bir vezire sahip olduğunu söyleyerek Paşa'yı yüceltir.

Ne Süleymân'a nasîb oldu ne İskender'e bu

Ki vezîri ola bir Âsaf-ı sâhib-hâtem

Nefî (K: 40/11)

“Mühür sahibi bu vezir gibi bir vezir ne Süleymân'a ne de İskender'e nasip oldu.”

Nefî, aşağıdaki beyitte şeytanın mühr-i Süleymân'ı alarak Hz. Süleymân'ın yerine geçme hadisesine telmihte bulunur. Ona göre Hz. Süleymân'ın veziri Muhammed Paşa olsaydı yüzüğün macerasının anlaşılması o kadar uzun sürmezdi. Bu vesileyle Muhammed Paşa ile Âsaf'ı karşılaştırarak Paşa'nın daha üstün olduğunu söyler.

Ger Süleymân'ın saâdetle sen olsan Âsaf'ı

Bir dem ârâm eylemezdi dîvde engüşterin

Nefî (K: 56/26)

“Eğer Süleymân'ın veziri bahtiyarlıkla sen olsaydın yüzük şeytanda bir an (bile) rahat etmezdi.”

Getürdün taht-ı Belkîs-ı murâd-ı şâh yanına

Yine tecdîd itdün Âsafa tavr-ı Süleymânı

ÂÇ (K: 3/7)

“Belkîs'in tahtını sultanın isteğiyle (onun) yanına getirdin. Süleymân'ın Âsaf'a tavrını yine tekrarladın.”

Gör Süleymân gibi peygamber-i 'âlî-câhun

Devleti olmuş idi Âsaf ile müstahkem

Nâbî (K: 15/26)

“Süleymân gibi yüce mevkili peygambere bak. Devleti Âsaf ile kuvvetlendirilmişti.”

Zigetvar Seferi dönüşünde Kânûnî'nin ölümü üzerine veziri Sokollu bu durumu gizlemiş, meydana gelebilecek her türlü olumsuzluğu önlemiştir. Bâkî, Kânûnî Mersiyesi'nde Sokollu'nun maharetini överek Âsaf'ın vezirliğiyle karşılaştırmış; Sokollu'yu üstün tutmuştur.

Tedbîri gör ki irmedi kimse hayâline

Âsaf cihâna gelse göreydi vezâreti

Bâkî (Mus: 8/5)

“(O vezirin aldığı) önlemi gör ki kimse onun hayaline ulaşamadı. Âsaf yeryüzünde vezirliğin (nasıl yapıldığını) gelse (de) görseydi.”

3.2.ÂSİYE

Kur’ân-ı Kerîm’de anlatılan kıssaya göre Hz. Mûsâ’nın doğduğu sene Mısır firavunu, İsrâiloğullarından doğan erkek çocuklarının –gelecekte saltanatına ve hâkimiyetine zeval gelmesin diye- öldürülme emrini vermiştir. O sene Hz. Mûsâ’yı doğuran annesi, Allah’ın kendisine bildirmesi üzerine oğlunu bir sepete koyup Nil Nehri’ne bırakmıştır. Firavunun ailesi çocuğu bulunca almış, karısı ise çocuğun öldürülmesine müsaade etmeyip çocuğu kendi büyüttür (Kasas: 28/ 4-9). Kur’ân-ı Kerîm’de müminlere örnek (Tahrîm: 66/11) olarak gösterilen bu kadının adı verilmemiştir.

Annesi, Hz. Mûsâ’yı bir sandığın içinde Nil Nehri’ne bıraktığında, onu bulup sahiplenen kişinin, Firavunun hanımı Âsiye (Taberî, 1991: II/547; İbn Kesîr, 1994: I/357; İbn Kesîr, bty: XI/6195; Köksal, 2001: II/19; Pala, 2020 a: 36; Yiğit, 2013: 397) olduğu rivayet edilmiştir

Süleymân Çelebi’nin, *Vesiletü’n-Necat*’ından alınan aşağıdaki beyitte, Hz. Muhammed’in doğumu esnasında annesi Âmine’ye yardıma gelen kadınlardan biri de Firavunun hanımı Âsiye’dir.

Bazılar dirler ki ol üç dil-berin

Âsiye’ydi biri ol meh-peykerin

SÇ (M: 66)

“Bazıları o üç dilberden birinin ay yüzlü olan Âsiye olduğunu söyler.”

Ser-halka–i esnâf-ı beşer Âdem ü Havvâ

Belkîs ü Süleymân-ı cihân Âsiye Sârâ

Nigârî (Tcb: 1/3-2)

“İnsanoğlunun başında Âdem ve Havvâ, Belkîs ve cihanın Süleymân’ı, Âsiye (ve) Sârâ (var.)

3.3. BELAM B. BÂÛRÂ

Belam b. Bâûrâ, Kur'ân'da adı zikredilmemesine rağmen tefsirlerde detaylıca tahkiye edilen bir isimdir. Müfessirler, A'râf sûresinin 175-176. âyetlerinde bahsi geçen kişi ile Belam b. Bâûrâ arasında ilişki kurarak çeşitli rivayetler nakletmişlerdir. Söz konusu âyetler, aşağıda verilmiştir:

“Kendisine kanıtlarımızı verdiğimiz fakat onları bir kenara atan, bu yüzden şeytanın peşine düştüğü, nihayet azgınlardan olan kişinin heberini onlara anlat.

Eğer biz isteseydik o kişiyi delillerimizle yüceltirdik. Fakat o dünyaya saplanıp kaldı, hevesinin peşine düştü. İşte böylesinin hali, kovsan da bıraksan da hep dilini çıkarıp soluyan köpeğin haline benzer. Âyetlerimizi yalan sayan topluluğun durumu işte böyledir. Şimdi sen bu kıssayı anlat, umulur ki iyice düşünürler.” (A'râf: 7/175-176.)

Yukarıda verilen âyetlerde mümin olup sonrasında yoldan çıkan bir kimsenin ibretlik durumu anlatılmıştır. Âyetin nüzul sebebi de haliyle insanların ibret almasıdır. Kur'ân kıssaları, içinde detay barındırmaz. Amaç kıssanın özünü verip Müslümanların kıssalardan hareketle ders çıkarması, geçmiş ümmetlerin yaptığı yanlışlara düşmemesidir. Dolayısıyla yukarıdaki âyetlerde sapkınlığa düşmüş kişi anlatılırken şahsiyeti, nereli olduğu, hangi tarihte yaşadığı gibi detaylı bilgilere yer verilmemiştir. Buna rağmen tefsir kitaplarına mesnedi Eski Ahit olan hayli tafsilatlı bilgiler girmiştir.

Eski Ahit'in Sayılar kitabında anlatılan hikaye şöyledir: O dönemde Moab kralı olan Tsippor oğlu Balak, Mısır'dan çıkıp yeryüzüne yayılan İsrâiloğullarının kendi topraklarına saldıracağından endişe duyar. Beor oğlu Balam'a elçilerini gönderir. Balam'dan isteği, İsrâiloğullarına lanet okuması ve böylece memleketinin kurtulmasıdır. Çünkü Balam, duasıyla dilediğini mübarek kılıp dilediğini lanetleyen biridir. Balam, elçilerin mesajına Rabbin buyruğuna göre cevap vermek ister. Gece onları misafir eder. Gece Rab, Balam'a gelir. Rab Balam'a misafirleri ve misafirlerinin niyetlerini sorduktan sonra İsrâiloğullarının mübarek bir kavim olduğunu ve onlara lanet okunmayacağını söyler. Ertesi sabah Balam, elçilere dileklerini yerine getiremeyeceğini, Rabden müsaade çıkmadığını söyleyerek onları gönderir. Kral, Balam'a daha itibarlı elçiler ve dünyanın çeşitli nimetlerini gönderir. Balam yine gelenleri misafir eder ve gece Rab Balam'a gelir. Rab Balam'a adamlarla gitmesini fakat kendi söylediklerini yapmasını tembihler. Balam, gecenin sabahında Moab'ın reisleriyle yola koyulur. Onlarla gittiği için Rab'bin ona olan

öfkesi artar. Balam'ın üzerine bindiği eşiği bir süre sonra yoldan sapıp tarlalara, bağlara girer; iki duvar arasına sıkışır. Balam bütün çabalarına rağmen eşiği yola çeviremez ve her defasında değneğiyle eşiğe vurur. Üçüncüsünde eşek konuşmaya başlar, onu yoldan alıkoyanın Rabbin meleği olduğunu söyler. Bunun üzerine elinde kılıç olan melek Balam'a görünür. Balam yanlış yaptığını fark eder.²³ Melek, Balam'a gitmesini fakat kendisine söyleyeceği sözler dışında başka bir şey söylememesini tembihler. Sonunda Balam Moab'a varır. Balak onu karşılar, ondan isteğini dile getirir. Balam ise Rabbin kendisine söyleteceklerinin dışına çıkamayacağını söyler. Balam, Rabden haber almak için üç farklı tepeye çıkar. Her defasında Rab, Balam'dan İsrailoğullarını mübarek kılmasını ister. Balak, Balam'ın bu durumuna çok öfkelenir. Balam ise geldiği yere geri döner. (Sayılar: 22/1-41, 23/1-30 , 24/1-25)

Yukarıda özetlenerek anlatılan âyetlerde Balam'ın Rabbin sözünden çıkmadığı ve geldiği yere geri döndüğü görülmektedir. Dolayısıyla Balam'ın Rab tarafından cezalandırılması söz konusu değildir. Fakat Sayılar kitabının 25. babında anlatılan bir hikayenin sorumlusu Balam olarak gösterilir. Hikaye şöyle anlatılmaktadır: Moab'ın yenilgisi üzerine İsrâiloğulları, Moab kızları ile zina yapar, Moab'ın ilahı Baal-peora'ya bağlanırlar. Bunun üzerine Rab onlara karşı öfkelenir, onların üzerine veba gönderir. Vebadan yirmi dört bin kişi ölür. İsrâiloğullarının içine düştüğü bu durumdan onları kurtarmak ve Rabbin öfkesini dindirmek için Kahin Harun oğlu Eleazar oğlu Finehas, elinde bir mızrak ile zina yapılan bir çadıra girer. Çadırda bulunan İsrâilli adam Salu oğlu Zimri ile Midyani kadın Tsur kızı Kozbi'ye mızrağını saplar. Böylece Rabbin İsrâiloğullarına olan gazabı diner ve salgın İsrâiloğulları arasından kalkar. (Sayılar: 25/1-14) Sayılar kitabının devamında (31/16) İsrâiloğullarının bu sapkınlığa düşmelerinin sorumlusu olarak Balam gösterilir. Âyete göre İsrâiloğullarını yoldan çıkarıp Rabbin öfkesini onlara yöneltmesi için Moab halkına öğüt veren Balam'dır. Balam, İsrâiloğullarına yaptığı bu kötülüğün sonucunda kılıçla öldürülür. (Sayılar: 31/8)

Tefsirlerde aktarılan rivayetlerin bir kısmında Belam; kendisine peygamberlik verilen²⁴, ism-i a'zam'ı bilen ve duası makbul olan bir kişi olarak zikredilmiştir.

²³ Metinde dikkat çeken çelişki Balam'a yola koyulması için Rabbin müsaade etmesi fakat Balam'ın yola koyulmasıyla Rabbin ona öfkelenmesidir. Hatta gitmesine engel olması için eşiğin karşısına eli kılıklı melek çıkarır ve eşiği farklı yollara saptırır.

²⁴ Müfessirler her ne kadar tefsirlerde bu rivayetlere yer vermişlerse de bunun mümkün olmadığını dile getirmişlerdir. İslâm inancına göre söz konusu kişinin peygamber olup sonradan dalalete uğraması mümkün

İsrâiloğullarının Balam'ın kavmini tehdidi üzerine kavmi, İsrâiloğullarına beddua etmesi için kendisine dünya nimetlerini teklif etmiştir. Belam, Allah'ın rızası olmadan beddua edemeyeceğini dile getirirse de kendi zaaflarına yenik düşmüştür. İsrâiloğullarına beddua etmeye kalkışınca –Allah'ın buna müsadese olmadığı için- dili kendi kavmine beddua etmeye başlamış ve dili göğsüne doğru sarkmıştır. Belam, Allah tarafından lanetlendiğini anlayınca kavmini kurtarmak için hileye başvurmuş, kavminin kadınlarını İsrâiloğullarına göndermiştir. İsrâiloğulları, Belam'ın gönderdiği kadınlarla zina yapınca Allah'ın gazabına uğrayıp vebaya kapılmışlardır (Taberî, 1996: IV/151-152; Râzî, 2002: XI/146-147; Kurtubî, 1998: VI/511; İbn Kesîr, 1993: VII/3162-3164).

Yukarıda anlatılan hikâyelerin Eski Ahit kaynaklı İsrâîlî rivayetler olduğu görülmektedir. Kur'ân'da hakkında detaylı bilgi bulunmayan bu kişi, tefsir kitaplarında hayli teferruatlı anlatılmıştır.

Divan şiirinde genellikle kibir, gurur gibi kişinin kendini üstün görme durumlarında Belam b. Bâûr'a telmihte bulunulmuştur. Kişinin ibadetlerine güvenip de kibre kapılmaması gerektiği beyitlerde işlenmiştir.

Hayâlî, aşağıdaki beyitlerde Belam b. Bâûr ve şeytanın insan karşısındaki kibrine göndermede bulunarak kişiyi gaflete düşmemesi konusunda uyarmaktadır:

İbâdetine dayanma ki sana pend yiter

Hemîn hikâyet-i İblis ü Bel'am-ı Bâ'ûr

Hayâlî (K: 1/17)

“İbadetine güvenme ki sana sadece İblis ile Belam b. Bâûr'un hikayesi öğüt olarak yeterlidir.”

Eyleme kibr ü hased merdûd olan şeytâna bak

Zühdüne tayanma gel gör n'oldı Bel'âm-ı Baûr

Muhibbî (G: 631/3)

“Kibir ve kıskançlık yapma. (Bu sebepten Allah'ın huzurundan) kovulmuş olan Şeytan'a bak. Takvana güvenme. Belam b. Bâûr'un başına gelenleri gör.”

değildir. Peygamber olduğuna dair ortaya çıkan rivayetlere A'râf (7/175) sûresindeki “Kendisine âyetlerimizi verdiğimiz hâlde...” ifadesi mesnet olarak gösterilmiştir. Âyette geçen “...âyetlerimizi...” ifadesi “işaret” anlamına gelmektedir. Âyetten anlaşılacağı üzere bu kimse Allah'ın varlığını bilen, işaretleri okuyabilen, imanlı biriyken şeytana uyup sapkınlardan olmuştur.

3.4. BELKIS (SEBE MELİKESİ)

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Süleymân'ın Sebe melikesiyle aralarında cereyan eden olaylar şöyle anlatılmaktadır: Hz. Süleymân ordusunda bulunan kuşları teftiş ederken Hüdühüd'ü göremeyince nerede olduğunu sorar. Hz. Süleymân, disiplinsiz davranan Hüdühüd'ü haklı bir mazeret sunmayacağı takdirde cezalandıracağını, belki de kafasını koparacağını söyler. Çok geçmeden Hüdühüd Hz. Süleymân'ın bilmediği önemli bir haberle gelir. Hz. Süleymân'a Sebe halkına bir kadının hükümdarlık yaptığını, kendisinin ihtişamlı bir tahta sahip olduğunu, halkının güzel nimetlerle nasiplendirildiğini ne var ki Allah'ı bilmediklerini ve güneşe taptıklarını haber verir. Hz. Süleymân Hüdühüd'ün söylediklerine temkinli yaklaşmayı tercih eder, ona hemen inanmaz ancak onu yalanlamaz da. Haberin doğruluğunu kanıtlamak amacıyla Sebe melikesine bir mektup yazar ve Hüdühüd'e mektubu melikeye ulaştırmasını, sonrasında melikeyi gözlemlemesini emreder. Mektubu alan melike danışmanlarına durumu açıklar. Mektubun Hz. Süleymân'dan geldiğini, Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla başladığını ve Hz. Süleymân'ın onları tevhide davet edip huzuruna çağırdığını söyler. Danışmanlarından fikir almadan önemli konularda karar vermeyen melike, bu konu hakkında da fikirlerini beyan etmelerini ister. Yanındakiler savaşmak için güçlü bir ülke olduklarını fakat kendisinin vereceği kararı uygulayacaklarını söylerler. Melike savaşmaları halinde Hz. Süleymân'ın ülkesini yağmalamasından, şerefli halkını hakir duruma düşürmesinden endişe duyar. Hediyeler hazırlatarak Hz. Süleymân'a elçiler gönderir. Hz. Süleymân, elçilerin hediyelerle geldiğini görür. Getirilen hediyelerden daha hayırlı nimetlerin Allah tarafından kendisine bahşedildiğini ve elçilere asla karşısında duramayacakları büyük ordularla ülkelerinden çıkarılacaklarını söyleyerek onları gönderir. Emrindekilere Sebe melikesinin tahtını kısa sürede kimin getirebileceğini sorar. Cinlerden biri, Hz. Süleymân daha makamından kalkmadan getirebileceğini söyler. Allah tarafından ilim verilmiş bir kimse ise Hz. Süleymân gözünü açıp kapamadan getirebileceğini söyler. O esnada Hz. Süleymân, tahtı yanına yerleşivermiş görür. Tahtın tanınmayacak hale getirilmesini ister. Sebe melikesi Hz. Süleymân'ın huzuruna varınca Hz. Süleymân, tahtı melikeye gösterir. Melike tahtını tanır. Sebe melikesi, Hz. Süleymân'ın peygamberliğini kabul eder ve Allah'ın birliğine şehadet eder. Hz. Süleymân'ın sarayına davet edilir. Hz. Süleymân, Sarayın zeminini görünce derin ve berrak bir su gördüğünü zannedip eteğini yukarı çeker. Hz. Süleymân sarayın zemininin billurdan yapıldığını söyler (Neml: 27/20-44).

Kur'ân-ı Kerîm ve Eski Ahit'te Sebe melikesinin bahsi, adı anılmadan geçer. Arap kaynaklarında ise Yelkame bint el-Yeşrah b. Hâris veya Belkıs bint el-Hedahid b. Şürahbîl, Habeş efsanesine göre de Mâkedâ'dır. Habeş efsanesine göre Hz. Süleymân ile Mâkedâ (Belkıs) arasında bir evlilik gerçekleşmiş ve Habeş hanedanının başlangıcı onların çocuklarına dayandırılmıştır (Yücetürk, 1992: 420-421). Taberî, İmam Kurtubî, İbn Kesîr gibi müfessirlerin eserlerindeki rivayetlerde de Hz. Süleymân'ın Belkıs'la olan evliliği konu edilmiştir (Taberî, 1991: II/716-722; Kurtubî, 2002: XIII/195; İbn Kesîr, 1994: II/43). Bu rivayetlerden dolayı Divan şiirinde âşık Hz. Süleymân'a, sevgilinin ise Belkıs'a teşbih edildiği beyitler görülmektedir:

Bize 'arz-ı cemâl etmez mi Belkıs-ı emel âhir

Fehîmâ hâtem-i dâğ-ı muhabbette Süleymân'ız SF (G: 26/5)

“Son arzumuz (olan) Belkıs bize yüzünün güzelliğini göstermez mi? Ey Fehîm, aşk yarasının izinde Süleymân'ız.”

Belkıs, ilahî kaynaklarda ismi zikredilmemesine rağmen Hz. Süleymân'la ilgili çeşitli rivayetlere konu olan motiflerle birlikte kullanılmıştır. Hüdhüd kuşu, mektup, taht, mühr-i Süleymân gibi kavramlarla ilişkilendirilip tenasüp konusu olmuştur.

Arş tahtım durur Süleymânım

Hüdhüdüm Belkıs peyâm oldum Nesimî (Tcb: 3/1-5)²⁵

“Süleymân'ım, tahtım arşta durur. Hüdhüd'üm, Belkıs'a elçi oldum.”

Degil teşbîhe lâıyk kasr-ı köhne tarz-ı Belkîsa

Bu taht-ı âsumân-sây-ı Süleymân ile hem-pâdır NM (Tev: 11/4)

“Belkıs'ın tarzına eskimiş sarayı benzetmek uygun değildir. Bu Süleymân'ın gökyüzündeki tahtıyla eşdeğerdir.”

²⁵ Nesimî'ye ait olan bu terciibent örneği, ikinci bir kaynaktan alınmıştır. Kaynağa ulaşmak için bkz: Uzun, A. (1999). Dîvân Şiiri'nde İslâm Dîni Dışındaki Diğer Dinlerle İlgili Mefhumlar. (Doktora tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 77.

3.5. CİRCİS

Circîs hakkında Kur’ân-ı Kerîm’de âyet bulunmamaktadır. Sahih hadislerde de kendisine dair bir iz yoktur. Circîs’in hayatına dair bilgiler, dinî ve tarihî kaynaklarda yer almaktadır. Hz. İsa’dan sonra III. yüzyılın ikinci yarısında Filistin’de doğduğu bilinmektedir. Hristiyanların büyük şehidi olarak kabul edilen Saint Georgeus’la aynı kişi olduğu rivayet edilir. Ticaretle uğraşan varlıklı biridir. İhtiyacı dışındaki bütün kazancını fakirlere dağıtmıştır. Ticaret sebebiyle uğradığı Musul’da puta tapan hükümdarla hak yolu için mücadelesi olmuştur. Bu mücadeleden ve hakkında rivayet edilen olağanüstü durumlardan mütevellit Allah’ın salih bir kulu ya da peygamberi olarak bilinmiştir. Musul hükümdarı tarafından dört defa öldürülmüştür²⁶. Allah tarafından üç defa diriltilmiş, dördüncü ölümünde Allah onu katına almıştır (Taberî, 1991: III/943-963; Aydemir, 2019: 282-290; Çatıkkaş, 2009: 319; Pala, 2020 a: 93; Tümer, 1993: 26).

Divan şiirinde; defalarca ölüp dirilmesi, maruz kaldığı işkenceleri ve işkenceler karşısında gösterdiği sabırla ele alınmıştır. Gerek tasavvuf konulu şiirlerde gerekse mecazî aşkın ele alındığı şiirlerde yukarıdaki özellikleriyle sembolleşmiştir. (Taşkesenlioğlu, 2022:619)

Ahmedî, sevgilinin bakışlarıyla nice kez öldüğünü fakat dudaklarına erişme ümidiyle dirildiğini söyleyerek kendisini Cercîs’e benzetir:

Niçe ki katl ide gamzen kılıcı bini girü

Lebün ümîdi dirildür meger benem Cercîs

Ahmedî (G: 290/4)

“Keskin bakışların (beni) defalarca öldürür. Dudaklarından (gelecek busenin) ümidi beni tekrar diriltir. Meğer (ki) Cercîs benim.”

Er anda olasın ki yüzün dönmeye Hakdan

Yitmiş kez ölürsen yolına şöyle ki Cercîs

Ahmedî (G: 296/4)

“Er olan kişi Cercîs gibi yetmiş kez ölse Hak yolundan ayrılmaz.”

Cercîs-veş niçe ki başun gitdi ölmedün

²⁶ Taberî, tarihinde Circîs’in her ölümünü ve ölümü esnasında maruz kaldığı işkenceleri detaylıca anlatmıştır. Detaylı bilgi için bk: Taberî, *Şark İslâm Klasikleri-Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I-V* (3. Baskı) (Çev: Zâkir Kadirî Ugan, Ahmet Temir) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991, III/943-963.

Âb-ı Hayât'dan meger içdiün çü Hızır câm

Ahmedî (G: 414/7)

“Cercîs gibi nice kez başından oldun, ölmedin. Meğerki Hızır'ın kadehinden âb-ı hayâtı içtin.”

Edirneli Şevkî, Circîs'in maruz kaldığı işkencelerden biri olan vücudunun parçalara bölünme hadisesine telmihte bulunarak bahçıvanın da hasret testeresiyle serviye böldüğünü söyler:

Circîs-vâr servi sana karşı bâğbân

Minşâr hasret ile turup müntehâ biçer

EŞ (G: 36/5)

“Bahçıvan sana kavuşmak için hasret testeresiyle serviye Circîs gibi böler.”

Nâ'ilî-i Kadîm, Circîs'in ümmetinden çekmiş olduğu sıkıntılara ve işkencelere telmihte bulunarak feleğin eziyetine karşı kişinin de tıpkı Circîs gibi sabır göstermesini tembihler. “Ümmet” ifadesiyle de Circîs'in peygamber olma meselesine değinir:

Sabrdur çâresi cevri-i felek-i hod-gâmun

Ümmetinden ne cefâ çekdi bilürsin Circîs

NK (K: 33/18)

“Feleğin zulmü ve kederinin çaresi sabırdır. Circîs ümmetinden nasıl eziyetler çekti, bilirsın.”

Keşf eylemeye şive-i reftârını eger

İki biçilse cevri ile Circîs-vâr servi

SB (K: 31/21)

“Eğer işveli yürüyüşünü göstermeye kalkışırsan servi, Circîs gibi eziyet çekerek ikiye bölünür.”

3.6. DECCÂL

Deccâl ismi, lügat anlamı “bir şeyi örtmek, boyamak” olan “decl” kökünden türemiştir. Kıyamet alametlerinden biri olarak ortaya çıkan, insanları dalalete sürükleyen ve olağanüstü özellikler gösteren kişi olduğuna inanılır (Demirci, 2019: 67). Kur'ân-ı Kerîm'de referansı olmayan bu kişi, Hz. Muhammed'e nispet edilen hadislerde teferruatlı bir şekilde anlatılır.

Hadislere göre Deccâl; sol gözü sakat, iki gözü arasında “kâfir” yazılı, kıvrıkcık ve gür saçlı, yalancı, bozguncu bir varlıktır. Irak ile Şam arasındaki bir yerden zuhur edecektir. Yanında halkın su olarak gördüğü ateş, ateş olarak gördüğü su olacaktır. Mekke ve Medine dışında yeryüzünde ayak basmayacağı hiçbir yer kalmayacaktır. Zaman kavramı onda farklıdır. Yeryüzünde kalma süresi kırk gündür. Bu kırk günün bir günü kırk yıl, bir günü bir ay, bir günü bir hafta, diğer günleri ise birer gün şeklinde olacaktır (Kocaer, bty: 608-611).²⁷

Deccâl, ahir zamanda ilahlık ya da peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkacak, göstermiş olduğu olağanüstü özellikler sayesinde kendisine iman edecek bir kitleyi etrafında toplayacak, müminlere zulmedecek, yeryüzünde bozgunculuk yapacak ve nihayetinde Hz. Îsâ'nın yeryüzüne tekrar nüzulüyle Hz. Îsâ tarafından öldürülecektir (Çelebi, 2019: 69-71).

Deccâl efsanesinin temelinde farklı kültür ve medeniyetlere dair izler görülmektedir. Mitolojik tanrıça Tiamat'ın tanrılara isyanı üzerine tanrının oğlu Marduk tarafından yenilgiye uğratılma miti, Deccâl-Hz.Îsâ rivayetine benzetilen ya da kaynaklık ettiği düşünülen ilk rivayetlerdendir. Zerdüştlükte görülen Ahura Mazda-Ehrimen arasındaki iyilik ve kötülük savaşı da Deccâl efsanesine temellendirilir. Yahudilerin kutsal kitabında da evrenin son döneminde tanrıya karşı çıkacak olağanüstü bir varlıktan söz edilir. Bu varlığın küçük boynuzları olan bir canavar olduğu ve Yahudilere zulmettiği ifade edilir. Hristiyanların da kutsal metinlerinde ahir zamanda ortaya çıkacak, insanlara zulmedecek ve nihayetinde Mesîh tarafından öldürülecek bir varlığa sık sık yer verilir (Demirci, 2019: 67-69).

Kıyamet alameti olarak anlatılan bu ürkütücü varlık, Kur'ânî bir kavram değildir. Hadislerde ise birbiriyle çelişkili ifadelerle anlatılmış, akla hayale sığmayan ilginç tasvirlerle fiziki özellikleri teferruatlı bir şekilde verilmiştir. Kur'ân'da kıyametin

²⁷ Deccâl'in Mekke ve Medine'ye giremeyeceği, bu iki şehrin her bir girişinin melekler tarafından korunacağına dair hadisler Buhari'de de yer almaktadır. Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâîl el-Buhârî, *Sâhîh-i Buhârî ve Tercemesi I-XVI*, (çev: Mehmet Sofuoğlu), Ötüken Yayınları, İstanbul 1987, IV/1758. Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâîl el-Buhârî, *Sâhîh-i Buhârî ve Tercemesi I-XVI*, (çev: Mehmet Sofuoğlu), Ötüken Yayınları, İstanbul 1989, XV/6982. Deccâl'in fiziki özellikleri ile ilgili bilgiler genel itibarıyla gözleri hakkındadır. Sol gözünün şaşlı, sakat ya da pörtlek olduğuna dair ifadeler mevcuttur. Alnında kafir yazılıdır. Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâîl el-Buhârî, *Sâhîh-i Buhârî ve Tercemesi I-XVI*, XV/6978-6980.

ansızın kopacağı bildirilmiştir.²⁸ Dolayısıyla alamet olarak anlatılan sayfalarca hikâyenin Kur’ân’da herhangi bir dayanağı yoktur. Kaldı ki Hz. İsa’nın yeryüzüne tekrar nüzulü söz konusu değilken Deccâl’in karşısında yer alarak Müslümanları onun şerrinden kurtarması ve Deccâl’i öldürmesi mümkün değildir. Kurtarıcı bekleyen bir zihniyetin, onun karşısına savaşıacağı bir düşman tasavvuru eklemesi de tabii bir durumdur.

Deccâl ismi, Divan edebiyatında genellikle istenmeyen kimseler için kullanılmıştır. Süheylî, şiirini kınayan kimseler için “Deccâl’in eşeği” tabirini kullanırken kendi şiirlerini ise Mesîh’in sözlerine benzetir:

Tan eylesün nazmuma her bir har-ı deccâl

K’olmuşdur anun her birisi nutk-ı Mesîhâ Süheylî (K: 48/69)

“Deccâl’in her bir eşeği şiirimi kınamasın. Ki onun her biri Mesîh’in sözleri (gibi) olmuştur.”

Mihri Hâtun, sevgilinin güzelliğini kıyamete benzeterek ona meyleden kimselerin kıldan ince, kılıçtan keskin olan sırat köprüsünde dizildiğini ifade eder. Sevgilinin güzelliğini anlatmaya devam eden Mihri Hâtun; sevgilinin zülfünü Deccâl’e benzeterek onu gören kişide akıl, din ve gönlün firar ettiğini söyler:

Dizer bir kılta ‘uşşâkı meger hüsnün kıyâmetdür

Ki ‘akl u dîn ü dil alır begüm deccâldür zülfün MH (G: 94/4)

“Beyim, meğer güzelliğin kıyamettir. Âşıkları bir kılta dizer. Zülfün ki Deccâl’dir. Akıl ve iman ve gönül alır.”

Nigârî, Deccâl’in topluluğunun zuhur ettiğini fakat kurtarıcı olarak yeryüzüne inmesi beklenen Mehdî’nin henüz gelmediğini şaşkınlıkla ifade eder:

Çıkdı çün fırka-i Deccâl velî

Çıkmadı Mehdî Mesîhâ ne ‘aceb Nigârî (G: 69/2)

“Deccâl’in topluluğu zuhur etti fakat şaşılacak şeydir ki Mehdî Mesîh (henüz yeryüzüne) gelmedi.”

²⁸ A’râf sûresindeki 187. âyette “ ‘Ne zaman gelip çatacak?’ diye sana kıyamet saatini sorarlar. De ki: ‘Onun hakkındaki bilgi sadece Rabbimin katındadır. Vakti geldiğinde onu açığa çıkaracak olan ancak Allah’tır. O (kıyamet) göklere de yere de ağır gelecektir!’ (...)” ifadeleri yer almaktadır.

Âşık Çelebi, dönemin padişahını cihanı adalet ile yönetmesi bakımından Mesîh'e benzetir. Ona göre dönemin padişahı, cihanı Deccâl'in fitnesinden kurtarmış, cefa ve zulmü def etmiştir.

Cihânı 'adl ile itdün Mesîh-veş ihyâ

Cefâ vü zulmü götürdün çü fitne-i Deccâl

ÂÇ (K: 5/9)

“Dünyayı adaletle Mesîh gibi canlandırdın. Deccâl'in fitnesi gibi olan eziyet ve haksızlığı ortadan kaldırdın.”

Konuya dair tespit edilen diğer beyitler aşağıdadır:

Ol kadar ehl-i dalâl olduk ki peymân etmişiz

Varsa hep birden har-ı deccâla bî'at bekleriz

Hİ (K: 1/62)

“O kadar dalaletle düşmüşlerden olduk ki varsa Deccâl'in topluluğuna katılmak için hep birden sözleştik.”

Çü deccâlüne kezzâbun dimişdür

Bulara ol ki 'âlem mefharıdur

Hakîkî (K: 316/26)

“Bunların Deccâl'ine yalancı dediği için o kişi âlemin övünme sebebidir.”

Ne görüp halk uyar bilsem bulara

Meger benzer ki deccâlün harıdur

Hakîkî (K: 316/29)

“Halk ne görüp de bunlara uyar, bir bilsem. Zira bunlar Deccâl'in eşğine benzer.”

İtmek için leşker-i deccâli bir gün târ u mâr

Hâtır-ı 'Îsâ dahı Mehdi gibi itmez karâr

Nâbî (Mua: 84/1)

“Deccâl'in askerlerini bir gün dağıtmak için Îsâ'nın etkisi Mehdî gibi etkili olmaz.”

İreler tâ kîl-i Deccâle

Yevm-i ukbâda izz ü ikbâle

Mecîdî (M: 17)

“Ta (ki) Deccâl'in savaşına erişirler. Ahiret gününde yüksek mevki ve saadete (erişirler.)”

3.7. HAVVÂ

Havvâ, Hz. Âdem'in eşi olarak yaratılan kadına verilen isimdir. Kur'ân-ı Kerîm, bu isme yer vermemiştir. Âyetlerde “*Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun.*” (Bakara: 2/35), “*Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşip dilediğiniz şeyden yiyin.*” (A'râf: 7/19) şeklinde ifadeler yer almaktadır. Fakat Eski Ahit'te bu isme raslanmıştır: “*Ve Âdem karısı Havvâ'yı bildi.*” (Tekvin: 4/1). Muhtemeldir ki tefsir kitaplarında ve İslâmî kaynaklarda yer alan bu isim, Eski Ahit kaynaklıdır (Mâtürîdî, 2015: I/119; Kurtubî, 2005: I/585; İbn Kesîr, 1994: II/296; Suyûtî, 2012: I/234).

Hz. Âdem'in eşinin yaratılma meselesi, üzerine ihtilafların olduğu bir meseledir. Eski Ahit'te “*Ve Rab Allah adamın üzerine derin bir uyku getirdi ve o uyudu; ve onun kaburga kemiklerinden birini aldı, ve yerini etle kapadı; ve Rab Allah adamdan aldığı kemiğinden bir kadın yaptı, ve onu adama getirdi.*” (Tekvin: 2/21-22) ifadeleri yer almaktadır. Tefsir kitaplarında da ilk kadının, Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı bilgisi yer almaktadır²⁹ (Kurtubî, 2005: I/585; İbn Kesîr, 1994: II/297; Suyûtî, 2012: I/235). Görüldüğü üzere, tefsir kitaplarında yer alan, ilk kadının kaburga kemiğinden yaratılma mevzusu, Eski Ahit'ten gelen bir rivayettir. Oysa Kur'ân'da, böyle bir bilgi yer almamakla birlikte, bu sonuca ulaşacağımız bir âyet de mevcut değildir. Kur'ân'da, ilk kadının yaratılışı, şu ifadelerle anlatılmaktadır:

“*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretip yayan Rabbinize itaatsizlikten sakının.*” (Nisâ: 4/1),

“*Sizi bir tek candan yaratan, kendisiyle mutlu olsun diye ondan da eşini yaratan O'dur.*” (A'râf: 7/189).

Mehmet Okuyan, Kur'ân meâlinde Nisâ suresinin ilk âyetine, şu yorumu getirmiştir: “*İlk insan yani erkek türü nereden yaratıldıysa eşi de oradan yaratılmıştır; yani ilk kadın, ilk erkekten yaratılmamıştır; bu iki türün yaratıldığı kaynak aynıdır.*” (2021: 76).

Hz. Âdem ve eşinin cennetten kovulması Eski Ahit'te şöyle anlatılmaktadır:

“*Ve yılan kadına dedi: Katiyen ölmezsiniz; çünkü allah bilir ki, ondan yediğiniz gün, o vakit gözleriniz açılacak, ve iyiyi ve kötüyü bilerek*

²⁹Rivayetlere göre kadın, eğri olan kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Bu sebeptendir ki kadında bir eğrilik vardır. Erkeğe karşı hiçbir zaman doğru olmayacaktır (Kurtubî, 2005: I/585; Suyûtî, 2012: I/235).

Allah gibi olacaksınız. Ve kadın gördü ki, ağaç yemek için iyi, ve gözlere hoş, ve anlayışlı kılmak için arzu olunur bir ağaçtı; ve onun meyvasından aldı, ve yedi; ve kendisiyle beraber kocasına da verdi, o da yedi.” (Tekvin: 3/4-6)

Eski Ahit’ten alınan yukarıdaki âyetlerde insanın günaha bulaşması, yılan yüzünden olmuştur. Yılan, önce Havvâ’yı kandırmış, Havvâ ise Hz. Âdem’in günaha bulaşmasına sebep olmuştur. İslâmî kaynaklar da da Hz. Âdem’i günaha sürükleyenin Havvâ olduğu söylenmiştir. Buna göre, İblis önce Hz. Âdem’i kandırmaya çalışmış, başaramayınca Havvâ’ya vesvese vermiştir. Havvâ da, yasaklı ağacın meyvesinden yemeleri için Hz. Âdem’e ısrar etmiştir. Bunun üzerine, ikisi de meyveden yemiş ve ilk günahı işlemişlerdir (Kurtubî, 2005: I/593; Suyûtî, 2012: I/239). Kur’ân’da ise, bu konuda verilen âyetler şunlardır:

“Şeytan oradan onların ayağını kaydırды da bulundukları yerden onları çıkardı.” (Bakara: 2/36)

“Derken Şeytan şöyle diyerek onun kafasını karıştırdı: ‘Ey Âdem! Sana sonsuzluk ağacının ve son bulmayacak bir hükümlerliğin yolunu göstereyim mi?’ Nihayet ikisi de o ağaçtan yediler.” (Tâhâ: 20/120-121)

Yukarıda verilen Kur’ân âyetlerinden anlaşılacağı üzere, Hz. Âdem ve eşini kandıran, onlara vesvese veren Şeytan’dır. Dolayısıyla bu konuda Havvâ’nın suçlanması, İsrâîlî bir rivayettir.

Divan şiirinde, Hz. Âdem’e dair birçok rivayet ve motif bulunsa da Havvâ’ya dair az sayıda beyite rastlanmıştır. Genellikle Hz. Âdem’in anıldığı beyitlerde Havvâ ismi görülmüştür.

Gelmedi bencileyin gussa-keş-i mâder-zâd

Hazret-i Âdem’e hem-bister olaldan Havvâ GMÂ (K: 100/11)

“Havvâ, Hz. Âdem’e eş olduğu (günden) beri, benim kadar kederli biri annesinden doğmadı.”

Havvâ’nın, Âdem’in kaburga kemiğinden yaratılması, Yazıcıoğlu Mehmed’in *Muhammediye*’sinde görülmektedir:

Pes aldı şol eyegüsinden onun

Düzeltti cismini Havva ananın

“Şimdi onun şu kaburga kemiğinden aldı. Havvâ ananın bedenini düzeltti.”

Yarattı ondan ol Havvâ anayı

Kim Âdem görmeden zahmet anâyı

YM (s. 125)

“Âdem zahmet görmeden ondan (kaburga kemiğinden) Havvâ anayı yarattı.”

Muhammediye’de görülen diğer bir İsrâilî rivayet ise, Hz. Âdem’i, yasaklı ağaçtan yeme noktasında Havvâ’nın ikna etmesidir:

Dedi şeytan ki ya Adem diler sen

Ebed mülkde bekaayı ger umarsan

“Şeytan dedi ki: Ya Âdem, eğer ebedi mülkte ölümsüzlüğü diler sen;”

Yigil huld ağacının tanesinden

Sakın ömrün ölüm peymanesinden

“Ölümsüzlük ağacının tanesinden ye, ömrün ölüm kadehinden sakın.”

Kabul etmediler and içti pes ol

Nasihatdır kılın sözümü makbul

“(Şeytan’ın teklifini) kabul etmediler. (Şeytan) yenileceğini görüp yemin etti, makbul sözümü nasihat kılın, (dedi).”

Çün and içti inandılar sözüne

Bilimediler andı ne sözü ne

“(Şeytan) yemin ettiği için (onun) sözüne inandılar. (Onun) sözünün (ve) yemininin ne (olduğunu) bilemediler.”

Dedi pes Adem'e Havva gel imdi

Bu ağacın yemişinden al imdi

“Âdem’e ve Havvâ’ya şimdi gel, bu ağacın meyvesinden al, dedi.”

Dedi Adem ki neyh etti bizi Hak

Dedi Havva ki sözüm tut muhakkak

“Âdem dedi ki: ‘Allah bize (bu ağacın meyvesini) yasakladı. Havvâ bu sözümü muhakkak dinle.’”

Yapıştı eline geldi ağaca

Eridi sözüne sankim zücade

“(Havvâ Âdem’in) eline yapıştı (ve onu) ağaca (doğru) götürdü.(Havvâ) sanki cam (gibiydi). (Âdem onun) sözüne kandı.”

Severdi can u dilden Adem onu

Kıyamazdı ede redd ol dem onu

“Âdem onu can ü gönülden severdi. O zaman onu reddetmeye kıyamazdı.”

...

Dedi kim yemezem vardır ukûbet

Dedi yigil ki vasidir çü rahmet

“(Âdem) dedi ki: Yemem, onda (bir) ceza vardır. (Havvâ) dedi: Ye, çünkü rahmetin vasisidir.”

Aluban kendi yedi iki tane

Dedi erdim mi gör asla ziyana

“Havvâ iki tane alıp kendi yedi. Gör, asla ziyana erdim mi, dedi.”

Pes andan bir dahi kesti şecerden

Fesada tiz kuşanır avret erden

“O zaman ağaçtan bir daha kesti. Kadın fesada erkekten daha çabuk kuşanır.”

Çü sundu ona yedi onu Âdem

Tenini titremek tuttu heman dem

“(Havvâ Âdem’e) onu sundu, Âdem onu yedi. O an Âdem’in tenini titreme tuttu.”

Gelip başından aldı tacı Cibril

Cebininden alıp Mikail ikilil

YM (s. 129-130)

“Cebrâil gelip (Âdem’in) başından tacı aldı. Mîkâil (Âdem’in) alnından tacı aldı”

3.8. HIZIR

Hızır, peygamber ya da veli olduğu düşünülen, ölümsüzlüğüne inanılan, hakkında birçok rivayet zikredilen kişidir. İsmi, nesebi, veli ya da peygamberliği, hala yaşayıp yaşamadığı ihtilafli bir konu olarak günümüze kadar gelmiştir.

“Hızır” kelimesi Arapça menşeli olup lügat anlamı “yeşil, yeşilliği çok olan yer”dir (Çelebi, 1998: 406). Rivayetlere göre ayak bastığı ya da oturduğu yerler yeşillendiği için kendisine bu lakap verilmiştir (Mâtürîdî, 2018: IX/131; Râzî, 1993: XV/221; Kurtubî, 2000: XI/65; İbn Kesîr, 2009: X/5042; Suyûtî, 2012: IX/534; Çelebi, 1998: 406; Tökel, 1998: 372; Ertuğrul, 2021: 298). Asıl isminin Urmiya bin Halkiya (Taberî, 1991: II/513), Belya bin Melkan (Dikmen, 2021: 579), Hadran b. Kabil b. Adem, Hadron b. Amayil, Muammer b. Malik 497-498 (İbn Kesîr, 1994: I/497-498) olduğu rivayetler arasındadır.

Yaşadığı döneme dair rivayetler çeşitli olsa da günümüze kadar yaşadığı ve Deccâl’i yalanlayacağı döneme kadar yaşayacağı birçok kaynağın mutabık olduğu bir konudur (Kurtubî, 2000: XI/102-104; İbn Kesîr, 2009: X/5033; Yazır, bty: V/370). Tuhaf rivayetlerden biri şudur: Hz. Âdem, çocuklarına ileride bir tufan felaketinin olacağını bildirerek tufandan önce cesedinin gemiye alınmasını vasiyet eder. Tufanın gerçekleşeceği dönemde Hz. Âdem’in cesedi mezarından çıkarılıp gemiye alınır. Sular çekildikten sonra Hz. Nûh, cesedin vasiyet edilen yere gömülmesini ister. Hz. Âdem’in çocukları, o yerin çok ıssız olduğunu söyleyerek oraya gömmek istemezler. Hz. Nûh’un ısrar etmesi ve Hz. Âdem’in duasını (Hz. Âdem, cesedini gömen kişinin uzun ömürlü olması için dua etmiştir.) hatırlatması üzerine Hızır gelip cesedi gömer (İbn Kesîr, 1994: I/497-498; Suyûtî, 2012: IX/526-527).

Firavunun oğlu olduğu, Hz. İbrâhim döneminde yaşadığı, İlyâs’ın kardeşi Malik’in oğlu olduğu, Mûsâ döneminde yaşadığı da çeşitli rivayetlerdendir. Bu rivayetlerin hiçbirinin mesnedi yoktur. (İbn Kesîr, 1994: I/497-498)

İslâmî kaynaklar, daha çok Kur’ân’da yer alan bir kıssa ile Hızır’ı ilişkilendirmiştir (Mâtürîdî, 2018: IX/131; Râzî, 1993: XV/221; Kurtubî, 2000: XI/61,65;

İbn Kesîr, 2009: X/5024, Suyûtî, 2012: IX/509; Yazır, bty: V/370; Ertuğrul, 2021: 294). Kıssada Hz. Mûsâ ile Allah tarafından kendisine rahmet ve ilim verilen seçkin bir kulun hikayesi anlatılmaktadır. Bu seçkin kulun Hızır olduğuna inanılmıştır. Kıssada anlatılan hikaye şöyledir: Hz. Mûsâ Allah'ın seçkin kullarından biriyle karşılaşır. Kendisine bahşedilen hikmet ve ilmi öğrenmek için ona eşlik etmek ister. Seçkin kul kendisine eşlik etmenin zor olacağını, Hz. Mûsâ'nın buna katlanamayacağını söylese de Hz. Mûsâ kendine güvenir. Seçkin kul, kendisi açıklama yapmadığı sürece Hz. Mûsâ'nın kendisine soru sormaması yönünde Mûsâ ile anlaşma yapar. Beraber yola koyulurlar. Bir gemiye binerler. Seçkin kul gemide bir delik açar. Hz. Mûsâ dayanamayıp sebebini sorar. Seçkin kul soru sormaması konusunda Hz. Mûsâ'yı uyarır. Tekrar yola koyulurlar. Seçkin kul rastladığı bir erkek çocuğu öldürür. Hiçbir gerekçe yokken bunu yapma sebebini anlamayan Hz. Mûsâ seçkin kula yine sebebini sorar. Seçkin kul soru sormaması yönünde Hz. Mûsâ'yı tekrar uyarır. Hz. Mûsâ anlaşmayı bir daha ihlal etmeyeceğini söyler. Beraberlikleri devam ederken bir kasabaya uğrarlar. Kasaba halkından yiyecek isterler. Fakat kimse yiyecek vermez. Derken yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar görürler. Seçkin kul duvarı onarır. Hz. Mûsâ kendilerine yiyecek vermeyen bu kasaba halkına ait duvarın onarılmasını anlamlandıramaz ve seçkin kula sebebini sorar. Seçkin kul artık Hz. Mûsâ ile yol ayrımına gelmiştir. Hz. Mûsâ verdiği sözü tutmayıp defalarca kural ihlalinde bulunmuş, seçkin kulun yaptıklarına katlanamamış, sabredenlerden olmamıştır. Seçkin kul yaşadıkları hadiselerin iç yüzünü anlatmaya başlar. İlk hadisenin gerekçesini açıklar. Sağlam gemilere zorla el koyan bir hükümdardan yoksul olan gemi sahiplerini korumak için gemiye ufak bir zarar verdiğini söyler. Öldürülen çocuğun ise anne ve babası mümin kimselerdir. İleride onları yoldan çıkarmaması için çocukları öldürülür. Onarılan duvar ise iki yetim çocuğa aittir ve duvarın altında onlara ait bir hazine vardır. O hazinenin başkaları tarafından gasp edilmemesi ve yetim çocukların yetişkin olduklarında faydalanmaları için duvar onarılır. İşin iç yüzünü Hz. Mûsâ'ya açıkladıktan sonra seçkin kul ile Hz. Mûsâ'nın yolları ayrılır. (Kehf: 18/65-82)

Bir diğer rivayet ise âb-ı hayâtı Hz. İlyâs'la bulup içmesidir. Bu konuya dair genişçe bilgi Hz. İlyâs'ın ele alındığı bölümde verilmiştir.

Alimlerin çoğu Hızır'ı veli veya peygamber olarak kabul etmekle beraber (Kurtubî, 2000: XI/61,65; İbn Kesîr, 2009: X/5040-5042; Suyûtî, 2012: IX/534; Yazır, bty: V/370) hala yaşadığına dair rivayetleri doğru bulmazlar (Yazır, bty: V/370. Bu

duruma Kur'ân âyetlerinde yer alan hiçbir peygambere ebedi hayat verilmediği ifadesi (Âl-i İmrân 3/144; Enbiyâ 21/34) delil gösterilebilir. Elmalılı Hamdi Yazır da "... Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir..." (Mâide: 5/75) âyetini delil göstererek bu konudaki fikrini beyan etmiştir (Yazır, bty: V/371). Âyetlerde ismi anılmayan bu seçkin kulun melek olabileceği fikrini savunanlar olmuşsa da bu fikir pek rağbet görmemiştir.³⁰ Bayraktar Bayraklı da tefsirinde söz konusu seçkin kulun melek olduğunu ve tefsirine bu doğrultuda devam edeceğini söylemiştir. Bayraklı, Mâverdî'nin (ö. 450/1058) seçkin kulun melek olabileceği yönünde bir fikir beyan ettiğine fakat bu konuda deliller sunarak seçkin kulun melek olduğunu ispatlayan kişinin Mehmet Okuyan olduğuna işaret etmiştir (Bayraklı, 2004: 12/20-21). Mehmet Okuyan, Kur'ân meâlinde "melek" kavramını kullanarak âyete meâl vermiştir (2021: 300).³¹ Gaybî bilgi vermesi (71), gerçekleşen olaylar karşısında Hz. Mûsâ'dan aceleci olmamasını ve işlerin sonucunu beklemesini emretmesi (Okuyan, Cebrâil'in Hz. Peygamber'den nüzul işleminin bitmesini beklemesini istemesi ve aceleci olmaması yönünde Hz. Peygamber'i uyarması, bu isteğin melek öğretisi olduğuna delil göstermiştir.) (73-74), "korktuk" ifadesini kullanması (Kur'ân'da yer alan bu tür çoğul ifadelerin, melekler için kullanıldığını söylemektedir.) (75), "Ben bunu kendiliğimden yapmadım." cümlesi (Meleklerin Allah'ın emirleri dışına çıkmamaları ve Allah tarafından kendilerine verilen emri aynen yerine getirdiklerini söylemektedir.) (76-77) Mehmet Okuyan'ın bu konu hakkında sunduğu delillerdir (2004: 71-77). Âyette geçen "Allah tarafından kendisine rahmet verilen ve ilim öğretilen kul" sıfatlarının Kur'ân'ın birçok yerinde melekler için de kullanılan sıfatlar olduğunu söyleyerek görüşünü âyetlerle desteklemektedir (2004: 65-71).

Hızır kıssasının kaynağını birçok efsane ve destana dayandıranlar da vardır. Gılgamış destanındaki Utnapiştım'ın, ölümsüzlük otunun yerini bilmesi ve Gılgamış'a gösterdiği esnada yılanın otu yiyip ölümsüz olması; İskender efsanesindeki aşcının balığı yıkamak için çeşmeye gitmesi ve balığın suya değmesiyle çeşmenin âb-ı hayât olduğunun anlaşılması Hızır rivayetiyle ilişkilendirilir. Grek mitolojisindeki İlyada hikâyesi de Hızır'ın ölümsüzlük motifiyle ilişkilendirilir. Buna göre Korint Kralı Glaukos

³⁰ Kurtubî de tefsirinde bu görüşü savunanların olduğunu ifade etmiş fakat bu görüşe katılmadığını ve bu kişinin peygamber olabileceğini bildirmiştir. Kurtubî. (2000). *el-Câmiu li-Ahkâmî'l Kur'ân* (1 b. C XI). (Çev: M. B. Eryarsoy) İstanbul: Buruc Yayınları (65).

³¹ "(O bilge melek) şu cevabı vermişti: 'Doğrusu sen benimle beraber sabredemezsin.'" (Kehf: 18/67) Okuyan, M. (2021). *Kur'ân Meal-Tefsir* (7 b.). İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları

ölümsüzlük suyundan içmiştir. “Glaukos” kelimesi yeşil anlamına gelmektedir. Muhtemeldir ki Araplar kelimeyi tercüme ederken anlamını göz önünde bulundurarak Hadır (yeşillik) ismini kullanmışlardır (Çelebi, 1998: 408).

Tasavvuf ehlinin bu kıssaya yaklaşımı farklı olmuştur. Mutasavvıflar Hızır-Hz. Mûsâ kıssasını mürşit-mürit ilişkisiyle değerlendirmişlerdir. Müridin, mürşidi sorgulamadan her koşulda yanında olması çıkarımında bulunmuşlardır (Uludağ, 1998: 462-471).

Hızır, Divan şiirinde genellikle ölümsüzlük motifiyle anılmış, âb-ı hayâtı bulduğuna inanılmıştır. Ölümsüz olduğuna inanılan diğer şahsiyetlerle beraber ismi zikredilmiştir. İsminin anlamını oluşturan yeşil kelimesi ve yeşili andıran motiflerle beraber de remiz oluşturmuştur (Kurnaz, 1998: 411-412).

Sevgilinin dudaklarından süzülen her bir kelime âşığa can vermektedir. Bu yönüyle Hızır’ın içtiği âb-ı hayâtı andırır:

Leblerin depretdüğince söz yirine cân yağar

Ya Mesîhâdür ya Hızrûn çeşme-i hayvânıdur PŞ (G: 46/3)

“(Ey sevgili konuşmak için) dudaklarını hareket ettirdiğinde söz yerine can yağar. Ya Mesîh’tir ya (da) Hızır’ın ölümsüzlük suyudur.”

Hızır ile ilgili olan inanışlardan biri de darda kalan kulun imdadına yetişmesidir (Uludağ, 1998: 411). Kişiyi içinde bulunduğu sıkıntıdan ve zor durumdan kurtarır. Bu inancın etkisiyle “Hızır gibi yetişmek”, “Kul sıkışmayınca Hızır yetişmez.” gibi deyim ve atasözleri de meydana gelmiştir. Hayretî’nin aşağıdaki beyitlerinde bu inancın izleri görülmektedir.

Hayretî’yi eyle bu girdâb-ı fûrkatden halâs

Ana Hızr ol ey dudağı âb-ı hayvânım benüm Hayretî (G: 362/5)

“Ey benim dudağı ölümsüzlük suyu (olan sevgilim!) Ona Hızır ol. Hayretî’yi bu ayrılık girdabından kurtar.”

Rûzgâr oldu muhâlif hey meded Hızr ol eriş

Yohsa gark etdi vücûdum zevrakın ‘ummân-ı gam Hayretî (G: 377/5)

“Rüzgâr muhalif oldu. Yardım et, Hızır olup yetiş! Yoksa gam okyanusu vücudumun sandalını batıracak.”

3.9. NEMRUT

Nemrut, rivayetlere göre Hz. İbrâhim zamanında yaşamış, zulmü ve zorbalığıyla ün salmış Babil kralıdır. Kur’ân’da adı zikredilmemiştir. Bakara (2) sûresinin 258. âyetinde saltanat sahibi bir kimsenin Hz. İbrâhim ile tartışmaya girdiği görülmektedir:

“Allah’ın kendisine verdiği iktidara dayanarak Rabbi hakkında İbrâhim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhim ‘Rabbim hayat veren ve öldüren dir.’ deyince o, ‘Hayat veren ve öldüren benim.’ dedi. İbrâhim ‘Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir.’ dedi. Bunun üzerine inkârcı ne diyeceğini bilemedi. Allah zalimler topluluğuna rehberlik etmez.”

İlahlık iddiasında bulunan bu zalim kişinin Nemrut olduğu rivayet edilmiş, tefsirlere bu şahısla ilgili çeşitli rivayetler girmiştir.

Nemrut ile ilgili rivayetlerin ilki Hz. İbrâhim’in doğumuyla ilintilidir. Nemrut adındaki bu zorba hükümdara himayesindeki münecimlerin yaklaşan bir felaketi bildirir. Münecimlerin kehanetine göre bildirilen tarihte erkek bir çocuk doğacak, bu çocuk Nemrut’un putlarını kırıp kavminin inancını sarsacaktır. Bu kehanetin üzerine Nemrut, bildirilen tarihte gebe olan tüm kadınlar toplatır, erkek çocuk doğuranların bebeklerini öldürtür. Hz. İbrâhim’e gebe olan annesinin gebeliği anlaşılmadığı için toplanan kadınlar içinde yer almaz. Doğum zamanı yaklaşıncı da bir mağarada Hz. İbrâhim’i doğurur (Taberî, 1991: I/313).³²

Nemrut’un Allah’a meydan okuması, onunla ilgili rivayetlerden biridir. Nemrut, Allah’ı öldürmek üzere içine oturduğu bir sandık, kartallar tarafından göğe doğru havalandırılır. Sandık belirli bir yüksekliğe ulaştığında Nemrut göğe doğru ok atar. Attığı okun ucunun kanlı olarak geri gelmesine dayanarak Allah’ı öldürdüğünü iddia eder (Batuk, 2006).

Göge çıkdum u çok işler bitirdüm

³² Hz. İbrâhim’in doğumuyla ilgili tahkiye edilen bu rivayet, Firavun-Mûsâ kıssasına benzemektedir. Hz. Mûsâ ‘nın doğduğu sene de erkek bebekler öldürülmüş, Hz. Mûsâ’nın annesi onu saklayamayacağını anlayınca aldığı ilahî bir mesaj üzerine onu bir sandığın içine koyup nehre bırakmıştır. (Tâhâ 20/38-40; Kasas 28/7-13).

Okumu kanlı katına getürdüm

AÇ (M: 1539)

Nemrut'un ölümü üzerine de rivayetler şekillenmiştir. Yaşadığı çağda dünyaya hükmeden, hayatı boyunca hiç hasta olmayan, ilahlık iddiasında bulunup kavmine zorbalık yapan bu hükümdara ibretlik bir ölüm yakıştırılmıştır. Rivayetlere göre Allah'ın tüm ikazlarına rağmen şirkte ısrarcı olan Nemrut ve ordusuna sivrisinek ordusu musallat olmuştur. Nemrut'un ordusunu telef eden bu sivrisineklerden biri Nemrut'un burun deliğinden beynine girmiştir. Zamanla beynini kemiren bu sivrisinek bir fare büyüklüğüne ulaşmıştır. Nemrut'un yardımcıları, sivrisineğin verdiği ağrıyı dindirmek için hazırlanan bir tokmakla durmadan kafasına vurmuşlardır. Kimi rivayetlere göre bu durum kırk gün, kimi rivayetlere göre de dört yüz yıl kadar sürmüştür. Bu durumdan yorulan hizmetkârlardan biri tokmağı sertçe Nemrut'un kafasına geçirmiş ve Nemrut ölmüştür (Taberî, 1996: II/118; Kurtubî, 2001: III/498; İbn Kesîr, 1993: III/1032; İbn Kesîr, 1994: I/213; Pala, 2020 a: 356).

Çalap buyurdu kim yüri imdi varğıl

O Nemrûdûn revân burnına girgil

(b. 1674)

“Allah buyurdu ki: Şimdi yürü, var. O Nemrut'a doğru git, burnuna gir.”

Sevindi ol sinecük uçdı tîz tîz

Revan Nemrûda ol irişdi tîz tîz

(b. 1678)

“O sinekçik sevinerek hızlıca uçtu. Hızlıca Nemrut'a doğru gitti ve ona ulaştı.”

Gehî burnına barmağın sokardı

Gehî başını taş ile kakardı

(b. 1686)

“(Nemrut) bazen parmağını burnuna sokardı bazen başına taş ile vururdu.”

Çomaklar düzdürüp dögerdi başın

Şu denlü dögdî kim düketdi yaşın

(b. 1690)

“Çomaklar hazırlatıp kafasına vururdu. O kadar vurdu ki yaşını tüketti.”

Biri şöyle urdı kim tağıtdı başın

Kana kandurdu şol-dem göz ü kaşın

AÇ (M: b/1696)

“Biri öyle vurdu (ki) kafası parçalandı. O zaman yüzü kana bulandı.”

Babil Kulesi'nin Nemrut döneminde inşa edildiği rivayet edilir (Pala, 2020 a: 356; Batuk, 2006: 554). Ahmedî aşağıdaki beyitte bu rivayete telmihte bulunmaktadır:

İmâret itsen evi dirler uş girü Nemrûd

Diler ki göge irişe yüceldüben dîvâr

Ahmedî (K: 26/25)

“Evi imar etsen işte Nemrut geri (geldi) derler. Göge erişecek yüksekçe bina diler.”

3.10. ŞEDDÂT

Şeddât, Kur'ân-ı Kerîm'de ismen ve zımnem zikredilmeyen, tefsir ve tarih kitaplarında Âd kavminin dokuz yüz yıl ömür süren efsanevî hükümdarı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şeddât, rivayetlere göre Hz. Hûd zamanında yaşamıştır. Babası Âd'dır. Babasının ölümünden sonra kardeşi Şedî ile hükümdar olmuşlardır. Kardeşinin ölümünden sonra hükümdarlığı yalnız sürdürmüştür. Bütün dünyaya hükmeden, boyun eğdiren zalim bir hükümdardır. Hz. Hûd'un tebliğlerine rağmen sapkınlardan olmuş, tanrılık iddiasında bulunmuştur. Cennet tasvirlerine uygun bir şehir inşa etmiştir. İrem adı verilen bu şehrin içinde mücevherlerle bezenmiş, pek gösterişli köşkler inşa ettirmiştir. Bu şehir, çeşit çeşit ağaçlarla yeşillendirilmiş, içinden ırmaklar akıtılmıştır. Yeryüzünde eşi benzeri olmayan bu gösterişli şehrin tamamlanması üç yüz yıl sürmüştür. Şehrin tamamlanmasının ardından Şeddât, şehre yerleşmek için tebaasıyla yola koyulmuştur. Şehre varmalarına bir gün bir gecelik süre kalmışken şiddetli bir kasırga ile helâk olmuşlardır (Râzî, 2002: 23/122-123; Kurtubî, 2003: 19/86; Aydemir, 2019: 261; Pala, 2020 a: 423;).

Rivayetler Fecr (89) sûresinin “Görmedin mi, Rabbin ne yaptı Âd kavmine; ülkeler içinde benzeri yaratılmamış olan, sütunlarla dolu İrem'e;” (6-8) âyetlerinden hareketle tefsir kitaplarına girmiştir.

Divan şiirinde kötü şahsiyetlerden biri olarak yer almıştır. Nesîmî aşağıdaki beyitte ayrılık acısının Şeddât'ın zulmünden daha zalimce olduğunu ifade ederek yukarıdaki rivayetlere telmihte bulunur.

Bu bidâdı bana hecrün kılupdur

Cihânda kılmadı Nemrûd u Şeddât

Nesîmî (G: 16/4)

“Bana çektirdiğin bu eziyetin sebebi ayrılığıdır. Nemrût ve Şeddât yeryüzünde (böyle işkence) yapmadı.”

Muhibbî ise dünyanın kimseye kalmayacağını tarihi şahsiyetleri örnek göstererek ifade eder. Bu isimler içinde yalancı cennet olarak bilinen İrem şehrinin hükümdarı Şeddât da yer alır.

İy Muhibbî dehr elinden pâdişehlerdür zebun

Eyledi Keyhusrev ü Cemşîd ü Şeddât el-gıyâs

Muhibbî (G: 313/5)

“Ey Muhibbî! Bu dünya, padişahları bile kendine esir etmiştir. Nitekim Keyhüsrev, Cemşit ve Şeddât (buna örnektir).”

Esâsından yıkılmak bu sarây-ı bî-sebât içre

Dil-i şeydâ binâ-yı beyt-i Şeddât olmadan yegdür

Beyânî (G: 251/4)

“Bu kararsız sarayın içinde olan çılgın gönlün Şeddât’ın köşkü gibi olmadan temelden yıkılması daha iyidir.”

‘İşka uy zâhid ko zühdi kim sana hâdî budur

Ten gamın çekme gönül yap mülk-i Şeddâdî budur

VRB (G: 111/1)

“Ey zahid takvayı bırak, aşka uy. Senin için doğru yol budur. Bedenin tasasını çekme, gönül yap. Şeddât’ın mülkü budur.”

Gerçi Şeddâdî binâ bağladı kûyunda rakîb

Göreyin mahv ola gûyâ ki binâ-yı Şeddât

ER (G: 174/2)

“Rakip senin köyünde Şeddât tarzı binası olduğu için yaşıyor ama onun Şeddât’ın binasına benzettiği, göreyim nasıl mahvolacak.”

Kadr-i ‘âlîye irem diyü niçe dünyâ-perest

Kasr-ı Şeddâdî binâ idüb için zerle bezer

EN (K: 6/51)

“Yüce makamları İrem zanneden nice dünya düşkünü Şeddât’ın kasrı gibi binalar yapıp içini altınla süsler.”

Rişte-i dâm-ı meges-gîr-i ‘anâkib gibidür

“Şeddât'ın sarayı şeriatının yapısıyla kıyas edilirse sinekleri yakalayan örümcek ağının tuzağı gibidir.”

3.11. ÊC B. UNUK

Êc b. Unuk, hakkında çeşitli rivayetler meydana gelen ve uzun boyu ile bilinen mitolojik şahıslardan biridir. Nesebi hakkında verilen bilgilerden biri babasının Kâbil, annesinin Kâbil'in kız kardeşi Anâk olduğudur. Êc b. Unuk, annesini öldürmek isteyen Şeytan'a engel olduğundan annesinin duasına nail olmuş, annesi uzun yıllar yaşamasını dilemiştir. Üç bin yıl kadar yaşadığı rivayet edilmiştir (Bozkurt, 2012: 34).

İbn Kesîr'in aktardığı rivayetlere göre Nûh tufanı zamanında sular yeryüzünü kapladığı halde Êc b. Unuk'un ancak topuklarına, dizlerine kadar yükselmiştir. Êc b. Unuk, o kadar uzun boyluymuş ki sulardan aldığı balıkları güneşe doğru tutup pişirmiş. Zalimlerden biriymiş. Hz. Adem'in kızının zinadan doğan çocuğuymuş. İbn Kesîr tefsir kitaplarında yer alan bu tuhaf bilgileri aktardıktan sonra rivayetlerin hepsinin safsata olduğunu, inanmayan kimsenin tufandan kurtulmadığını, Hz. Nûh'un oğlunun bile tufanda helak olduğunu söyler (1994: I/ 157).

Êc b. Unuk, hakkında şekillenen efsanelerden bazıları da yürüdüğü esnada yeryüzünün titrediği, iki koca fil ile ancak doyduğu, nehirden su içtiğinde nehrin suyunun kesildiği, ağladığında gözyaşlarından nehir oluştuğudur. Bir diğer rivayet de Hz. Nûh'un gemi yapımına kereste taşıyarak yardım ettiği, Nemrut zamanında kibrinden ötürü Allah tarafından cezalandırıldığıdır (Bozkurt, 2012: 35).

İslâm öncesi Arap mitolojisinde de bu kişi 'Êc b. 'Anâk olarak bilinir. Hz. Nûh ile Hz. Mûsâ dönemleri arasında yaşamıştır. Dev cüsseli insanların olduğu bir kavmin kralıdır. Mûsâ'nın tebliğ için gönderdiği elçilere öfkelenmiş, koca bir kayayı yerinden kopararak kaldırmış ve elçilerin üzerine bırakarak onları öldürmeye niyetlenmiştir. Bu durumdan haberdar olan (gaybî bilgi) Hz. Mûsâ, Allah'tan elçiler için yardım dilemiştir. Hz. Mûsâ'nın duası kabul olmuş ve 'Êc b. 'Anâk'ın eliyle kaldırıp kafasının üzerinde tuttuğu kaya bir kuşun gagasıyla parçalaması sonucu adeta bir gerdanlık gibi Êc b. 'Anâk'ın boynuna dolanmıştır. 'Êc b. 'Anâk kayayı parçalamakla uğraşırken Hz. Mûsâ kuvvetli bir şekilde asasıyla 'Êc b. 'Anâk'ın topuğuna vurarak onu yere sermiştir.

Yerinden kalkamayan ‘Ûc b. ‘Anâk bir aslanın saldırısıyla ölmüştür (Usta, 2015: 53-54). Bazı kaynaklarda öldüğünde cesedinin Nil Nehri üzerine düştüğü ve bir yıl kadar köprü olarak kullanıldığı (Bozkurt, 2012: 35), bazı kaynaklarda ise kaburga kemiklerinden bir tanesinin Fırat Nehri üzerinde köprü olarak bir yıl kullanıldığı (Pala, 2020 a: 464) görülmektedir.

Bu mitolojik şahıs, Divan şiirinde şahıs güç ve kudret timsali olarak telmih unsuru olmuştur. Ahmed Bâis Efendi aşağıdaki beyitte Ûc b. Unuk ile Hz. Mûsâ arasında cereyan ettiği rivayet edilen hadiseye telmihte bulunmuş, hasmını Ûc b. Unuk bile olsa mağlup edebileceğini söylemiştir:

Olsa Ûc bin Unk hasmum yine maglûb olur

Vardur destümde zîrâ nahl-i Mûsa’dan asâ

ABE (G: 1/5)

“Düşmanım Ûc b. Unuk (bile) olsa yine yenilir. Çünkü elimde Mûsâ’nın asası (gibi bir) asa vardır.”

Refî‘-i Kâlâyî ise iri yarı cüsseli Türkü, mitolojik şahsiyet olan Ûc b. Unuk’a benzettir:

Biri bir Türk-i zebellâyî ki benzer Ûca

N’ola olsaydı minâre gibi kadd u kâmet

RK (K: 18/62)

“Biri iri yarı bir Türk ki Ûc’a benzer. Ne olur boyu ve posu minare gibi olsaydı?”

Hz. Nûh’un gemi yapımında kereste taşıyarak Hz. Nûh’a yardımcı olduğuna dair rivayetler şekillenmiştir. Aşağıdaki beyitte de bu rivayetlere telmihte bulunulur:

Raht-ı fülk-i Nûh ile hem- ‘asrdur her tahtası

Cerr idüpdür anı ‘Ûc İbn-i ‘Unukdan dülgeri

MHZ (K: 11/15)

“Dülgerin her tahtası Nûh’un gemi malzemeleri ile çağdaştır. Onu Ûc b. Unuk’tan çekmiştir.”

3.12. YAFES

Yafes, tufanda Hz. Nuh’un gemiye binen üç oğlundan biridir. Rivayete göre Türkler Yafes’in soyundan gelmektedir (Taberî, 1991: I/277; Aydemir, 2019: 334;

Harman, 2013: 174; Dikmen, 2021: 152.). Hz. Nûh'un Yafes'e duası, soyundan hükümdarların yetişmesi yönünde olmuştur (Harman, 2013: 175; Taberî, 1991: I/270).

Saltanat da'vâsına 'ahdinde kim kâdir anun

Yâfes ile Nûha dekdür devlet-i ced-ber-cedi

AMS (Tar: 22/6)

“Saltanat davasına sözünde onun gibi yüce olan kimdir? Devletin soyu Yafes ile Nûh'a dayanır.”

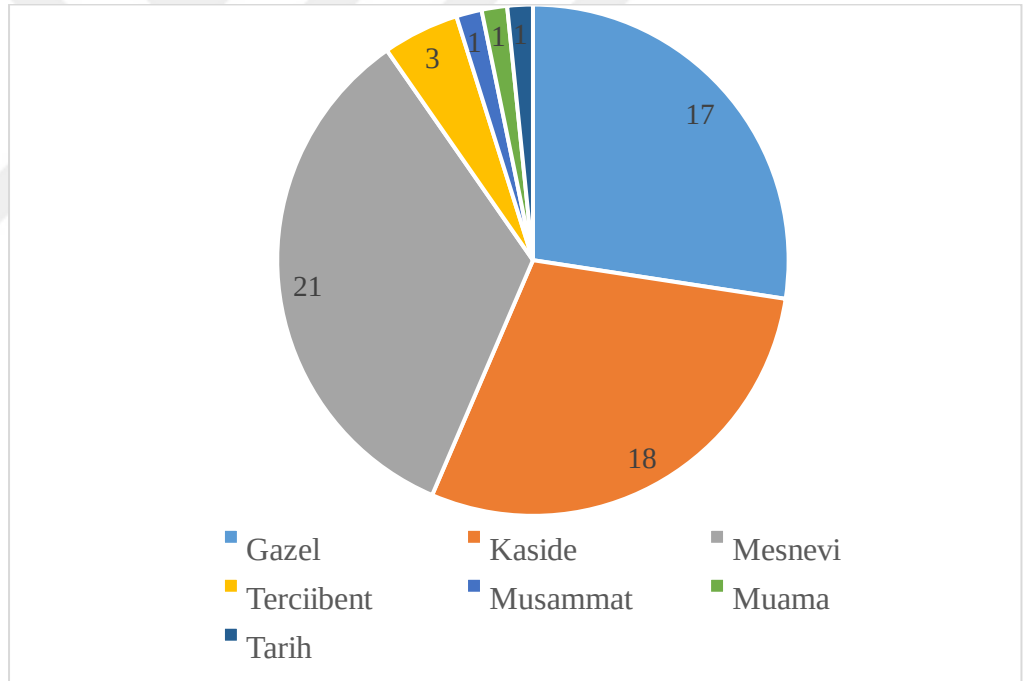

Tablo 2.4. “Tarihî ve Efsanevî Şahıslara Dair İsrâiliyat” bölümünde şiiirlerinden yararlanılan şairler, bu şairlerin divanlarından alınan beyit sayısı ve bu beyitlerin nazım şekillerine göre dağılımı tablosu.

Şairler	Nazım Şekilleri							
	G	K	M	Tcb	Mus	Mua	Tar	Toplam
Abdülvasi Çelebi			6					6
Ahmed Bâ'is Efendi	1							1
Ahmedî	3	1						4
Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmi							1	1
Âşık Çelebi		2						2
Bâkî					1			1
Beyânî	1							1
Edincikli Ravzî	1							1
Edirneli Nazmî		1						1
Edirneli Şevkî	1							1
Gelibolulu Mustafa Âlî		1						1
Hakîkî		2						2
Hamâmîzâde İhsan		1						1
Hayâlî		1						1
Hayretî	2							2
Mecîdî			1					1
Mihrî Hâtun	1							1
Muhibbî	2							2
Mostarlı Hasan Ziyâ'î		1						1
Nâbî		2				1		3
Nâ'ilî-i Kadîm		1						1
Nefî		2						2
Nesîmî	1			2				3
Nigârî	1			1				2
Numân Mâhir		1						1
Ref'î-i Kâlâyî		1						1

Sehî Bey		1						1
Süheylî		1						1
Süleyman Çelebi			1					1
Süleymân Fehîm	1							1
Prizrenli Şem’î	1							1
Vizeli Ramazan Bahiştî	1							1
Yazıcıoğlu Mehmed			13					13
Toplam:	17	19	21	3	1	1	1	62

Şekil 2.3 “Tarihî ve Efsanevî Şahıslara Dair İsrâiliyat” bölümündeki örneklerde kullanılan nazım şekilleri.

4. HAYVANLARA DAİR İSRÂİLİYAT

4.1. BURAK

İsrâ sûresinin birinci âyetinde ifade edilen Hz. Muhammed'in gece yolculuğu malumumuzdur: “Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir; O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir.” (İsrâ: 17/1) Kur'ân-ı Kerîm'deki bu âyetten, Hz. Muhammed'in Mescid-i Harâm'dan “uzakta bulunan câmi” anlamına gelen Mescid-i Aksâ'ya gece yürüyüşüne çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Fakat yolculuğun nasıl gerçekleştiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Halk anlatılarında bu yürüyüşün nasıl ve hangi vasıtalarla gerçekleştirildiği, söz konusu Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te bulunan mescit olduğu, Kudüs'teki mescitten de göğe yükselerek miraç hadisesinin gerçekleştiği yer almaktadır. Bu gece yürüyüşünde Hz. Muhammed'i Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya taşıyan binek, merkepten büyük katırdan küçük “Burak” isminde bir hayvandır (Taberî, 1996: V/254; İbn Kesir, bty: IX/4612; Kaleli, 1996: 431; Balcı, 2012: 153; Gündüz, Ünal, ve Sarıkçıoğlu, 1996: 101; Pala, 2020 a: 76). “Burak” kelimesi, Arapça kökenli olup şimşek anlamına gelen “berk” kelimesinden türetilmiştir (Öz, 1992: 417). Kelimenin anlamından da anlaşılacağı üzere bu hayvanın sürati çok fazladır. Attığı bir adım görülebilecek en uzak mesafeye denk düşer (Balcı, 2012: 159; Gündüz vd. 1996: 101). Bu binek hayvanın fiziki tasvirlerinde insan yüzlü (Gündüz vd. 1996: 102; Pala, 2020 a: 76); beyaz renkli, uzun kulaklı ve uyluklarına bitişik iki kanadının olduğu (Öz, 1992: 417); göğsünün kırmızı yakut renginde olduğu (Gündüz vd. 1996: 102) anlatılmaktadır.

Getürdiler önüme bir Burakı

Başı la'l u zümürüdden ayakı

(b. 3071)

“Burak'ı yanıma getirdiler. Başı la'l ve ayağı zümrütten.”

Gözi güher dişi incü tuynakı dür

Yüzi yâkût u yalı müşkdendir

(b. 3072)

“Gözü cevher, dişi inci, toynağı dür, yüzü yakut ve boynu misktendir.”

Deveden kiçi katırdan büyücek

Bu cânlar imrenür anı göricek (b. 3073)

“Deveden küçük, katırdan büyükçe. Bu canlar onu görünce imrenir.”

Katır kuyruklu âdem yüzlü bir at

Deve ayaklu tavus yünlü bir zât (b. 3074)

“Katır kuyruklu, insan suretli bir at. Deve ayaklı, tavus tüylü bir zat.”

Kızıl yâkûtdan iki kanadı

Mutî ü mukbil ü hiç yok inâdı AÇ M: (b. 3075)

“İki kanadı kırmızı yakuttan. İtaat eden ve talihli ve hiç inadı yok.”

Burak hakkında aktarılan bir diğer rivayet ise Cebrâil, Hz. Muhammed’i Burak’a bindirmek istediğinde bu hayvan Cebrâil’e zorluk çıkarıp huysuzlanır. Bunun üzerine Burak ile konuşan Cebrâil, Burak’a, sırtına alacağı kişinin daha önce taşıdığı insanların en faziletlisi olduğunu söyler. Burak, bu konuşma üzerine Hz Muhammed’i sırtına alıp Mescid-i Harâm’dan Mescid-i Aksâ’ya götürür (Balcı, 2012: 250; Öz, 1992: 417). Mescid-i Aksâ’ya ulaşan Hz. Muhammed, Cebrâil’in parmağıyla deldiği kayaya Burak’ı bağlar (İbn Kesir, bty: IX/4612; Balcı, 2012: 161). Başka bir görüşe göre de diğer peygamberlerin daha önce Burak’ı bağladığı yere onu bağlar (Balcı, 2012: 196). Miraçtan dönüşünde de Burak’a binip Mescid-i Harâm’a geri döner (Gündüz vd. 1996: 115). Bazı rivayetlerde ise Hz. Muhammed miraca yükselirken de Burak’ın sırtına binmiştir (İbn Kesir, bty: IX/4624).

Didiler yâ Muhammed tîz süvâr ol

Saâdet menziline şöyle var ol (b. 3076)

“Ya Muhammed çabucak bin (ve) saadet menziline ulaş, dediler.”

Diledüm binmeğe çapındı ol at

Didi kohar Menât elünde hem Lât (b. 3078)

“Binmek istedim, o at çırpındı. Menat ve Lat yüzünden korkar, dedi.”

Buraka didi Cebrâyil mutî ol

Büte elin urur kişi degül ol (b. 3082)

“Cebrâil Burak’a, ‘İtaatkâr ol; o, putlara dokunan bir kişi değil.’ dedi.”

Mutî oldu hemân-dem bindüm anı

Çevürdüm Mescid-i Aksâya inânı

AÇ M: (b. 3084)

“Hemen itaatkâr oldu, ona bindim. Dizgini Mescid-i Aksâ’ya çevirdim.”

Burak isimli bineğin daha önceki peygamberlere de hizmet ettiği söylenir. Özellikle rivayetlerde Hz. İbrâhim’in ismi sıkça anılır. Buna göre; Hz. İbrâhim Kâbe’yi ziyarete gittiğinde Burak’ın sırtında yolculuğunu gerçekleştirmiştir (Kaleli, 1996: 432; Öz, 1996: 417).

Bu İbrâhîm Burakıdur ki kâyim

Binüp Ka ’be tavâf eylerdi dâyim

AÇ M: (b. 3077)

“Bu, İbrâhim’den beri olan Burak’tır ki (İbrâhim) daima (Burak’a) binip Kâbe’yi tavaf ederdi.”

İsrâ ve miraç hadiselerinden ötürü adı anılan bu binek hayvanı Divan şiirinde ekseriyetle miraciye, naat ve mevlid gibi türlerde kullanılan bir motif olmuştur (Uzun, 1992: 417-418).

Süleymân Çelebi, *Vesîletü’n Necât*’ta Hz. Muhammed’in miraç hadisesini anlatırken Cebrâil’in Burak’ı cennetten getirdiğini ve Burak vasıtasıyla Hz. Muhammed’in göz açıp kapayıncaya kadar Kudüs’e vardığını söyler. Yine *Vesîletü’n Necât*’a göre Burak, kanatlı bir binek hayvanıdır:

Sana cennetten getürdüm bir Burâk

Davet-i Rahmân’dır ey nûr-ı Hak

(b. 29)

“Ey Allah’ın nuru, sana cennetten bir Burak getirim. Allah’ın davetidir.”

Hoş süvâr oldu ana şâh-ı cihân

Açdı berrini Burâk uçdu hemân

(b. 33)

“Cihan sultanı ona bindi. Burak kanatlarını açtı (ve) hemen uçtu.”

Tarfetü ’l-ayn içre Sultân-ı ümem

Geldi Kuds’e irdi vü basdı kadem

SÇ (M: b/34)

“Ümmetlerin sultanı göz açıp kapayıncaya kadar Kudüs’e geldi ve ayak bastı.”

Mirâc’a çıldı rûh-i Nesîmî Burâk ile

Şol lâşeden ne fâide kim lâ-zelûl ola

Nesîmî (G: 11/8)

“Nesîmî’nin ruhu Burak ile miraca çıktı. Yumuşak başlı olmayan o leşten ne fayda (var)?”

Burâk-ı berk-seyrün âteşîn nal şerâridur

Duhânı çerhi zeyn itmîşdür anı sanman ahterdür

PŞ (K: 1/17)

“Burak’ın şimşek gibi yolculuğunun ateşi nalının kıvılcımındandır. Dumanı gökyüzünü süslemiştir, onu yıldız sanma.”

Burâk-ı berk-i rahşa verdi cevân

Hemân nûrun ‘alâ nûr oldu rahşân

SV (K: 3/15)

“Şimşek gibi hızlı ve gösterişli (olan) Burak hareketlendi. Hemen nur üstüne nur parladı.”

4.2. EŞEK (HAR, MERKEB)

Nûh tufanında gemiye alınan hayvanlardan biri de eşektir. Rivayetlere göre eşiğin gemiye bineceği esnada Şeytan, eşiğin kuyruğuna tutunur. Eşek yerinden hareket edemez. Hz. Nûh’un ikazlarına rağmen eşek gemiye binmez. Bunun üzerine Hz. Nûh “Şeytan yanında dahi olsa gemiye gir.” diyerek eşiği ikaz eder. Eşek bu söylem üzerine gemiye biner. Şeytan da eşiğe tutunarak gemiye girmiş olur. (Taberî, 1991: I/244; İbn Kesîr, 1994: I/153; Harman, 2012: 321; Pala, 2020 a: 191). İsrâiliyat kabilinden değerlendirebileceğimiz bu rivayetler Divan şiirinde görülmektedir.

Şeyhî, Harnâme’inde yukarıdaki rivayetlere telmihte bulunmuştur:

Nûh Peygamberün gemisine ol

Virmiş İblîse kuyruğuyla yol

Şeyhî (M: b/64)

“O, Nûh Peygamber’in gemisine İblis’e kuyruğuyla yol vermiş.”

Eşek motifi, Deccâl motifi ile birlikte de görülmektedir. Deccâl’in eşiği olduğu, bu eşiğin gölgesinde bin kişinin gölgelenebildiği, eşiğe bindiği esnada elini uzatsa göğe

değereği gibi rivayetler mevcuttur (Tökel, 1998: 345). Hayâlî'ye göre Deccâl'in eşeği Mesîh-dem geçinir olmuştur:

Velî zemânede âdemler öldürür sözle

Mesîh-dem dirilir oldu her Har-ı Deccâl

Hayâlî (K: 10/22)

“Velilerin zamanında insanlar sözle öldürür. Deccâl'in her eşeği Mesîh'in nefesiyle dirilir oldu.”

Şeyhî, olumlu özelliklere sahip kişinin Mesîh'in soluğuna yakın olduğunu, olumsuz özelliklere sahip kişinin ise Deccâl'in eşeğinin kuyruğuna yakın olduğunu belirtir:

Emîn ü 'âlim ü ârif dem-i Mesîh'e karîn

Fuzûl u hâyif ü câhil düm-i har-ı Deccâl

Şeyhî (K: 3/24)

“Güvenilir, alim ve arif (olan kişi) Mesîh'in soluğuna yakındır. Haddini bilmez, insafsız ve cahil (olan kişi) Deccâl'in eşeğinin kuyruğuna (yakındır.)”

Çalışmamızın “Hz. Îsâ” bölümünde de aktardığımız rivayetlere göre Hz. Îsâ'nın dini yaymak için Kudüs'e dönüşü eşek üzerinde olmuştur. Şeyhî, Îsâ'nın eşeğine de telmihte bulunur:

Hoş nefesdür diyü vü ehl ü fasîh

Hürmet eyler imiş humâr-ı Mesîh

Şeyhî (M: b/66)

“Güzel konuşur, maharetlidir ve sesi güzeldir diye Mesîh'in eşeği (ona) hürmet edermiş.”

4.3.KARINCA (MUR)

Neml sûresine adını veren karınca ile Hz. Süleymân arasında cereyan eden hikâye Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle anlatılmaktadır: Hz. Süleymân'ın cinlerden, kuşlardan ve insanlardan oluşan ordusu emri üzerine toplandılar. Ordu, Hz. Süleymân tarafından intizam üzere sevk ediliyordu. Karıncaların bulunduğu bir vadiye vardılar. Karıncalardan biri orduyu görünce ordunun kendilerini fark etmeden çiğneyip ezeceği yönünde endişelendi. Bu endişesiyle diğer karıncaları da Hz. Süleymân ve ordusuna karşı uyardı. Karıncanın sözlerini işiten Hz. Süleymân tebessüm etti. Rabbinin kendisine verdiği

nimetler için şükretti ve Rabbine duada bulundu (Neml: 27/17-19).

Kur'ân-ı Kerîm'de kısaca anlatılan karınca ile Hz. Süleymân'ın hikâyesi, tefsirlerde tafsilatlı bir anlatımla yerini bulmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'deki bu kıssaya ek olarak şekillenen rivayetlerden biri şöyledir: Hz. Süleymân'ın ordusunu gören karınca diğer karıncaları Hz. Süleymân'ın ordusuna karşı uyarı, ordunun onları fark etmeden ezebileceğini söyleyerek saklanmalarını istemiştir. Karıncanın sesini duyan Hz. Süleymân, bu uyarıya karşı tebessüm etmiş ve karıncayı yanına çağırmıştır. Hz. Süleymân'ın huzuruna çıkan karınca yanında bir çekirge budunu götürerek peygambere ikram etmiştir. Hz. Süleymân'ın duasıyla bu ikram bereketlenmiş ve tüm ordu çekirge budunun yarısıyla doymuştur. Diğer yarısı ise karıncalara geri verilmiştir. Bu esnada Hz. Süleymân ile karınca arasında çeşitli konuşmalar geçmiş ve karıncanın Hz. Süleymân'a nasihatleri olmuştur (Uzun, 1999:65).

Rivayetlere, bu karıncanın fizikî özellikleri ve nesebine dair rivayetler de karışmıştır. Taberî, tefsirinde karıncanın dişi olduğu belirtmiştir (1996: VI/267). İmam Kurtubî rivayetlere dayanarak karıncanın tasvirini yapmış; iki kanatlı, kurt kadar iri, topal ve isminin Harmiyâ olduğunu kaydetmiştir (2002: XIII/137). İbn Kesîr ise Şeysban oğulları kabilesine mensup olan karıncanın isminin Ceres olduğunu nakletmiş, karıncayı kurt kadar iri ve topal olarak tasvir etmiştir (1994: II/36). Suyûtî, karıncanın uçan iki kanatlı karıncalardan olduğunu rivayet etmiştir (2012: XI/330)

Divan şiirinde Hz. Süleymân ile karınca hikâyesine göz ardı edilemeyecek kadar sıkça rastlanmaktadır. Bunların bir kısmı Kur'ân-ı Kerîm'e uygun iken bazıları az önce bahsettiğimiz şekilde İsrâîlî rivayetler içermektedir. Aşağıda, İsrâîliyat etkisinde olan örnek beyitler yer almaktadır:

Kadı Burhâneddîn'in aşağıdaki beyitleri, çekirge budunun armağan edilmesi rivayetine dayanmaktadır:

Size bizden kamu varlıh çekürge ayağınca yoh

Cihânda ben Süleymânâm karınca ger gele sizden

KB (G: 659/3)

“Bizden size bundan sonra çekirge ayağı kadar bile olsa hiçbir şey yok. Ben cihanda Süleymân'ım eğer siz de karıncaysanız hediye sizden bize gelsin.”

“Bir mûrdur gönül neyi apara bellüdür

“Pây-ı melahdan özge Süleymâna sanmagıl KB (G: 815/2)

“Gönül bir karıncadır. Neyi götüreceği bellidir. Süleymân’a çekirge budundan başka (bir şey götüreceğini) düşünme.”

Muhibbî ve Ahmed-i Rıdvan’ın beyitlerinde de karınca, Hz Süleymân’a yol gösteren ve nasihat verendir:

Sakın aldanma dehre pend gûş it

Ki pend eyler Süleymân’a karınca Muhibbî (G: 2876/2)

“Sakın dünyaya aldanma, öğüte kulak ver. Ki Süleymân’a karınca öğüt verir.”

Senden aşağıdan yûri eyle kabul pend

Yitmez mi sana hassâ Süleymân u mûra gel Muhibbî (G: 1919/4)

“Senden aşağıda olanlardan da öğüt kabul eyle. Süleymân ile karıncanın kıssasına bak, sana yetmez mi?”

Yüzümi pâyına sürsem beni pââmâl eyleme

Mûr olur kim pend edüb eyler Süleymân ile bahs Muhibbî (G: 305/2)

“Yüzümü ayağına sürsem beni hakir etme. Karınca bile Süleymân ile sohbet edip öğüt verir.”

Bir gedâ iken idersem nola cânân ile bahs

Mûr içün dirler ider gâhî Süleymân ile bahs Muhibbî (G: 320/1)

“Bir köleyken sevgiliyle sohbet edersem ne olur? Karınca için ‘Süleymân ile sohbet eder.’ derler.”

Mûrçenün de sözine dime lâ

Oldu Süleymân’a aceb reh-nümâ AR (M: 2/15)

“Karıncanın da sözüne “Yok.” deme. Şaşırtıcıdır (ki) Süleymân’a yol gösteren oldu.”

4.4. KATIR

Hiz. İbrâhim’in Nemrut tarafından ateşe atılması kararlaştırıldıktan sonra ateş

için toplanan odunlar deve ve katırlara yüklenmiştir. Odunların Hz. İbrâhim için taşındığını fark eden deve, sırtındaki odunları kasti düşürmüş, katır ise gönüllü bir şekilde taşımıştır. Bu sebeptendir ki katır lanetlenmiş ve zürriyeti kesilmiştir (Albayrak, 2017: 195; Sinmez ve Aslım, 2017: 207).

Katır çok taşıdı anda odunu

Anunçün Hak ‘akîm itmişdür anı

AÇ (M: b/790)

“Katır o zaman çok odun taşıdı. Onun için Allah onun zürriyetini kesmiştir.”

4.5. KIRLANGIÇ (PERESTÛ BEÇÇE)

Rivayetlere göre, Hz. Âdem ile Havva cennetten kovulduktan sonra yeryüzünün farklı yerlerine indirilmişlerdir. Birbirlerinden haberdar olmaları kırlangıç vasıtasıyla olmuştur. Kırlangıç, bu vazifesinden ötürü yavrularından ayrı kalır, bu yüzden de yavruları yuvadan düşürmüş. Düşen yavrular da yılanlara yem olurmuş. Bunun üzerine kırlangıç, Hz. Âdem’in sakalından, Havva’nın da saçından bir tel istemiş. Bu tellerle yavrularını ayaklarından yuvaya bağlayıp düşmelerini önlemiş. O günden beri kırlangıçlar yavrularını ayaklarından yuvaya bağlarlarmış (Onay, 2016: 259)

Miyânun fikr eden diller ki zülfün âşiyân etmiş

Piristû beççelerdür gûyiyâ bir mûya bağlanmış

NK (G: 181/2)

“Belini düşünen gönüller ki saçlarını mesken etmiş. Sanırsın ki kırlangıçtır, bir tele bağlanmış.”

Piristû-beççeler mâr-ı siyehden ihtirâz etmez

Cihânda ‘adli men’ etmiş rûsûm-ı cevr ü âzârı

SV (K: 19)

“Padişahın adaleti cihanda her türlü eziyet şeklini yasaklamış. Kırlangıçlar siyah yilandan çekinmez.”

4.6. KITMİR

Kıtmir, Kur’ân-ı Kerîm’de Kehf sûresinde maceraları anlatılan Ashâb-ı Kehf’in köpeğidir. Âyetlerde Ashâb-ı Kehf’in köpeğinin de onlarla birlikte yıllarca uyuduğu ifade edilmiştir. Fakat köpeğe dair başka bir bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen köpeğin

cinsi, adı, rengi ve kime ait olduğu üzerine çeşitli rivayetler şekillenmiştir. Rivayetlerin bazılarında;

- Köpeğin av köpeği olduğu (Kurtubî, 2000: X/543; İbn Kesîr, bty: IX/4965),
- Hükümdarın aşçısının köpeği olduğu (İbn Kesîr, bty: IX/4965),
- İnanç olarak kendilerine kanaat getirip onlara katılan bir çobanın köpeği olduğu görülmektedir (Râzî, 1993: XV/140; Kurtubî, 2000: X/543).

İsmi konusunda farklı rivayetler olsa da genellikle “Kıtmir” olarak bilinir (Kurtubî, 2000: X/543; İbn Kesîr, bty: IX/4965; Aydemir, 2019: 207; Pala, 2020 a: 273).

Cennete gireceğine inanılan on hayvandan biridir (Pala, 2020 a: 273).

Divan şiirinde, genellikle Ashâb-ı Kehf kıssasına yapılan telmihlerde Kıtmir isminden faydalanılmıştır. Özellikle sadakat konusunda şair kendini Kıtmir’e benzetmiştir. Aşağıdaki beyitte Aynî, canını sadakat yönünden Ashâb-ı Kehf’in köpeğine benzetir. O da tıpkı Kıtmir gibi sevgilinin kapsından ayrılmaz.

Dilde sevgünden hayâlât oldu ayrılmaz bu cân

Yani ol Âshâb-ı Kehfe nefsinî Kıtmîr ider KA (G: 181/2)

“(Ey sevgili!) Gönülde sevginden dolayı (bazı) hayaller oluştu, bu canın (bedenden) ayrılmama sebebi budur. Yani bu can, nefsini (senin sevginin hayali yolunda) Âshâb-ı Kehf’in Kıtmîr’i gibi yapar.”

Akl u cân u dil belâ gârında san ashâb-ı Kehf

Nefs-i Emrî anların ardındadır kıtmîr-veş Emrî (G: 223/5)

“Akıl ve can ve gönül bela mağarasında. Sanırsın Emrî’nin nefsi, Ashâb-ı Kehf’in (ardındaki) Kıtmir gibi onların ardındadır.”

Üsküdarlı Aşkî’nin aşağıdaki beytinde Kıtmir’in cennetle mükâfatlandırıldığı görülmektedir:

Geh kılur İblisi me’vâdan sürüp kelb-i hakîr

Gâh bâb-ı gârda Kıtmîre me’vâ gösterür ÜA (G: 110/2)

“Bazen İblis’i cennetten kovup hakir bir köpek gibi yapar, bazen mağara girişinde Kıtmir’e cenneti gösterir.”

4.7. TAVUS KUŞU

Şeytan'ın cennete girerken işbirliği yaptığı hayvanın tavus kuşu olduğunu söyleyenler vardır (İbn Kesir, I/301). Şeytan'ın cennete girip Hz. Âdem ve Havva'yı kandırması üzerine tavus kuşu da cennetten atılmıştır. Cennette güzel ve gösterişli bir hayvan iken kovulunca ayakları çıplak bırakılarak cezalandırılmış ve Babil'e indirilmiştir. Ayaklarına bakıp her “ah” edişinde kovulduğu cenneti hatırlarmış (Pala, 2020 a: 443).

Aşağıdaki beyitte Hakîkî, yukarıdaki rivayete telmihte bulunmuş; Şeytan ve tavus kuşunun Hz. Âdem'e rehberlik ettiğini, Hz. Âdem'in cennetten çıkarılmasına sebep olduklarını ifade etmiştir:

Âdemi cennetden iy cân kim çıkaraydı eger

Olmayaydı rehberi iblisile tâvûs-ı mâr

Hakîkî (K: 147/43)

“Ey cân, eğer rehberi İblis ve tavus kuşu olmasaydı Âdem'i cennetten kim çıkarırdı?”

Sen o gendüm-gûn tâvûs-ı hınâsın cilveni

Gördüğü dem nice olmaz mâylün âdem senün

Beyânî (G: 456/5)

“Sen o buğday renkli kına tavus kuşusun. Senin cilveni gördüğü zaman âdemin sana nasıl meyli olmaz?”

4.8. YILAN (MÂR)

Eski Ahit'te, Hz. Âdem ve eşinin cennetten kovulmasına sebep olan hayvan yılanıdır. Hikâyeye göre cennetteki yasaklı ağacın, yiyene ölümsüzlüğü ve bilgiyi bahşedeceğini kadına yılan bildirmiştir. Buna inanan Hz. Âdem ve eşi, yasaklı ağacın meyvesinden yiyip cennetten kovulmuşlardır. Yılanın akıbeti ise sürüngen bir hayvana dönüşüp lanetlenmek olmuştur. O günden itibaren kadın ile yılanın zürriyeti arasında düşmanlık peyda olmuştur (Tekvin: 3/1-15). Oysa Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem ve Havva'ya vesvese verip cennetten kovulmalarına sebep olanın şeytan olduğu bildirilmiştir (Tâhâ: 20/120).

Kaynağının Eski Ahit olduğu şüphesiz olan yılan anlatıları, tefsir kitaplarında da

yer almıştır. Tefsirlerde verilen bilgilere göre cennetten kovulmadan önce yılan dört ayaklı, gösterişli bir hayvandır. Şeytan cennete girmek isterken bekçilerin müsaade etmemesi üzerine kovulduğu yere girememiştir. Cennete tekrar girebilmek için birçok hayvana işbirliği teklif ettiyse de reddedilmiştir. Şeytan'ın teklifini kabul eden yılan olmuştur. Şeytan, yılanın ağzının içine saklanarak cennete girmiş, Hz. Âdem ve Havva'ya vesvese vererek cennetten kovulmalarına sebep olmuştur (Râzî, 2002: 413). Şeytan'la yaptığı işbirliği neticesinde yılan da cennetten kovulmuş, İsfahan'a indirilmiştir (İbn Kesîr, bty: IX/4965). Şeytan'a yardımından önce hayvanların en güzeli olarak nitelendirilen yılan, şekil itibarıyla dört ayaklı ve deve kadar büyükçe bir hayvanmış (Suyûtî, I/239-240). Şeytan'a yardım etmesiyle birlikte Allah tarafından lanetlenmiş ve ayakları kesilmiştir. Yılan, insan nesliyle kıyamete kadar düşman olacaktır. Hatta insanlarla olan düşmanlığı bir hadise de dayandırılmıştır. Rivayetlere göre Hz. Muhammed “*Bütün yılanları öldürün.*” demiştir (Taberî, 1996: I/191-192). İslâm peygamberinin Allah'ın yarattığı bir canlı için böyle bir ifade kullanmasının, Kurân'nın mantığına uygun bir yönü bulunmamaktadır. Üstelik İsrâîlî kaynaklarla meydana getirilmiş bu hikâyeye bir hadis dayanak gösterilmiştir

Görüldüğü üzere yılanın lanetlemiş bir hayvan olduğu, Şeytan'la işbirliği yaptığı ve kıyamete kadar insan nesliyle düşman olacağı inancı Eski Ahit'teki yukarıda sözü edilen âyetlerden sözlü kültüre geçmiş, haliyle Divan şiirine girmesi kaçınılmaz olmuştur.

Yazıcıoğlu Mehmed'in aşağıdaki beyitlerinde İblis'e yardım eden ve bu davranışı sonucun bir sürüngene dönüşen yılan motifine rastlanır:

Yılana dedi niçin oldu telhis

Yılan dedi bana emr etti İblis

“(Allah), yılana ‘Niçin (Âdem ve Havvâ’yı) hileyle kandırdın.’ dedi. Yılan, ‘Bana İblis emretti.’ dedi.”

...

Senin de ya yılan kesdim ayağın

Başın dağıdalar eriyen yağın

YM (s: 133)

Ey yılan, senin de ayağını kestim. Yağın erisin (ve insanlar) başını dağıtsın.

Necatî Bey, aşağıdaki beytinde sevgilinin yüzünü örten saçlarını yılan benzeterek kendisine her an hainlik yapabileceği kanaatindedir. Nasıl ki cennet kapısını Şeytan’a yılan açtıysa sevgilinin cennete benzeyen yüzünü rakibe gösterecek olan da zülüfleridir.

Yüzünü göstermesin ağyâra zülfün key sakın

Mâr olan Şeytâna cennet kapısın derhâl açar

NB (G: 162/3)

“Zülfün yüzünü rakibe sakın göstermesin. Yılan olan, Şeytan’a cennet kapısını hemen açar.”

Ben ‘âleme geldüm dir iken râh-ı ‘ademden

Gerdûn gibi bir mâr-ı ham-ender-hama düşdüm

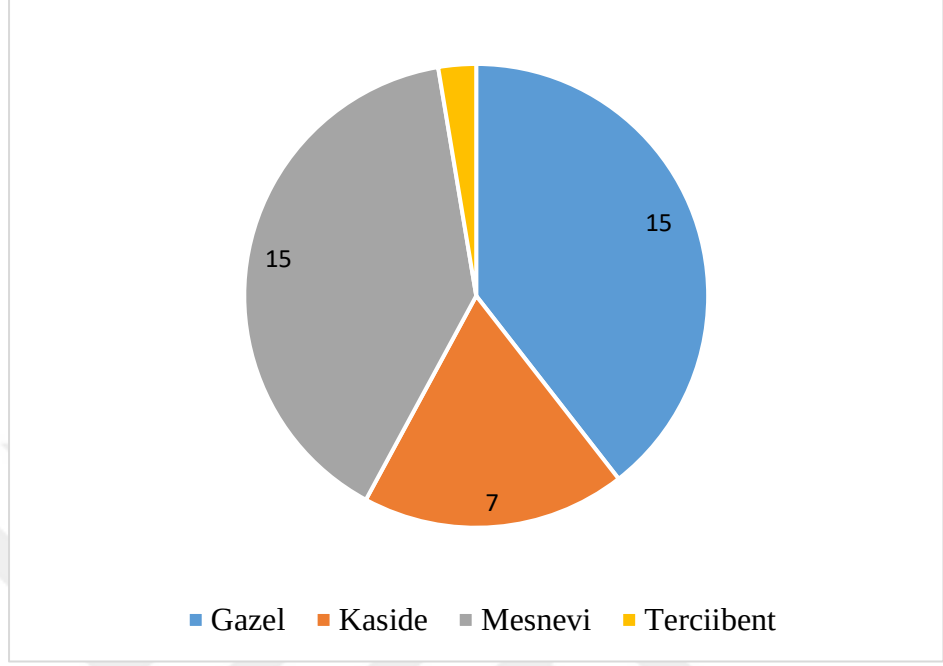
GMÂ (G: 861/4)

“Ben yokluk yolundan dünyaya geldim derken felek gibi dönen, kıvrım kıvrım (bükülen) yılanın eline düştüm.”

Tablo 2.5. “Hayvanlara Dair İsrâiliyat” bölümünde şiirlerinden yararlanan şairler, bu şairlerin divanlarından alınan beyit sayısı ve bu beyitlerin nazım şekillerine göre dağılımı tablosu.

Şairler	Nazım Şekilleri			
	G	K	M	Toplam
Abdülvasi Çelebi			11	11
Ahmed-i Rıdvan			1	1
Beyânî	1			1
Emrî	1			1
Gelibolulu Mustafa Âlî	1			1
Hakîkî		1		1
Hayâlî		1		1
Kadı Burhâneddin	2			2
Karamanlı Aynî	1			1
Muhibbî	4			4
Nâ’îlî-i Kadîm	1			1
Necâtî Bey	1			1
Nesîmî	1			1
Prizrenli Şem’î		1		1
Süleyman Çelebi			1	1
Sünbülzâde Vehbî		2		2
Şeyhî		1	2	3
Üsküdarlı Aşkî	1			1
Yazıcıoğlu Mehmed			2	
Toplam:	14	6	17	37

Şekil 2.4. “Hayvanlara Dair İsrâiliyat” bölümündeki örneklerde kullanılan nazım şekilleri.

5. TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE İSRÂİLİYAT

5.1. TASAVVUF SÖZCÜĞÜNÜN MENŞEİ

Tasavvuf kelimesinin ıstikakı üzerine çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Yunanca bir kelime olan ve bilgelik, hikmet anlamını barındıran sophia/sophos kelimesinden türemiş olabileceğine dair bir görüş belirtilmiştir. Fakat tasavvufun bu kökten türemiş olabileceği fikri hem filolojik olarak hem de tarihî gerçekler bakımından kabul gören bir görüş olmamıştır (Öztürk, 1988: 10; Schimmel, 2000: 23). Safa ve vefa kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluştuğu, bir çöl bitkisi olan ve zahitlerin yediği sufânenen gelmiş olabileceği söylenmiştir (Öngören, 2011: 119). Mescid-i Nebevî'nin sofasında vakitlerinin çoğunu ibadetle ve zikirle geçiren Ashâb-ı Suffe ile sufîler arasında yaşantıları bakımından benzerlik kurulmuş ve tasavvuf kelimesinin menşei bu topluluğun ismine dayandırılmıştır. Bu görüş de ıstikak yönünden kabul görmemiştir. Diğer taraftan Kâbe'nin hizmetine bakan ve Mudar Kabilesi'ne mensup olan Benû Sûfe'yle sûfîlerin yaşantısı benzetilerek kelimenin menşei, bu kabilenin ismine dayandırılmıştır. Bu görüş ıstikak bakımından uygun olmakla birlikte bu kabilenin İslâm öncesi dönemde Kâbe ile ilgilendiği ancak İslâmî dönemde böyle bir hizmette bulunmadıkları bilinmektedir. Dolayısıyla kelimenin menşeinin bu kabileyle ilişkilendirilmesi doğru bulunmamıştır. Tasavvuf kelimesinin “savf” sözcüğünden türediği görüşü de mevcuttur. Yüz çevirmek anlamında kullanılan bu kelime tasavvufçuların mâsivadan yüz çevirme anlayışıyla ilişkilendirilmiştir (Türer, 2015: 26-27). Temiz, duru anlamına gelen “saf” kelimesinden türetildiği de söylenmiştir (Vatandaş, 2011 b: 162). Ekseriyetle kabul gören görüş, tasavvuf kelimesinin menşeinin yün anlamına gelen “sûf” sözcüğünden türediği yönündedir. Mâsivadan yüz çeviren ve sûfî olarak adlandırılan tasavvuf ehli kimseler yünden yapılmış elbiseler giymişlerdir. Mütevazı bir yaşamın sembolü olan bu elbise, tasavvuf anlayışında resmi elbise olarak kabul görmüştür (Karamustafa, 2020: 12; Öztürk, 1988: 11; Türer, 2015: 28-29; Vatandaş, 2011 b: 162).

5.2. TASAVVUFUN OLUŞUMUNA ORTAM HAZIRLAYAN SEBEPLER

5.2.1 Tarihi Koşullar

İslâm'ın ilk dönemlerinde gerçekleştirilen fetih hareketleriyle, İslâm büyük bir coğrafyaya yayılmıştır. Müslümanlar haliyle birçok farklı dine mensup kitlelerle karşılaşmış, bu insanlarla münasebetleri olmuştur. Bu münasebetler neticesinde fethedilen coğrafyalarda insanlar kitleler halinde İslâm'a dâhil olmuşlardır. İslâm'ın bu derece hızlı yayılması ve genişlemesi müsbet bir durum olarak görülse de beraberinde birçok menfi sonucu getirmiştir. Binlerce yıllık bir medeniyete, dine, kültüre sahip olanların kimisi samimi bir niyetle, kimisi ise menfaatleri gereği İslâm'ı seçmiştir. İslâm'a geçen bu gruplar, eski inançları ve geleneklerini de İslâm'a taşımışlardır. Sözelimi Yahudiler Eski Ahit ve Talmud'dan, Hristiyanlar İncil'den, Farslar Zerdüşlükten gelen rivayet ve yorumlarını İslâm'la harmanlamışlardır. Bunun yanında Mısır, Irak, Fars bölgelerindeki pagan topluluklarının inançları da İslâm'la kaynaşmıştır (Vatandaş, 2011 b: 14-17)

5.2.2 Tercüme Faaliyetleri

İslâm'ın hâkim olduğu coğrafyalarda çeşitli felsefe okulları bulunmaktaydı. İskenderiye, Antakya, Harran, Nusaybin, Cundişapur okulları, felsefe eğitiminin en önemli merkezleriydi. Bu okullarda hâkim olan Yunan ve Hint felsefesi zamanla Müslümanları cezbetmiştir. Özellikle Emevîler Dönemi'nde yöneticiler, Yunan bilim ve felsefesine ilgi göstermişlerdir. Felsefe okullarında okutulan kitaplar zamanla Arapçaya tercüme edilmiştir. Bir süre sonra bununla yetinilmemiş, İslâm coğrafyası dışından da kitaplar getirtilip tercüme edilmiştir. Bireysel çeviri faaliyetleri zamanla yetersiz bulunmuş, çeviri işleriyle ilgilenecek bir kurum oluşturulmuştur. Bilim ve felsefeye verilen bu önem, ilk bakışta yararlı bir iş olarak görülse de bu tercüme faaliyetleri neticesinde, vahiyden uzaklaşıp beşeri çalışmaları rehber edinen birçok kişi olmuştur. Farklı kültür ve medeniyetlerin oluşturduğu felsefi akımlar, bu yolla İslâm'a bulaşmıştır (Vatandaş, 2011 b: 47-53)

5.2.3.Siyasi Koşullar

H. Muhammed'in bir ümmet olarak birleştirdiği İslâm dünyasındaki birlik ne yazık ki çok uzun sürmemiş, H. Osman'ın şehit edilmesinden sonra H. Ali ve Muaviye arasında bir çatışma ortamı meydana gelmiştir. Müslümanlar bu ortamda bölünmüş, taraf sergilemişlerdir. H. Ali'nin de şehit edilmesinin ardından hilafeti eline geçiren Emevîler Dönemi'nde İslâmî yönetim anlayışı tahrif edilerek halifelik makamı saltanata dönüşmüştür. Emevîlerin ve akabinde Abbasilerin sürdürdüğü saltanat döneminde İslâm dünyasında siyasî, idarî, ekonomik, ideolojik, ahlakî ve sosyal açıdan ciddi sorunlar meydana gelmiştir. Yönetimi elinde bulunduran halifeler İslâm ahlakından uzak düşmüş, kendi zevk ve sefalarının peşinden sürüklenmişlerdir. Eğlence ve içki meclisleri, müziğe düşkünlük, dans, lüks ve israfla halifelik makamında ahlaksızlık baş göstermiştir. Ne yazık ki bu ahlakî çöküntü sadece halifelerin sarayına münhasır olmamış, toplumda da ziyadesiyle yaygınlaşmıştır (Sarmış, 2017: 56-61)

5.2.4. Zühht Hareketi

Yukarıda belirtildiği üzere siyasi hayatta meydana gelen bozulmalar toplumda da kendini göstermiştir. Toplumda meydana gelen bu yıkım, zühht³³ hareketini de beraberinde getirmiştir. Kötü giden bu durum karşısında mistik bir ruhu içinde barındıran kimi insanlar inzivaya çekilmeyi tercih etmiş, diğer bir deyişle toplumu terk edip yalnızlığı benimsemişlerdir. Bu zühhtü yönelim, tasavvuf kültürünün kaynağını oluşturmuştur. Uzlet ehli olan bu kimseler; sonradan İslâm'a mensup olup farklı kültürleri bünyesinde barındıran insanlarla karşılaşmış (özellikle Hint ve İran kültürü), tercüme yoluyla Hint, İran, Yunan kültür ve felsefesine aşina olmuşlardır. Hatta tasavvuf kültürünün ilk dönem liderleri, İran ve Hint asıllı kişiler olmuştur. Yabancı unsurların İslâmî motiflerle bir araya gelmesi sonucu meydana gelen bu karışık kültür, tasavvuf olarak adlandırılan eğilimi ortaya çıkarmıştır (Sarmış, 2017: 64-67)

³³ Dünyadan el çekme, dünya nimetlerine yüz çevirme olarak ifade edebileceğimiz bu kavram için bkz. Semih Ceyhan, "ZÜHD", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/zuhd#1> (24.07.2022). Kürşat Demirci, "ZÜHD", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/zuhd#2-diger-dinlerde> (24.07.2022).

5.3. GAYRİ İSLÂMÎ DİNLERİN VE GELENEKLERİN TASAVVUFA ETKİSİ

Tasavvuf düşüncesi İslâmî kökenli olmakla birlikte içeriğinde diğer dinlerin, inanışların, felsefî yaklaşımların, farklı kültürleri barındırmaktadır. Sufilerin diğer din ve felsefî akımlarla ilişki içinde bulunması, onlara ait inançların sufiler arasında yaygınlaşmasına ve Allah'ın hakkında hiçbir delil indirmedığı bu ithal inançların tasavvuf düşüncesine girmesine sebep olmuştur. Tasavvuf olgusunun meydana gelmesinde etkili olan gayri İslâmî unsurların, şunlar olduğu ifade edilmektedir:

5.3.1. Yeni Eflâtunculuk

Kurucusunun Ammonius Saccas olduğu söylene de ardından bir eser bırakmamış olması ve geleneği oluşturmaması sebebiyle asıl kurucunun Plotin olduğu kabul edilmiştir. Plotin, MS II. yy'da Mısır'da Pagan inanışına mensup bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. On bir yıl süreyle Ammonius'un öğrencisi olmuştur. Bilgeliliğin kaynağı olarak görülen İran ve Hindistan'a yolculuk yapmak istemiş, bu sebeple Roma imparatorunun İran'a düzenlediği sefere katılmıştır. Seferde Roma imparatorunun öldürülmesinin ardından amacına ulaşamayan Plotin, Roma'ya geçmiş ve ömrünün geri kalanını Roma'da kurduğu okulun başında geçirmiştir. Plotin, yaşadığı dönemde et yememiş ve hiç evlenmemiştir. Güzel huyu sayesinde toplumun içinde saygın bir kimse olmuştur. Hayatı hakkında edinilen bilgiler, öğrencisi Furfûriyûs'un, Plotin'in *Enneadas* (Dokuzlular) adlı eserini tashih ederken Furfûriyûs'un giriş kısmında onunla ilgili yazdıklarından ibarettir. Ayrıca bu bölümde Furfûriyûs, Plotin ile birlikte vecd halindeyken Tanrıyla buluştuklarını da aktarmıştır (Şenel, 2013: 423).

Plotin'in meydana getirdiği Yeni Eflâtuncu düşünce sistemine göre tek bir varlık mevcuttur. İyiliği yayan O'dur. Her şey O'nun varlığından taşıp zuhur etmiştir.³⁴ Tek varlık ile insan arasında bulunan iki temel unsurdan biri akıl, diğeri ise nefistir. Aklın fonksiyonu mutlak varlığa yani yukarıya dönüktür. Nefsin fonksiyonu ise aşağıya yani mutlak varlıktan taşan âleme dönüktür. Nefis, akıl vasıtasıyla mutlak varlığı bilir ve madde âleminde yukarıya doğru, yani çokluktan tekliğe doğru yükselir. Yine yukarıdan –teklikten- aşağıya –zemine- doğru varlığın çoğalmasında nefsin rolü vardır. Kısacası

³⁴ Tek olan varlıktan âlemin zuhur etmesine dayanan felsefî bir kavram olan “Sudur” felsefesi görülmektedir. Bu felsefe hakkında detaylı bilgiye ulaşmak için bkz. Mahmut Kaya, “SUDÛR”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sudur> (20.07.2022).

birden çokluğa doğru bir zuhur söz konusudur. Bu çokluktan, varlığın bir olduğu ve ondan geldiği fikrine ulaşılır ve bütünden teke doğru bir çıkış söz konusu olur (Şenel, 2013: 424).

Yeni Elâtunculuğun izlerini tasavvufun ilk dönemlerinde görmek mümkün değildir. IX. yy'dan sonra Plotin'in ve bu felsefeye mensup diğer filozoflara ait eserlerin Arapçaya çevrilmesiyle bu felsefenin etkileri sufiler üzerinde ve tasavvuf anlayışında görülmeye başlanmıştır (Ocak, 2021: 60-61; Türer, 2015: 44-45).

Yeni Eflâtunculuğun etkilerini Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücud anlayışında ve onu takip eden tasavvuf ehlinde görmek mümkündür (Güngör, 1996: 50-51).

5.3.2. Hint Mistisizmi, Hinduizm ve Budizm

İslâm'ın Hindistan'da yayılışı esnasında, Hint mistisizminin ve Budizm'in tasavvuf düşüncesi üzerinde tesirinin olduğu söylenmektedir (Ocak, 2021: 76). Güngör, bu etkinin tarih itibariyle diğer felsefi düşünce ve dinlerden önce gelmiş olduğunu söyleyerek, tasavvuf ve Hint mistisizminin arasında önemli benzerlikler olduğunu ifade etmiştir (1996: 42).

Tenasüh (ruh göçü) [Hindistan'daki sûfilerin Hz. Ali'nin Vişnu'un reenkarnasyonu olduğu düşüncesi (Ocak, 2021: 76)] , bütün varlıkların ve âlemin yaratıcının tecellisi olması, fena-beka anlayışı, nefes alış veriş teknikleri gibi etkilerin, Hint mistisizminin izlerini yansıttığı söylenebilir (Baldick, 2002: 39; Vatandaş, 2011 b: 238-239).

Hinduizm'in kutsal metinleri Vedantalar ile Upanişatlar'ın varoluş şartı ise evrensel olan tek varlıkla bir olmaktır. Tek olan bu varlığın da insana hulul etmesi olarak bu var oluş şartı gerçekleşir (Vatandaş, 2011 a: 226).

Budizm'in etkilerinden söz edenler ise Buda ile İbrahim Ethem'in hayat hikâyeleri arasındaki benzerlik üzerinde yoğunlaşırlar (Güngör, 1996: 42; Ocak, 2021: 77; Vatandaş, 2011 b: 239) Bunun yanında Budizm'deki nirvanaya ulaşma ile tasavvuftaki fenâfillâh mertebesi arasında da benzerlik söz konusudur (Ocak, 2021: 77).

5. 3.3.Şamanizm

Şamanizm'in tasavvuf kültürüne yansması genellikle İslâm'a geçen Türk toplulukları vesilesiyle olmuştur. Özellikle bu yansmada Yesevîlik, Mevlevîlik,

Kalenderîlik, Bektaşîlik gibi tarikatların etkisi büyüktür. Tarikat şeyhlerinin su üzerinde yürümesi, gaybdan haber vermesi, ölülere kemiklerinden diriltmesi, tanrı ile konuşması, uçabilmesi gibi motifler Şamanizm'in izlerini taşımaktadır (Alp, 2018: 141-142).

5.3.4. Gnostisizm

Müslümanların Gnostisizm akımıyla İran ve Irak fetihlerinden sonra tanıştıkları bilinmektedir. Bu akımın tasavvuf çevrelerine girmesi, çeviriler yolu ile olmuştur. Bu akım, özellikle Şîî-İsmailî düşünceye mensup olan mutasavvıf kesimde görülmektedir. Bu akımın temel doktrini, akıl ve duyular yolu ile gerçeğe ulaşmanın mümkün olmadığı, sadece ilham aracılığıyla kişinin hakikate ulaşacağı ve aydınlanacağıdır. Bu doktrinin tasavvuftaki karşılığının ise, ilm-i bâtın ve hakk el-yakîn³⁵ olduğu söylenmektedir. Öte yandan bütün dünyevî uğraş ve istekler kişiyi hakikate ulaşmaktan alıkoyan engellerdir. Bu düşüncenin tasavvuftaki karşılığı ise “masiva” kavramına denk gelmektedir (Ocak, 2021: 62-64).

5.3.5. Sabîlik

Sibel Özbudun'un vermiş olduğu bilgilere göre Harran Sabîlerin inançları Babil-Kalde-Grek/Roma-İran geleneklerinin etrafında şekillenmiş ve Harran Sabîleri paganizmin sürdürücüsü olmuştur. Aynı zamanda Harran Sabîleri, Grek-Roma felsefelerinin ve Helenistik mirasın İslâm'a aktarılmasında önemli rol oynamış bir topluluktur (2015: 197-205).

Saadettin Merdin, Zerdüş bir ailenin mensubu olduğu için Zerdüş diye katledilen ve tasavvuf felsefesinde önemli rol oynayan isimlerden biri olan Sühreverdî'in, tasavvufî düşüncelerinin kaynaklarından birinin de Sabîlik olduğunu söyler (2020: 225, 236).

Sabîlikte kabul edilen ruhanî varlıkların, tanrı karşısında birer şefaatçi görevi bulunmaktadır (Merdin, 2020: 238). Bu ruhanî varlıkları tasavvufta dinî hüvviyeti olan şahsiyetlere benzetmek mümkündür. Bu şahsiyetlerin, ahirette kendisine tâbi' olan kişilere şefâatte bulunacağına dair inancın, İslâm'a Sabîlikten geçtiğini söyleyebiliriz.

³⁵ İç tecrübe yoluyla ulaşılan kati bakımdan son safhadaki doğru bilgidir. Detaylı bilgi için bkz: Yavuz, Y. Ş. (1997). "HAKKA'1-YAKÎN", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hakkal-yakin> (22.07.2022).

5.3.6. Hristiyanlık

Filistin, Suriye ve Anadolu bölgelerine yerleşmiş olan Hristiyanların, Müslümanlarla olan coğrafi yakınlığı birçok dinî ve kültürel etkileşimi beraberinde getirmiştir. Özellikle Hristiyanlıkta ortaya çıkan ruhban sınıfının, tasavvuf kültürü üzerine ciddi etkileri olduğu açıkça görülmektedir.

Ruhban sınıfının yaşam tarzı, tasavvufta “züht eğilimli” abitlerde görülmeye başlanmıştır. Ruhban sınıfının karakteristik giysisi olan beyaz yün hırka, bu etkileşim sonucu tasavvuf ehlinde de görülmeye başlanmıştır. İlk dönemlerde yadırganan bu giysi, sonrasında tasavvuf ehlinin de sembolü haline gelmiş ve tasavvuf kelimesinin kökeni bu giysiye dayandırılmıştır (Akın, bty : 335; Baldıck, 2002: 28).

Tasavvuf ehlinin ve tarikatların merkezi olan tekke tarzı binaların da menşeyinin Hristiyan ruhbanlarının barındıkları binalardan geldiği tespit edilmiştir. İlk tekkenin bir Hristiyan emiri tarafından yapıldığı ve tasavvuf ehline bağışlandığı bilinmektedir (Vatandaş, 2011 b: 240).

Dünya hayatından el etek çekerek tecerrüt anlayışını benimsemek, fakirliği desteklemek, yün hırka giymek ve Mehdi inancı, Hristiyanlığın tasavvuf üzerindeki en belirgin özellikleridir (Baldıck, 2002: 28; Vatandaş, 2011 b : 240).

5.4. TASAVVUFUN VE UNSURLARININ DİVAN ŞİİRİNE SİRAYETİ

5.4.1. Vahdet-i Vücut

Lügate göre “varlığın birliği” anlamındadır (Cebecioğlu, 2009: 683). Bu düşünce sistemine göre, ezelden beri kaim olan, yegâne varlık mevcuttur. O da mutlak olan Allah’tır. Dolayısıyla zuhur eden kesret, Allah’ın zatının varlıklara tecellisidir. Başka bir deyişle hak olan Allah, varlıklara tecellisiyle halka dönüşür. Bu felsefenin esası varlıkta çokluğun reddedilmesi ve âlemde ikiliğin bulunmamasıdır. Zahirî olan her şey Allah’ın sıfatlarının tecellisidir. Bu tecellinin sebebi ise şöyle açıklanmaktadır: Allah sıfatlarını müşahade etmek istediği için tecellisiyle varlık âlemini meydana getirir. Allah, ayna olarak nitelendirebileceğimiz bu varlık âlemi vesilesiyle kendini seyreder (Demirli, 2012: 431-435; Merdin, 2020: I/400; Türer, 2015: 221).

İslâm’daki tevhit inancıyla kesinlikle örtüşmeyen bu felsefî akımın kaynağını,

Yunan ve Hint felsefesi, panteizm, Zerdüştlük ve diğer dinlere dayandırmak mümkündür.

Esası panteizm olan, Hintlilerin *Vedantalar* adlı kutsal kitaplarında, kâinatın Brahman'dan ibaret olduğu, tek ve eşsiz olduğu, kâinatta meydana gelen bütün varlığın ondan olduğu ve tekrar ona döneceği düşüncesi hâkimdir (Sarmış, 2017: 348). Panteizme göre kâinattaki her şey Tanrıdır. Tanrı-evren-insan ayrımı yoktur. Tanrı, görünen her şeyin toplamıdır. Diğer bir detay ise panteizmde, yaratma eylemi yoktur. Görünen her şey tanrıdan taşarak sudur etmiştir (Merdin, 2015: II/395). Zerdüştlükten gelen “Her şey O’dur” düşüncesi de vahdet-i vücud anlayışına etki etmiştir. Yeni Eflâtuncu sudur nazariyesini de bu akımın kaynağına örnek göstermek mümkündür (Merdin, 2020: I/400). Ali Şeriatî ise Taoizm³⁶ ile vahdet-i vücud arasındaki benzerliğe değinmiştir. Varoluştaki birlik burada da görülmektedir (Şeriatî, 2019: I/192).

Vahdet-i vücud felsefesini sistemleştiren kişinin Muhyiddin İbnü’l-Arabî olduğu bilinmektedir. Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin *Fusûsü’l-Hikem* kitabından yer alan cümlelerinde, Allah’ın, yarattığı her şey olduğu ve yaratılan her şeyin de Allah’ın kendisi olduğu görülmektedir.

“Fakat bilhassa Allah adıyla anılan isimlerden başka olanlar, Allah için birer tecelli mahallidir, yahut O’ndan bir görünüştür. Tecelli eden suret ile onu aksettiren mahal arasında fark bulunmak lazımdır. Eğer başka isimlerde bir suret varsa o da zati kemal’in aynıdır. Çünkü; o suret de kendisinde beliren şeyin aynı ve kendisidir. Böyle olunca Allah adıyla adlanan Zat için sabit olan şey, bu suret için de sabit olur. Halbuki O suret O’dur ve O’ndan başkadır denilemez” (İbnü’l-Arabî, 1992: 76)

“Hak, mahlûklar ve yaratılmış olan şeyler diye isimlendirdiğimiz her şeye sokulmuştur. Eğer iş böyle olmasaydı, varlık, gerçek olmazdı. Böyle olunca Hak, varlığın aynıdır ve bu itibarla Hak her şeyi kendi zatı ile korur ve her şeyi korumak ona ağır gelmez. Şu halde Hakk’ın bütün eşyayı koruması, bir şeyin kendi suretini yabancı bir suret olmaktan koruması demektir. Bunun aksi doğru değildir. Çünkü O, her görenle görür ve her görünende görünür. Demek ki âlem, O’nun suretidir. O da âlemin ruhu olup onu sevk ve idare eder.” (İbnü’l-Arabî, 1992: 134-135)

İbnü’l-Arabî, kitabın bölüm sonlarında yer verdiği şiirlerinin dizelerine de bu anlayışı serpiştirmiştir. Bazı dizelerinden alıntılar aşağıda verilmiştir:

“- Allah beni över, ben de O’nu. O bana kulluk eder, ben de O’na, - Bir halde ben Onu ikrar eder ve eşyadaki çokluk ve değişikliği görünce inkâr ederim.” (1992: 83)

³⁶ Detaylı bilgi için bkz: Yitik, A. İ, (2011). "TAOCULUK", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamsiklopedisi.org.tr/taoculuk> (26.07.2022).

“- Ey nefsinde varlıkları yaratan! Sen halk ettiğin şeylerin hepsisin.”
(1992: 93)

“- Bir vakit olur ki Kul şüphesiz Rab olur. Başka bir vakitte de iftirasız kulluk ve derekesine iner.

- Kul kulluk derekesine inerse Hak ile genişler. Rab olursa yaşayışı daralır.” (1992: 95)

“- Gözünle gördüğün bir varlık yoktur ki aynı ve zatı Hak olmasın.”
(1992: 126)

“- Sen veya ben insan dediğimiz vakit, biz onun aynı, yani insan kılığına giren belirtisi oluruz.

...

- İster Hak ol, ister halk ol, Allah ile Rahman olursun.” (1992: 190)

Tasavvufun merkezinde yer alan bu nazariye, Divan şiirini önemli ölçüde etkilemiştir. Kesretten vahdete doğru ilerlemek isteyen şairler, beyitlerinde bu durumu şöyle ifade etmiştir:

Yâr ile âşık ikilik perdesini kıldı çâk

Vahdete erdi dahi zâhid gam-ı ferdâ çeker

Hayâlî (G: 79/2)

“Yar ile âşık ikilik perdesini yırttı, birliğe erdi. Fakat zahid gelecek kaygısı çeker.”

İsyânî her görünen suretin, varlığın kendisi olduğunu dile getirerek vahdet-i vücud anlayışını gözler önüne serer:

Menem her görünen sû[re]t menem âyîne-î eşyâ

Menem bir katre zâhirde velî bâtında ‘ummânem

İsyânî (G: 13/2)

“Görünen her suret benim, her şeyin aynası benim. Benim görünürde bir damla, (ama) hakikatte okyanusum.”

Nesîmî’de bolca görülen bu nazariyede, ikiliğe yer yoktur. Sen-ben zıtlığı kabul edilmez. Her şey O’dur.

Ma’şûk ile ‘âşık oldu bir zât

Mahv oldu vücûd-i nefy ü isbat

Nesîmî (M: 1/8)

“Sevilen ve seven bir kişi oldu. Vücudu inkâr ve ispat son buldu.”

Mescûd ile sâcid oldu vâhid

Mescûd-i hakîkî oldu sâcid

Nesîmî (M: 1/11)

“Secde edilen ve secde eden bir oldu. Secde eden asıl secde edilen oldu.”

Hak “Vâhid-i lâ-şerîke leh” dür

Senlik aradan götür ki mensin

Nesîmî (G: 57/2)

“Hak ortağı olmayan birdir. (Eğer ki) bensen senliği aradan çıkar.”

İsyânî de tabiattaki bu ikiliğe karşıdır:

Her ne var Âdem’de aslı bir vücûd olmuşdurur

Yâ tabî‘at zulmetinde sen ü ben hâlâ nedir

İsyânî (G: 43/5)

“Âdem’de her ne varsa aslı tek vücut olmuştur. Ya tabiattaki karanlıkta sen ve ben (ikiliği) hâlâ nedendir?”

Ahmedî de gölge ile şahsın bir olduğunu ifade ederek ikiliği ortadan kaldırmakta, bir olanı iki olarak görmenin imkânsızlığını vurgulamaktadır.

Kej behmayana sâye-y-ile şahs bir-durur

Ahvel bigi biri iki görmek olur muhâl

Ahmedî (G: 394/5)

“Eğri bakmayana şahıs ile gölge birdir. Şaşı gibi biri iki görmek imkânsızdır.”

Ahmedî’nin, İslâm’ın tevhit anlayışıyla kesinlikle bağdaşmayan, aşağıdaki beyitlerinde, âlemde görünen her şeyin aslında bir olduğu, âlemde ikiliği görmenin şirk kabul edildiği görülmektedir.

Muvahhid-isen anı bil ki kamu ol birdür

Egerçi çoh görünür sûreti-le bu efvâc

Ahmedî (K: 15/16)

“Tevhid ehli isen bu toplulukların suretleri çok görünse de şunu bil ki onların hepsi birdir.”

Kamu birdür iki görmek şirk olur

Şirki ko tevhîde var iy râst-bîn

Ahmedî (G: 479/5)

“Herkes birdir. İki görmek şirk olur. Ey doğru gören şirki (bir kenara) bırak, tevhide yönel.”

Varoluştaki birlik felsefesi Hocazâde Ahmed Kâmil’de de görülmektedir:

Nokta-ı vâhidle halk etti cihânı Lem-yezel

Kendini ol noktada bul sâlik-i haksan eğer

HAK (Kt: 55/1)

“Allah cihanı tek bir noktadan yarattı. Eğer doğru yolda isen kendini o noktada bul.”

5.4.2. Fenâfillâh

Lügat anlamı Allah’ın benliğinde yok olmaktır (Ayverdi, 2010: 375). Diğer bir deyişle, kulun kendi sıfatlarının Allah’ın sıfatında yok olmasıdır (Cebecioğlu, 2009: 210). Tasavvufun temel düşüncelerinden biri olan fenâfillâh makamına göre sûfî manevî yolculuğunu tamamlamış, ulaşabileceği son manevî hâle ermiştir. Bu hâl ise masivadan geçip Allah ile bir olmaktır. Bu makama erişen kul ile Allah arasında gayb kalmamıştır. Allah’ta yok olan, Allah’ın bütün sırlarına erişmiştir. Ve bu hâl, tasavvuf ehli tarafından tevhit olarak kabul edilmiştir (Kara, 1998: 161-162).

Fenâfillâh makamına erişen kişinin Allah’a karşı yapma zorunluluğu bulunan ibadetleri yapması artık söz konusu değildir (Kara, 1998: 164). Çünkü kendinden geçmiş, Allah’ın benliğinde kaybolmuş, diğer bir deyişle Allah ile bir olmuştur. Fenâfillâh, yaratılma gayesi Allah’a kulluk etmek olan insanın ibadetine de zarar veren bir düşünce sistemidir. Tasavvufta sonradan ortaya çıkmış olan Allah ile bir olma inancı, İslâm’daki tevhit esasına aykırıdır. Bu anlayış, Allah ile kul arasındaki ilişkinin tahrif edilmiş halidir.

Allah’ın benliğinde yok olma olarak ifade edilen fenâfillâh makamının menşei, Budizm’deki manevî yolculuğun son makamı olan “nirvana anlayışına” dayandırılar vardır (Bulan, 2017: 242; Derin, 2016: 131; Kara, 1998: 164). Tam anlamıyla aynı olmamakla birlikte benzerlikler söz konusudur. Denilebilir ki nirvana makamı İslâm’a uydurilmaya çalışılmıştır.

Divan şiirinde de, kulun kendinden geçip Allah’ın varlığında yok olması sıklıkla görülmektedir. Mevlevî dedesi Şeyh Gâlib, Mevlana’nın bu makama eriştiğini ve mutfağının-dergâhının da fenâfillâh makamı olduğunu ifade eder:

Serteser hükm eden iklim-i Fenâ Fillâha

Şâh-ı evreng-i bekâ Hâzret-i Mevlânadır

ŞG (K: 3/2)

“Fenâfillâh ikliminde baştanbaşa hüküm süren ebedilik tahtının sultanı Hazreti Mevlana’dır.”

Nefes-bend-hâmûşi bî-nevâyı üzre mebnîdir

Fenâ Fillâhdır ayn-ı bekâdır matbah-ı Monlâ ŞG (K: 7/13)

“Mevlana’nın mutfağı ölümsüzlüğün kaynağı ve fenâfillâh (makamı)dır. Sessizlik üzere inşa edilmiştir. Suskunu nefesini tutar.”

Bursalı Rahmî ise aşağıdaki beytinde fenâfillâh makamına erişen kişinin Fars şair Molla Câmi ve bu makama erişen diğer kişilerle bir olduğunu ifade eder:

Dökilmiş deste deste saçları yanına düşmüştür

Fenâ fi’llâh olupdur şimdi Câmilerle hem-serdür BR (G: 64/3)

“Saçları deste deste dökülüp yanına düşmüştür. Şimdi Câmi ve onun gibilerle fenâfillâh (makamına) erişip bir olmuştur.”

Gelibolulu Mustafa Âlî, fenâfillâh makamına erişen kişi ile dünya mülkünün şahını karşılaştırır. Âlemin zevkine, dervişin ulaştığı kanaatine varır:

Fenâfi’llâh olan dervişe sor dehrün safâsın sen

Ne bilsün ‘âlemün zevkini dünyâ mülkinün şâhı GMÂ (G:1545/2)

“Âlemin zevkini dünya mülkünün sultanı ne bilsin. Sen dünyanın zevkini fenâfillâh (makamına) erişen dervişe sor.”

Mehmed Sıdkî ise fenâfillâh makamına erişen kişinin hem bu dünyaya hem de ahiretteki dünyaya meyletmeyeceği, makamların en yücesine sahip olduğunu söyler:

Fenâ-fi’llâh makâmını bulan ‘âşıkların hergiz

Dilinde cây-gîr olmaz gam-ı dünyâ ile ‘ukbâ MS (G: 6/3)

“Fenâfillâh makamını bulan âşıkların gönlünde dünya ve ahiret tasası hiçbir şekilde yer almaz.”

Konuya dair tespit edilen diğer beyitler aşağıda verilmiştir:

Fenâfillâh olup dehrün fenâsın anlamış bilmiş

Dil-i âvâre iy hâce ‘aceb üstâd imiş bildüm Süheylî (G: 214/ 2)

“(Başboş gönül) fenâfillâh (makamına) erişip dünyanın fani olduğunu anlamış, bilmiş. Ey avare gönül, harika (bir) üstat olduğunu fark ettim.”

Bu fenâ evde bekâ buldukca ‘ömr-i bî-vefâ

Gel fenâfillâh olup yolunda hâk ol dâ’imâ

Kûy-ı hasretde vatan tutmak ne lâyıkdur sana

Eyle ey Ravzî sefer şehir-i Burusa'dan yana

Şâh-ı iklim-i kerâmet Şeyh Lutfullâh'ı gör

ER (Muh: 4/21)

“Vefasız ömür, bu fani dünyada ölümsüzlük buldukça gel fenâfillâh makamına erişip daima toprak ol. Hasret köşelerinde yurt edinmek sana yakışmaz. Ey Ravzî, Bursa şehrine doğru seyahate çık. Keramet diyarının sultanı Şeyh Lütfullah'ı gör.”

Taht-ı bekâ-yı saltanat-ı şân-ı cânıdur

Tîg-ı fenâ-yı fi'llâh ile bismilün nemed

SD (K: 22/17)

“Derviş hırkası, kurban ve fenâfillâh kılıcı canına, şanlı saltanatın ebedi tahtıdır.”

Fenâ ol fi'l-fenâ hem mahvda mahv

Bulasın 'ömr-i bâkî hem-çü merdân

Hakîkî (K: 483/25)

“Fanilik içinde fani ol. Mahviyette yok ol. Mert insanlar gibi baki bir ömür bulasın.”

Fenâfi'llâh mahv ol ki hakîkî

Bekâ andan hayât-ı câvidân o

Hakîkî (G: 490/9)

“(Ey) Hakîkî fenâfillâh (makamında) yok ol ki ölümsüzlük ondan, ebedi hayat o.”

Gehi sultân-ı dibâ-pûş u geh dervîş-i 'uryânâ

Gedâ-yı kûy-ı cânânâ fenâfi'llâh-ı devrânâ

GMÂ (G: 946/1)

“Bazen çıplak bir derviş, bazen de ipekli giysiler giyinen sultanım. Sevgilinin sokaklarında köleyim. Zamanın fenâfillâh (makamına) erişeniyim.”

Fenâfi'llâhı istersen dilâ evvel bedenden geç

Bekâbi'llâh eger olsun dir isen sonra senden geç

GS (G: 58/1)

“Ey gönül, fenâfillâh makamına ulaşmak istersen önce bedeninden geç. Sonra eğer ebedi hayata ulaşmak istiyorsan kendinden geç.”

5.4.3. Tecelli

Lügat anlamı görünme, peyda olma, zuhur etme, Allah'ın kudretinin varlık ve eşyada belirmesidir (Ayverdi, 2010: 1217). Bu terim, tasavvuf terminolojisinde ilk dönem sûfîlerinde gayb âlemine ait olan nurun, salikin kalbinde belirmesi olarak kullanılmışken sonraki dönemlerde buna Hakk'ın yaratma eylemi anlamı da eklenmiştir (Ceyhan, 2011: 241). “Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim ve beni bilmeleri için mahlûkatı

yarattım”³⁷ cümlesinin kutsi hadis olduğu söylenmektedir. Bu sözü yorumlayan tasavvuf ehli, Allah’ın bilinmek için âlemi yarattığına ve bu yaratma aşamasının Allah’ın varlıklara tecellisi ile vuku bulduğuna inanır. Sonuç olarak görünen âlem yaratıcının peyda olan suretidir.

Yaratılan her şey Allah’ın tecellisi olduğundan, herhangi bir nesneye karşı duyulan sevgi de Allah’a duyulan sevgidir (Chittick, 2006: 221).

Hocazâde Ahmed Kâmil, iktibas yoluyla yukarıda söz edilen kutsi hadisten faydalanmıştır. Varlığın yaratılma sebebi, Allah’ın bilinmeyi istemesidir:

Küntü kenzen sırrını bilmek murâd etdi ise

Saltanat ihsân eder elbet Cenâb-ı Kibriyâ HAK (G: 7/5)

“Dileğin küntü kenzen sırrını bilmek ise yüce Allah elbette saltanat ihsan eder.”

Şeyhülislâm Yahyâ Efendi, Allah’ın Cemal-Celal sıfatlarındaki tezattan yararlanır. Yahyâ Efendi, her ne kadar gönlünü bin parçaya ayıran Allah’ın celali olsa da her parçada Allah’ın tecelli eden cemalini görmektedir.

Gönül mir’âtı kim sad-pâre-i dest-i celâlündür

Yine her pâresine cilve-ger baksan cemâlündür ŞYE (G: 78/1)

“Gönül aynası, senin celal elinde yüz parça olmuştur. Yine her bir parçasına cilve ile baksan cemalini görürsün.”

Gönülde olduğuna inanılan siyah noktanın, Allah’ın tecellisinin odak noktası olduğu söylenir. İnsanın mevcudiyetindeki sevdanın sebebi, Allah’ın gönle yansıyan tecellisinin eseridir. Aşağıdaki beyitte de gönle yansıyan tecelliye işaret edilmiştir.

Cemâl-i bâ-kemâlündür sevâd-ı çeşmünün nûrı

Süveydâ-yı dili ‘ışk ehlinin sevdâ-yı hâlündür ŞYE (G: 78/2)

“Gözündeki siyahlığın nurunun kaynağı, senin mükemmel cemalindir. Aşk ehlinin gönlündeki sevda senin yüzündeki benin siyahlığıdır.”

Aşağıdaki beyitte ise, tecelli nuruna nail olmak için dualar ile gönül aynasını açmak ister:

³⁷ Tasavvuf ehli kimseler, yaratılışa dair açıklamalarda bu ifadeyi zikretmişlerdir. Ancak İbn Teymiyye, bu hadisi, nakli açısından zayıf hatta mevzu olarak kabul eder. Detaylı bilgi için bkz: Aydın, İ. H. (2022). "KENZ-i MAHFÎ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/kenz-i-mahfi> (30.07.2022).

Açalum tavr-ı niyâz ile gönül âyînesin

Göz göre mazhâr-ı envâr-ı tecellâ olalum ŞYE (G: 193/2)

“Gönlün aynasını dua ederek açalım. Tecelli nurlarına nail olalım.”

Hayâlî Bey, Allah’ın nurunun tecellisiyle vücudundan eser kalmayacağını söyleyerek, bu durumu güneşin aydınlığının yıldızları yok etmesine benzetmektedir:

Tecelli kılsa nur-u Hak eser kalmaz vücûdumdan

Kevâkib mahv eder kendin güneşden olsa fer peydâ Hayâlî (G: 22/4)

“Allah’ın nuru, tecelli kılsa bedenimden eser kalmaz. Güneş ortaya çıkarsa yıldızlar kendini yok eder.”

Allah’ın gönle tecellisiyle geri kalan her şey, gönülden silinip gider. Yabancı hiçbir unsur gönülde barınamaz:

Hayâlî safha-i dilden kazındı nakş-i gayriyyet

Tecellî edeli her şeyden envâr-ı cemâl-i Hak Hayâlî (G: 262/5)

“Hayali, Allah’ın güzelliğinin nurları her şeye tecelli ettiğinden beri gönül sayfasından başka suretler kazındı.”

Aşağıdaki beyitte ise, Allah’ın kendisine tecellisini ihsan etmesine rağmen, durumundan habersiz olan ve sadece yansımaları gösteren bir aynaya benzeyen insan motifi çizilmiştir. Buna göre, insan kendisinde barındırdığı ve Allah’ın tecellisinin bir sonucu olan yüce güzelliğinin farkında değildir:

Tecellî eyledi sende cemâl-i sun u Yezdânı

Veli âyine gibi ol sıfatdan bi habersin sen Hayâlî (G: 412/3)

“Allah’ın yaratma güzelliği sende tecelli etti. Fakat sen ayna gibi sıfatlardan habersizsin.”

Nesîmî, Âdem’e secde etmemenin bir kimseyi dalaletе düşüreceği kanaatindedir. Gerekçesi ise Allah’ın Âdem’e tecelli kılmasıdır.

Âdemde tecelli kıldı Allâh

Kıl âdeme secde, olma güm-râh Nesîmî (M: 1/41)

“Allah Âdem’de tecelli kıldı. Âdem’e secde et, yolunu kaybetme.”

Usûlî aşağıdaki beyitte, Allah’ın nice sıfatlarının insanda zuhur ettiğini söyler. Bunu desteklemek için de, Kur’ân âyetlerini işaret eder. Allah’ın Kur’ân âyetlerindeki sıfatlarına bakarak, O’nun insan hayatındaki yansımaları görülebilecektir.

Vech-i pâkünde Hak izhâr-ı kemâlât eyleyüp

Nice göstermiş sıfâtın âyet-i rahmâna bak Usûlî (G: 67/5)

“Temiz yüzünde Allah kendi eksiksiz güzelliğini göstermiş. Sıfatlarını nasıl gösterdiğini (görmek için) Rahman’ın âyetine bak.”

5.4.4. Feyz

Feyz’in lügat anlamı bolluk, bereket, taşmadır. Tasavvuf terminolojisinde, Allah’ın kulun kalbine ilham yoluyla gönderdiği bilgi anlamına gelir ve bu durum mânevî bir haldir. Burada kulun herhangi bir çabası yoktur. Feyz, Allah’ın kula gönderdiği bir lütuftur. “Taşma” manasıyla da ilâhî tecelliye ifade eden bir terimdir. Taşma (feyz), varlıkların yukarıdan aşağıya doğru, derece derece ve sürekli olarak varlıklar vücuda getirmesidir (Ayverdi, 2010: 381; Cebecioğlu, 2009: 214; Yılmaz, 2016: 40). Aynı zamanda taşma eylemi sudur nazariyesiyle benzerlik göstermektedir.

Feyzin bir silsile yoluyla insana ulaştığına dair bir kanaat de vardır. Bu ilham, sadece Allah tarafından değil, nebî ve veliler aracılığıyla da kişinin kalbine doğar (Eraydın, 1995: 314). Mürşit, sohbetleri vesilesiyle müridinin gönlüne bu feyzi doldurur.

Cenâbî’nin aşağıdaki beytinde de meyhaneciden gelecek, içi feyz ile dolu bir kadeh beklentisi vardır:

Suna câm-ı feyzini ger bana pîr-i mey-fürûş

Bezm-i vahdet eyleyem eflâkde Îsâyıla Cenâbî (G: 286/2)

“Eğer meyhaneci bana feyz kadehini sunarsa göklerde Îsâ ile birlik meclisi eyleyeyim.”

Dürrî Ahmet Efendi, Allah’ın mübarek kelimasını her daim okuyan kişinin gönlünün feyz ile dolmasının şaşılacak bir şey olmadığını ifade eder:

N’ola memlû olursa kalb-i pâki feyz-i Hakdan kim

Okur evrâd ile her dem kelâm-ı pâk-i Sübhânî DAE (K: 21/16)

“(Allah’ın) mübarek sözlerini, (O’nu her türlü noksanlıktan) tenzih ederek her zaman dualarla okur. Günahsız kalbinin, Allah’ın feyziyle dolu olması olağandır.”

Erzurumlu Zihnî ise, sürekli lâ-ilâhe illâ’llâh’ı tekrarlayıp zikir halinde olan müminin Allah’ın feyzinin hissedarı olduğunu söyler:

Mümini behre-yâb-ı feyz eyler

Hırm-i lâ-ilâhe illâ’llâh

EZ (K: 1/4)

“ ‘Allah’tan başka ilah yoktur.’ harmanı mümini Allah’ın feyzinden nasiplendirir.”

Mevlevi müntesibi olan Esrâr Dede, Allah’ın feyz ve lütfunun bu âleme tecellisinin Mevlana Celâleddin Rumî olduğunu, sonraki örnek beyitte ise Hallac-ı Mansur’a telmihte bulunarak onun bu feyzden habersiz olmadığını ve “Ene’l-Hak” ibaresinin manasının bu feyzden geldiğini söyler:

Hudâ’nın ‘âleme hurşîd-i feyz ü lutfunun gûyâ

Dem-i subh-ı tecallâsı Celâlû’d-dîn-i Rûmî’dır

ED (K: 8/14)

“Allah’ın âlem için feyz ve lütfunun güneşi ve sabah vakti tecellisi Celâleddin Rumî’dır.”

Sakın Mansûr’u feyz-i Mevlevî’den bî-haber sanma

“Ene’l-Hakk”ın da ma’nâsı Celâlû’d-dîn-i Rûmî’dır ED (K: 8/17)

“Mansur’u Mevlevi feyzinden habersiz sanma sakın. ‘Ene’l-Hakk’ın anlamı Celâleddin Rumî’dır.”

Şeyh Gâlib ve Esrâr Dede feyz kaynaklarının Mevlana Celâleddin Rumî olduğunu söylerler:

Tâ erince Gâlib’e feyz-i dem-i Monlâ-yı Rûm

Ney gibi râh-ı nefesde göz kulağ oldu gönül

ŞG (G: 199/6)

“Mevlana Celâleddin Rumî’nin nefesinin feyzi Gâlib’e ulaşınca gönül nefes yolunda ney gibi göz kulak kesildi.”

Gâlibe feyz-i suhan Hazret-i Monlâdandır

Tekye-i fahr-ı mahabbetde demin çok çekdim ŞG (G: 223/7)

“Feyzli sözler, Gâlib’e Mevlana Celâleddin Rumî’denir. İftihar edilen sevgi tekkesinde uzun süre kaldım.”

Harf-i vâhid söylemek haddim değil Esrâr lîk

Feyz-i Mevlânâ’dan ermişdir bu cem ‘iyyet bana ED (G: 2/15)

“(Ey) Esrâr tek bir harf söylemek (benim) haddim değil lakin bu cemiyet bana Mevlana’nın feyziyle verilmiştir.”

Sehî Bey de feyzin şeyhten gelebileceğini fakat müridin bu feyze şiddetli bir istekle talip olması gerektiğini söyler:

Mürîd oldukça tâlib feyz-i Hakka şevk u zevk ile

Huzûr-ı şeyh-i kâmil eksik olmaya ki himmetdür SB (K: 18/48)

“Mürîd ilahî feyze coşku ve zevk ile talip oldukça şeyhin huzurundan ayrılmasın ki ihsan bulsun.”

5.4.5. Vecd

Vecd, tasavvuf terminolojisinde, kişinin kendi iradesi dışında Allah’ın kalbe gönderdiği mânevî bir haldir (Cebecioğlu, 2009: 694; Eraydın, 1994: 194). Allah’ın lütfu olarak kabul edilen bu hale eren kimse, bütün beşerî vasıflarından sıyrılır (Ceyhan, 2012: 583). Allah’ın kalbe tecellisiyle kişi kendinden geçer, dış dünya ile bağlantısı kesilir. Etrafında meydana gelen her şeye karşı da duyarsızdır çünkü normal şuur halinde değildir (Güngör, 1996: 121). Kişide vecd esnasında bazı fizikî özellikler belirebilir: Vücudu saran şiddetli bir sarsıntı, tuhaf sesler çıkarma, nefes alış verişlerinde meydana gelen değişiklikler ve ağlama gibi (Derin, 2016: 142). Sûfilerce bu hal, ilâhî bir sırdır ve bu hali yaşamayan bilemez (Özköse, 2007: 65-85).

Buda’nın anlatıları arasında geçen ve kendisinin vecd halinde olduğunu anlatan hikâyelerden biri şöyledir: Bir gün şiddetli bir yağmur yağar, fırtına kopar, gök gürler ve şimşek çakar. Düşen yıldırımlar iki kardeş ve dört sığırın ölümüne sebebiyet verir. Seslerin olduğu yere doğru büyük bir kalabalık gelir, Buda’yı da orada görürler. Fakat Buda ne sesleri duymuş ne de olanın farkındadır. Bilinci açık olmasına rağmen dış

dünyaya kendini kapatmıştır (Derin, 2016: 140). Vecd olarak tanımlanan bu kendinden geçme ve dış dünyaya kapalılık hali, İslâm öncesi mistisizmde de görülmektedir.

Ahmedî, Allah'ın lütfu ile gönüllere feyzin eriştiğini söyleyerek kulların bu feyz ile ulaştıkları makamları sıralar:

Lutfunun bahrından olur kulların gönline feyz

Kabz u bast u sahv u şükr ü fikr ü zikr ü vecd ü hâl Ahmedî (K: 2/17)

“Gerilme ve gevşeme ve uyanıklık ve şükür ve düşünce ve zikir ve vecd ve hal lütfunun deryasından kulların gönlüne feyz olur.”

Nev'î-zâde Atâyî'ye göre, vecd haline talip olan kimsenin, mâddî unsurlara meyli olmaz.

Sîm ü zeri nider taleb-i vecd ü hâl iden

Dünyâyı birbirine katar cem '-i mâl iden NA (E: 57)

“Hal ve vecdi talep eden, gümüş ve altını neylesin. Malı toplayan, dünyayı birbirine katar.”

Hakîkî'ye göre, vahdet kadehi ile vecde erişenlerin kimisi mest olurken, kimisi viran olur.

Rahîk vecdile ol dem ki câm-ı vahdetden

Kimisi mest ide cânı kimisi 'aklı harâb Hakîkî (K: 54/8)

“Vecd ile vahdet kadehinden duru ve saf şarabı içenlerin kimisinin bedeni sarhoş olur, kimisi aklını kaybeder.”

Esrâr Dede'ye göre duyulan ses, semadaki gök gürlemesi değil, âşığın ahının etkisi ile sema ve raks ile vecde gelen kubbenin haykırılarıdır.

Felekde ra 'd sanma âh-ı 'âşıkdan bulup te 'sîr

Semâ u raks ile vecde gelip târem eder feryâd ED (G: 46/3)

“Semada (yükselen sesi) gök gürültüsü sanma. Kubbe, âşığın ahından etkilenip, sema ve raks ile vecde gelip feryad eder.”

Vecd halindeki sofunun fizikî coşkunluğunu betimleyen Hecrî, bu coşkunun kaynağını cinnî varlıklara bağlar.

Dem-be-dem yerden yere urdukca sôfî kendüyi

Ey perî vecd oldı sanma sen kim anı cin tutar Hecrî (G: 36/3)

“Ey peri, sofû kendini yerden yere sürekli vurdukça, sen (onun) vecd haline büründüğünü düşünme. Çünkü ona cin musallat olur.”

Konuya dair tespit edilen diğer beyitler aşağıda verilmiştir:

Hezâr secde avâlim semâ'ına hayrân

Ne devr-i mazharîdir vecd ül hâl-i Mevlânâ ŞG (K: 4/4)

“Bin secde (eden) âlemler, (senin) semana hayran(dır). Mevlana'nın vecd hali, ne (güzel) nail olma dönemidir.”

Tûfân-ı pür-hurûş tenûr-ı muhabbetüz

Tennûre-pûş-ı tekyegeh-i vecd ü hâletüz NA (G: 98/1)

“Sevgi ocağının coşkun tufanıyız. Cezbe ve vecd tekkesinin tennure giyeniyiz.”

Hoş nesîm âb-ı revân u mutrib-i def ü terân

Nâle vü vecd ü semâ'î câna evbâş olmuşuz AR (G: 293/6)

“Tatlı (bir) esinti, akan su ve def (çalıp) ilahi söyleyen mutrip! İnleme ve vecd ve sema (ile) ruhumuz mest olmuş.”

Bil galebât-ı vecdile pertev-i hak olur delîl

Çün kula nâ-gehân irer şu'le-i cezbe-i ilâh Hakîkî (G: 507/2)

“Bil (ki) vecd haline düşenlere, Allah'ın nuru delil olur. Çünkü Allah'ın cezbesinin aydınlığı, kuluna ansızın ulaşır.”

Tasavvuf terk-i kîl ü kâle dirler

Hemân vecd ü semâ ü hâle dirler DÖR (M: 180)

“Tasavvuf, dedikoduyu terk etmeye derler. Fakat vecd, sema ve cezbeyle derler.”

5.4.6. Cezbe

Cezbe, tasavvuf terminolojisiinde, Allah'ın kulunu kendine çekmesidir (Ayverdi, 2010: 195). Cezbe hali de vecd halinde olduğu gibi, kişinin kendi iradesi dışında gerçekleşen bir haldir. Bu hale erişen kimse, Allah'ın dışındaki bütün varlıkları unuttur, kendinden geçer. Sohbet meclislerinde, zikir ve semanın etkisiyle meydana gelen sarhoşluk anında, kişinin sıçrayarak naralar atmasına da cezbe denilmiştir. Tasavvufun ilk dönemlerinde, bu tür hallere itibar edilmemiştir. Fakat tarikatlerin ortaya çıkmasıyla beraber bu tür haller değer görmüştür (Yılmaz, 1993: 504).

Şeyh Gâlib, kâinatın yaratılış sırrını, sevgi nurunun coşkunluğuna bağlar. Bu sır, bir gece de olsa aşkın misafiri olmayan kişinin erişemeyeceğinden dem vurur. “Sevgi nurunun coşkunluğu” ifadesinde de sudur teorisini görmek mümkündür.

Cezbe-i nûr-ı mahabbetdir medâr-ı kâinât

Anlamaz bu sırrı bir şeb olmayan mihmân-ı aşk ŞG (Tar: 11/8)

“Kâinatın yörüngesi aşk nurunun cezbisidir. Bir gece aşkın misafiri olmayan bu sırrı anlamaz.”

Esrâr Dede, sofûnun kibleye yönelme maksadını yorumlar. Ona göre, hurilere düşkün olan sofunun, cennet zevkini idraki, bu hurilere ulaşmaktır. Allah'ın tecellisini nereden bilsin?

Kible-i maksûdudur zevk-i behişt Allâh bilir

Cezbe-i dîdârı bilmez sûfî-i havrâ-perest (ED G: 163/4)

“Havrâya tapan sûfî, sevgilinin cezbisini bilmez. Allah bilir (ki) kibleye yönelme sebebi cennetin zevkleridir.”

Gökyüzünü kıskanıp semaya şevk ile giren Beyânî, aşkın cezbisi ile çılgınca devran eyler. Bu beyitte, Mevlevilere has bir ritüel olan semanın, cezbe halinde gerçekleştiği görülmektedir:

Reşk-sâz-ı çarh olup girdüm semâ'a şevk-ıla

Cezbe-i 'aşkıyla meczûbâne devrân [eyledüm] Beyânî (G: 540/3)

“Gökyüzünü kıskanıp coşkuyla semaya girdim. Aşkın cezbisiyle, delicesine döndüm.”

Sehâbî, aşağıdaki beytinde, Allah'ın tecellisi ile cezbeye tutulduğunu söyler. Hakikat güneşi, zatında tecelli ettiğinden beri, Mevlevîler gibi, ona da cezbe hali gelmiştir. Burada da cezbe halinin Mevlevîlerle özdeşleştiği görülmektedir.

İrdi Sehâbî cezbe bana Mevlevî-miâl

Zâhir olalı 'aynuma meczûb-vâr şems

Sehâbî (G: 171/7)

“(Ey) Sehâbî, Mevlevî misali bana cezbe zahir olduğundan beri, güneş deli gibi olur.”

5.4.7. Nûr-ı Muhammedî (Hakikat-i Muhammediyye)

Günümüz Müslümanları arasında hâlâ çok yaygın olan bu tasavvufî anlayışa göre, Allah'ın zatından yarattığı ilk varlık, Nûr-ı Muhammedî'dir. Aslında, burada bir yaratılma söz konusu değildir. Allah'ın varlığından bir ayrılığın meydana gelmesi suretiyle, Nûr-ı Muhammedî zahir olmuştur. Bu düşünceye “*Âdem henüz su ile toprak arasında iken ben peygamberdim.*” hadisi mesnet gösterilmiştir. Allah'ın bütün sıfatları, bu nura toplanmıştır. Daha sonra yaratılan her şey, bu nurun tecellisidir ve ona duyulan aşkın neticesi ile var olmuştur. O zaman âlemlerin var olma sebebi, Nûr-ı Muhammedî'dir. Tasavvuf ehli tarafından, “*Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım.*” kutsi hadisi referans gösterilmiştir. Bu nur, ilk cismanî varlık olan Hz. Âdem'de tecelli etmiş, sonrasında diğer peygamberlere geçmiş, Hz. Muhammed'in doğumuyla onun bedenine intikal etmiştir. Anlaşıldığı üzere bu nur, kâinattaki varlığını başka bedenlere göçerek devam ettirmektedir.³⁸ Dolayısıyla ölümsüzdür. Bu sebeptendir ki tasavvufçulara göre Nûr-ı Muhammedî, her devirde yaşayan en büyük evliyanın bedeninde varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Her ne kadar isim ve suret değişse de, aslında bu nuru bedeninde taşıyanlar aynı kişidir (Akman, 2011: 107-131; Demirci, 1997: 179-180; Kara, 1998: 147-148; Merdin, 2020: I/259-276; Sarmış, 2017: 301-321; Türer, 2015: 210-211).

Ahad (Allah için kullanılır.)-Ahmed kelimelerinin Arapça yazılışı da, suffilerde farklı bir bakış açısı uyandırmıştır. Kelimelerin yazılışındaki tek fark, Ahmed'deki “m”sesidir. Bu yakınlığı yorumlama şekilleri şöyle olmuştur: Ahmed kelimesindeki “m”

³⁸ Nûr-ı Muhammedî'nin tenasüh anlayışına benzerliği inkâr edilemez. Bir bedenden çıkan ruhun başka bedene intikal etmesi İslâm'da kabul edilemez bir anlayıştır. Oysa Nûr-ı Muhammedî peygamber ve velilerin bedenlerinde kıyamete kadar varlığını sürdürecektir. Tenasüh terimi için bkz: Yitik, A. İ. (2011) "TENÂSÜH", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/tenasuh#1> (11.08.2022). Bulgen, M; Baloglu, A. B. (2011). "TENÂSÜH", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/tenasuh#2-İslâm-dusunce-tarihinde> (11.08.2022).

harfi çıkarılınca geriye Ahad kalıyor. Dolayısıyla “Ahad Ahmed’dir.” çıkarımı yapılmıştır (Kara, 1998: 149; Merdin, 2020: I/273).

Şeyh Gâlib, *Hüsn ü Aşk*’taki naatında, vahdeti bilen kişinin ahad-Ahmed kavramlarının da aynı olduğu bilincine sahip olduğunu söyler.

Birdir dedi âşnâ-yı vahdet

Mevc-i ahadiyyet Ahmediyyet

(ŞG M: 26)

“Vahdete aşina olanlar, Ahadiyet dalgası (ile) Ahmediyyet’in varlığının bir olduğunu söylediler.”

İbnü’l-Arabî, Nûr-ı Muhammedî fikrine dair rivayet olunan bir efsaneyi şöyle nakleder: Cebrâil, Hz. Muhammed’e henüz vahiy getirmeden önce Hz. Muhammed’in Kur’ân’ı okuduğunu görür. Nasıl olduğunu sorunca da, Hz. Muhammed “Sana vahiy gelince, aradaki perdeyi kaldır.” der. Cebrâil perdeyi kaldırıncı ne görsün? Vahyi gönderen Hz. Muhammed’in kendisidir (Merdin, 2020: I/272; Sarmış, 2017: 309). Kur’ân-ı Kerîm’de kul (Bakara: 2/23; Ra’d: 13/36; Hadid: 57/9) olarak nitelendirilen ve beşer olan Hz. Muhammed, bu nazariye ile ilahlaşan bir hüviyet kazanmıştır. Oysa, Allah’ın indirdiği âyette, “*İşte böylece sana da kendi buyruğumuzla bir ruh (Kur’ân) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun(...)*” (Şura: 42/52) ifadesi yer almaktadır. Âyetten de anlaşılacağı üzere, Hz. Muhammed’in bu konuda bilgisi yoktur. Allah’ın dilediği vakit, âyetler kendisine nazil olmuştur. Ayrıca ehli kitaptan kimseler, Hz. Muhammed’e geçmiş ümmetlerden soru sorup onu zor durumda bırakmak istediklerinde Hz. Muhammed, kendisine âyet nazil olmadan cevap vermemiştir.

Nûr-ı Muhammedî fikrine, hicri üçüncü asırda rastlanır. İlk kez Selh b. Abdullah et-Tüsterî, Hz. Muhammed’in Allah’ın nurundan yaratıldığını söylemiş; fakat Nûr-ı Muhammedî’den söz etmemiştir (Demirci, 1997: 179-180). Sonrasında, Yeni Efâtunculuk felsefesini İslâm’a taşıyan Zünnûn el-Mısrî ve Zerdüşk kültürüne hâkim olup bunu İslâm’a taşıyan Hallâc-ı Mânur, bu düşünce üzerinde durmuşlardır. Ancak bu düşüncenin sistemleşmesinde Muhyiddin İbnü’l-Arabî ve özellikle de Abdülkerîm el-Cîlî etkili olmuştur (Merdin, 2020: I/262).

Abdülkerîm el-Cîlî’nin eserinden alınan aşağıdaki pasajda, şeyhini Hz. Muhammed suretinde gördüğünü ve Hz. Muhammed’in Şibli suretinde de görüldüğünü

aktarmada bir beis görmediği açıkça görülmektedir. Aynı zamanda Abdülkerîm el-Cîlî, nazariyenin sistemleşmesinde ve tasavvuf muhitlerinde yayılmasında, en büyük etkiye sahip isimlerden olmuştur.

“Ben Hz. Muhammed’le içtimâ ettim. Şeyhîm Şerefüddin İsmâîl elCeberîti sûretinde idi. (Ben bilmiyordum ki, o gördüğüm nebiy-yi zîşândı. Yine biliyordum ki, Şeyhîm idi.) Bu müşâhede Yemen’in "Zebid" şehrinde (796) târihinde vukû' buldu. Bu mes'elenin sırrı odur ki, Hz. Muhammed her sûretle tasavvura kâdirdir. Edîb olan kimse O'nu hayatındaki sûret-i Muhammediyyesinde görürse, kendisine o zamandaki ismi verir. Başka sûretlerden bir sûrette görüp de onun Hz. Muhammed olduğunu bilirse, o zaman ancak o sûretin ismiyle tesmiye eder. Ve o ismi yine hakîkât-i Muhammediyyeden başka bir şey üzerine ikâ' etmez. Görmüyor musun? Hz. Muhammed, Şiblî sûretinde zâhir olunca Şeyh Şiblî şakirdine "Şehâdet ederim ki, ben Resulullahım." dedi. Şakirdi sahib-i keşf idi, hakikate muttali' oldu. "Şehâdet ederim ki, sen Resulullahsm." cevâbını verdi. Bu inkâr olunamayacak bir mes'eledir. Tıpkı rüyâda bir kimsenin bir adamı başka bir adam şeklinde görmesi gibidir. Keşfin en ednâ mertebesi ise, rüyâda câiz olan şeyin yakazada da câiz olmasıdır.” (Cîlî, 2002: 378)

Tevhit inancını zedeleyen bu nazariyenin kaynağı, İslâmiyet öncesi din ve kültürlerdir. Özellikle bu nazariyede, İskenderiye ekolü olarak da bilinen ve yukarıda mevzu bahis olan Yeni Eflatunculuk felsefesinin büyük etkisi olmuştur. Aynı zamanda Hristiyan inancındaki “logos-kelam” inancının da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu düşünceye göre, Hz. Îsâ, Tanrının kendisine hulul etmiş kelimadır, suretidir (Sinanoğlu, 2022: 2013). Yuhanna’nın bu konudaki âyetleri şöyledir:

“... ve Kelâm Allah idi. ... Her şey onun ile oldu ve olmuş olanlardan hiçbir şey onsuz olmadı. ... Ve Kelâm beden olup inayet ve hakikatle dolu olarak aramızda sakin oldu; biz de onun izzetini, Babanın biricik Oğlunun izzeti olarak gördük.” (Yuhanna: 1/1-14).

Bu âyetlerde de Allah’ın, Hz. Îsâ’nın bedenine hulul ettiği ve var olan her şeyin O’ndan olduğu görülmektedir. Yuhanna’da yer alan bir pasajda Filipus, Hz. Îsâ’dan Tanrıyı kendisine göstermesini ister. Bunun üzerine Hz. Îsâ şu sözleri sarf eder: “... Bu kadar zaman sizin ile beraberim de, beni tanımadın mı, ey Filipus? Beni görmüş olan, Babayı görmüş olur; sen nasıl: Babayı bize göster, diyorsun? İman etmiyor musun ki, ben Babadayım, Baba da bendedir?...” (Yuhanna: 14/9-10). Tanrı ile kul arasındaki ikiliği ortadan kaldıran Hristiyanlıktaki bu ehadiyet anlayışının izleri, tasavvuf muhitinde de

kendine yer edinmiştir.

İslâm'ın temel kaynağı Kur'ân-ı Kerîm referans alındığında, bu nazariyenin büyük bir hurafe olduğu ve İslâm inancını zedeleyip Müslümanları şirke sürüklediği görülmektedir. Tasavvufun nurdan yaratılma fikrine karşın, Kur'ân-ı Kerîm insanın çamurdan yaratıldığını (Hicr: 15/26,28; Sad: 38/71; Mümin: 40/67; Rahman: 55/14; Enam: 6/2; Taha: 20/55; Müminun: 23/14; Secde: 32/7; Fatır: 35/11) defalarca söylemektedir. Nûr-ı Muhammedî'nin sürekli başka bedenlerde görülmesinden dolayı, Hz. Muhammed'in ölümsüz olduğu fikri de mevcuttur. Oysa Kur'ân “*Elbette sen öleceksin, onlar da ölecek.*” (Zümer: 39/30) âyeti ile Hz. Muhammed'in beşer olduğunu vurgulamaktadır. Tabii ki beşer olan Hz. Muhammed, Allah'ın kitabında defalarca “Allah'ın kulu” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Henüz peygamberlik makamına ihtiyaç duyulmazken ve Hz. Âdem yaratılmamışken Hz. Muhammed'in peygamber olarak yaratılmış olduğu fikri, aşağıda verilen beyitlerde de görülmektedir.

Ey vücûdun eseri hilkat-ı eşyâ sebebi

Nebî ol vakt ki bi'l-fi'l gerekmezdi nebî

Fuzûlî (G: 253/1)

“Ey varlığın eseri, eşyanın yaratılma sebebi (olan Peygamber!) Nebinin gerekmediği zamanlarda (sen) nebiydin.”

Sebkat-ı zât ile eyvân-ı risâlet sadrı

Şeref-i asl ile fihrist-i rüsûl müntehabı

Fuzûlî (G: 253/3)

“Zatının önderliğiyle, risalet köşkünün sadrısın. Aslında var olan şeref ile peygamberlerin kayıtlı olduğu defterden seçilensin.”

Pâk olmamışdı gilden eli Âdemün henüz

Sen hâne-i nübüvve oldukda ked-hudâ

AP (Tcb: 3/28)

“Âdem'in eli henüz çamurdan temizlenmemişken sen peygamberlik makamına getirilmiştin.”

Divan şairleri, “*Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım.*” hadisine istinaden, kâinatın yaratılma sebebini Hz. Muhammed'e bağlarlar:

Sen olmasan iy cihân-ı bîniş

Gelmezdi vücûda âferîniş

Neşâtî (K: 3/29)

“Ey cihanı gören, sen olmasaydın yaratılış vücuda gelmezdi.”

Yeri göği yaratırken eyâ bihîn-i beşer

Hudâ bilür ki vücûd-i lâtîfün idi me’âl

NB (K: 1/10)

“Ey insanların seçkini, Allah bilir ki yeri (ve) göğü yaratırken maksat güzel varlığındı.”

Mazhar-ı âsâr-ı kudretdür vücûd-ı kâmilün

Feyz'i fitratdan garaz sensen tufeylün kainât

Fuzûlî (G: 43/5)

“(Allah’ın) kudretinin zuhur eden eseri, kemale ermiş varlığındır. Kâinatın yaratılışı amacı, yaratılışın feyzi sana bağlıdır.”

Yukarıda sözü edilen kutsi hadis, iktibas yoluyla beyitlerde yerini almıştır:

Şânına levlâke levlâk çün buyurdu Hak senin

Kâinâtın halkına bâis vücûd-ı hilkatın

HAK (Muh: 8/2)

“Hak senin şanına levlâke levlâk buyurduğu için kâinat halkının (yaratılışına), zatının yaratılışı sebeptir.”

Seni ibâret-i levlâk nükte-i kudsi

Güneşden eyledi rûşen ne hâcet istidlâl

NB (K: 1/33)

“Kutsi bir nükte olan levlâk ibaresi, seni güneşten daha parlak kılmış, güneşe ne gerek var?”

Aşağıdaki beyitte Hocaşâde Ahmed Kâmil, Hz. Muhammed’in Allah’ın nurundan yaratıldığını, cümle enbiyanın ise Hz. Muhammed’in nurundan yaratıldığını ifade eder:

Kendi nurundan yaratdı Hak seni yâ Mustafâ

Nûr-ı pâkinden yaradıldı cemî-i enbiyâ

HAK (Muh: 8/1)

“Ya Mustafa, Allah seni kendi nurundan yarattı. Bütün peygamberler (ise senin) mübarek nurundan yaratıldı.”

Ahmet Paşa, yaratılmışların en üstünü olarak Hz. Muhammed'i görür ve bütün kâinatın onun nurunun tecellisi olduğunu söyler:

Muhammed ki mahliûkun a'lâsıdur

Cihân nûr-ı hüsnî tecellâsıdur

AP (K: 3/16)

“Muhammed ki yaratılmışların yücesidir. Cihan (onun) güzel nurunun tecellisidir.”

Yüce Allah, yeryüzünde yarattığı kişilere nurunu göstermek amacıyla Hz. Muhammed'i göndermiştir. Hz. Muhammed, Allah'ın yeryüzünde bulunan tecellisidir. Aynanın kişiyi yansıttığı gibi Hz. Muhammed de Allah'ı yansıtır:

Göstermege yir ehline dîdârı nûrını

Âyîne virdi Tanrı Ta'âlâ senün gibi

AP (Tcb: 4/3)

“Allah görünüşünün nurunu yeryüzü ehline göstermek (için) senin gibi bir ayna verdi.”

Hz. Muhammed'in güzel yüzündeki parıltının kaynağı Allah'ın nurudur.

Pertev-i Zü-l-Celâldür nûr-ı cemâl-i Mustafâ

K'oldı kemâl-i hüsn ile hüsn-i kemâl-i Mustafâ

AP (G: 293/1)

“Mustafa'nın güzel yüzünün nuru, Allah'ın aydınlığıdır. Mustafa'nın mükemmel güzelliği ile güzellik olgunlaştı.”

5.4.8. İnsan-ı Kâmil

Kur'ân-ı Kerîm'de ifadesi bulunmayan ve ilk sufîlerde de kullanılmayan bu tabir, harici kültürlerden tasavvufa dâhil olmuştur. Saadettin Merdin'in eserinden alınan aşağıdaki paragraf, ithal olan bu felsefenin kaynakları konusunda bilgi vermektedir:

“Birçok kadim kültürde mevcut olan insan-ı kâmil, farklı isimler almıştır: Yunan felsefesinde “logos”; Maniheizm'de “insan-ı kadim”; Yahudi Kabala'sında “adam kadmon”; Mazdeizmde “gayomart (ilk insan Âdem)”; Hristiyanlıkta “İsâ, külli akıl, evrensel zihin; İslâm tasavvufunda “hakikat-i Muhammediyye, levh-i mahfûz, kelam, ilk akıl, melek” vs.dir.” (Merdin, 2020: I/247)

Tirmizi, Bâyezîd-i Bistâmî, Tüsteri, Hallâc-ı Mansûr, Gazâlî gibi isimler, eserlerinde farklı kavramlarla insan-ı kâmil düşüncesine bir alt yapı hazırlamışlardır.

İbnü'l Arabî ise bu kavramı ilk defa kullanan kişidir. İbnü'l Arabî'ye göre yaratılma aşamasında ilk yaratılan, "ilk akıl" denilen şey olmuştur. Bu da, Nûr-ı Muhammedî'dir. Kısacası insan-ı kâmil Nûr-ı Muhammedî'dir (Merdin, 2020: I/252). Bu nazariyeyi tam manasıyla ele alan ve sistemleştiren kişi ise, Abdülkerîm el-Cîlî olmuştur. Eserinden alınan aşağıdaki pasajda bu konudaki düşünceleri görülmektedir:

"...Âlem-i vücûdda Hz. Muhammed kadar kemâliyle taayyün eden başka bir kimse zuhûr etmemiştir. Hz. Muhammed'in kemâlâtındaki ifrâdına ahlâkı, ahvâli, ef'âli, akvâli şâhid ve burhândır. Hz. Muhammed, İnsân-ı Kâmil'dir. Hz. Muhammed'den mâada kâmil olan enbiyâ ve evliyâ, kâmilin ekmele ve fâdılın efdâle luhûku gibi, Hz. Muhammed'e mülhâktır. Ben müellefâtımda İnsân-ı Kâmil lafzını söylediğim vakit, muradım Hz. Muhammeddir. Onun makâm-ı a'lâ, mahall-i ekmel-i esnâsma öyle riâyet etmek farz olduğundan, maksadımın bu olacağında şüphe yoktur. Maamâfih, benim "inşân" lafzı ile tesmiyemde mutlak "İnsân-ı Kâmil" makâmma işâretim ve tenbîhâtım da vardır. O tenbîhe âit ibârâtımm da Hz. Muhammed'den başkasına nisbet olunması câiz değildir. Çünkü bi'l-ittifâk İnsân-ı Kâmil, O'dur..." (Cîlî, 2002: 372-373)

Nûr-ı Muhammedî başlığı altında değinilen düşünceler, insan-ı kâmil için de geçerlidir. Dolayısıyla tekrara düşmemek adına, yukarıda verilen bilgiler bu başlık için de yeterli olacaktır.

Hasb-i hâl-i hazret-i insân-ı kâmil şerh ider

Defter-i hüsn-i sülûk-i bî-merâdur Mesnevî SD (K: 10/33)

"(Bu) Mesnevî, hazreti kamil insanın halinin, sohbetini anlatır. Tarikat yolunda riyasız ilerlemenin güzel defteridir."

Hânkâh-ı âleme insân-ı kâmil'dür çerâğ

Hâk-i pâyin rûşenâ-yı çeşm-i cân itmek gerek SD (G: 110/3)

"Alemin tekkesine aydınlık veren insan-ı kamildir. Ayağının toprağını can gözünün aydınlığı yapmak gerek."

'Alâyıkdan mücerred ol öziün insân-ı kâmil kıl

'Alâka itme dünyâyâ ta'alluk çünkü kesretdür SB (K: 18/13)

"Dünya bağlarından kurtul, kendini insan-ı kâmil kıl. Dünyaya meyletme çünkü (dünyaya) bağlanmak kesrettir."

Eğer insân-ı kâmil varsa sensin şimdi 'âlemde

Bu ‘âlî rütbenin Mevlâ sana hâs etdi ihrâzın

ON (K: 8/7)

“Eğer şimdi alemde insan-ı kamil varsa (o) sensin. Eriştiğin bu yüce rütbeyi Allah sana özgü kıldı.”

5.4.9. Evrenin Yönetimini Elinde Bulunduran Veli Topluluğu- Makamlar

Hiz. Muhammed’in vefatıyla birlikte, nübüvvet makamının son bulunduğu, kendisinden sonra peygamber gelmeyeceği bilinmektedir. Bu makamın kapanmasıyla birlikte tasavvuf kültürüne sahip kimseler tarafından velayet yoluyla, bazı makamlar dile getirilmiştir. Velayet teorileri, sûfilerce Yahudi, Hristiyan, Budist, Zerdüş ve Taoist çevrelerin etkisiyle tasavvuf kültürüne dâhil edilmiştir. Bunun en büyük dayanağı ise sûfilerin bahsi edilen mistik kültürlerle etkileşim halinde olmaları ve bu kavramların IX. asırdan önce İslâm’da mevcut olmamasıdır (Ocak, 2021: 43). Tasavvufun kurumsallaşmasıyla birlikte, velayet teorileri de yaygınlaşmış, tasavvuf önderlerine dair rasyonel olmayan düşünceler, toplum içinde giderek kabul görmüştür. Evliya diye nitelendirilen bu kişilerin ilham ve keşif yoluyla Allah’tan bilgi aldığına inanılmış, gösterildiğine inanılan kerametlere dair efsaneler, tasavvuf çevrelerince sorgulanmadan kabul edilmiştir.

Hakîm-i Tirmizî (ö.320/932), velayet mefhumuna kuramsal bir zemin hazırlamış, kutup mefhumunu tasavvuf kültürüne dâhil etmiştir. Tirmizî’nin kozmopolit bir ortamda yetişmiş olduğu bilinmektedir. Farklı mistik grupların ve dinî inançların, Tirmizî’nin düşüncelerini etkilemiş olduğu, araştırmacılar tarafından vurgulanmıştır. Bu teorinin tam anlamıyla sistemleşmesi ise Muhyiddin İbnü’l-Arabî ile gerçekleşmiştir (Ocak, 2021: 102-113). İbnü’l-Arabî, “velayet” kavramını ileri boyuta taşıyarak, onu “enbiya” kavramından üstün bir mertebeye çıkarmıştır. İbnü’l-Arabî göre, veli nebîden üstündür. Nebîlik makamı, Hiz. Muhammed ile son bulmuş; fakat velilik nihayete ermeyecektir. Nebîler, edindikleri bilgileri, nebîlik makamı vasıtası ile değil, velilik makamı sayesinde alırlar. Hatta peygamberlere vahiy getiren melek bu hükümleri hangi kaynaktan alıyorsa, veliler de o kaynaktan alır. İbnü’l-Arabî’nin bu konudaki düşünceleri, kendisinin eserinden alınan alıntıda daha net anlaşılacaktır:

“...Bu ise Tanrı hakkındaki bilginin en yüce mertebesidir. Bu ilim, ancak Peygamberlerin ve Velîlerin sonuncusuna verilmiştir. Bu ilmi, Nebî ve Resûl’lerden görebilbilenler ancak Hâtem-i nübüvvet olan Hazret-i Muhammed’in ışıyla görürler. Velîlerden görebilenler de ancak (onun

mirascısı olan) son Velînin kandilinden müşahade ederler, hatta Peygamberler, o ilmî ne zaman müşahade etseler ancak Hâtem-i velâyet kandilinin ışıyla görürler. Çünkü Resûl'lük ve Nebîlik yani şeriat kurmak keyfiyeti sona ermiştir. Velîlik iseaslâ nihayete ermez. Kitap ile gönderilen peygamberler aynı zamanda Velîlerden olduklarından bahsettiğimiz ilmi ancak Hâtem-i evliya ışıgından alırlar. Şu hale göre onlardan aşağı mertebede bulunan Veliler nasıl olur da bu ilmi o kaynaktan almazlar? Her ne kadar Hâtem-i evliya hükümde son peygamberin şeriatine bağlı ise de bu onun mertebesine eksiklik vermez. Bizim gittiğimiz yola da aykırı değildir('). Bu itibarla Hâtem-i evliya olan zat, bir cihetten yüksek, bir cihetten geri sayılır. Bizim şeriatımızın zâhirine göre Hazret-i Ömer'in Bedir gazvesi esirlerine hükmetmekle gösterdiği mânevi fazilet ve hurma ağacının aşılınması hakkında bizim zannımızı kuvvetlendiren şey zâhir oldu(2). Şu halde kâmil için her şeyde ve her mertebede üstünlük lâzım gelmez. Tanrı velîlerinin nazarı ancak ilahî irfan mertebesindeki yüceliğidir. Onların istediği de oradadır. Âlemdeki hâdiselere gelince onların hâtıralarının bu hâdiselerle ilgisi yoktur. Bu hale göre de bizim söylediğimiz gerçekleşti.

Bir vakitte Peygamber efendimize nebîlik tuğladan yapılmış bir duvar şeklinde temsil olundu. O duvarda ancak bir tuğla eksik idi. Hazret-i peygamber de bu son tuğla oldu. Şu kadar ki Tanrı Resûlünün buyurduğu gibi O, ancak eksik olan bu tuğladan başkasını görmedi. Hâtem-i evliya'ya gelince: onun için de bu rüya sahihtir. Binaenaleyh o da Hazret-i Peygambere temsil olunan şeyi görür. Hattâ o duvarda iki tuğla yerini görür ki bunların biri altın biri gümüşdür('). Duvarda eksik olan ve onun yerini tamamlayan tuğlanın birini altından birini de gümüşten görür. Böyle olunca da onun kendi nefsinin bu tuğlaların konulduğu yerde aksetmiş görmesi lazımdır. Şu halde Hâtem-i evliya bu iki tuğlanın timsali olup duvar tamam olur. Hâtem-i evliya'nın onu iki tuğla görmesinin sebebi de zâhirde Hâtem-i enbiya'nın şeriatına bağlı olmasıdır. Ona bağlılığının timsali ise gümüş tuğladır; bu da Zahirdir ve hükümlerde ona tâbi olmasını gerektiren şeydir. Nitekim o zâhirde tâbi olduğu hükmü bâtında Allah'tan alır. Çünkü o. emri olduğu hal üzere görür ve böyle görmesi zarurîdir. Bu görüş ise bâtını temsil eden tuğlanın mahallidir. O öyle bir kaynaktan alır ki, Peygambere vahiy getiren melek de aynı kaynaktan alır. Eğer işaret ettiğim bu nükteyi anlayabildiysen senin için faydalı bir bilgi hâsıl olmuştur(').” (Arabî, 1992: 43-45)

Velayet teorisine ait makamlar aşağıda verilmiş; bu makamlarla ilgili Divan şiirinde tespit edilen beyitler örneklendirilmiştir.

5.4.9.1.Şeyh/ Mürşit

Lügate göre “şeyh” kavramı “yaşlı kimse, önder, kabile başkanı” (Ayverdi, 2010: 1168; Cebecioğlu, 2009: 609) gibi anlamları ihtiva eden Arapça kökenli bir kelimedir. Mürşit ise “doğru yolu gösteren rehber, önder” (Ayverdi, 2010: 884; Cebecioğlu, 2009: 455) gibi anlamları ifade eder. İki kelime de, Kur’ân-ı Kerîm’de lügat

anlamını ifade eden kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır.³⁹ Tasavvuf terminolojisinde ise, tarikat önderlerine, “şeyh” ya da “mürşit” denmiştir. Tasavvufun oluşum yılları, tarikatların olmadığı kişi merkezli bir yapıya sahiptir. Haliyle bu kavramların, tasavvufî kullanımlarına rastlanmamaktadır. Tasavvuf ehlinin bu kavramları kullanmaya başlaması, X. yüzyıla tekabül eder. Tasavvuf ehlinin tarikatlar etrafında teşkilatlanmasıyla, dinî liderler için “şeyh” ya da “mürşit” kavramının kullanımı başlar (Öngören, 2010: 50-52).

Tarikatların ortaya çıkmasıyla birlikte, tarikatlara önderlik eden dinî liderler ortaya çıkmış, başka bir ifadeyle şeyh-mürşit makamları oluşmuştur. Tarikata dâhil olmak isteyen biri ise, kendisine yol gösterecek bir rehberle bağlanmalıdır. Mürşide bağlanan bu kişilere ise “mürit” olarak adlandırılmıştır.

Şeyhlerin sahip olması gereken bazı özellikler vardır. Bu özellikler ilim-irfan sahibi, şerri ilimlere vakıf, önceden bir tarikate bağlanmış olup, o tarikatın usulüne göre seyr-i sülükünü tamamlamış, dini vecibelerini yerine getirmede esaslı bir yol izlemiş olmalıdır. Şeyh, tarikata bağlı müritleri irşat etmekle görevlidir. Müridin terbiyesi ve eğitimleri, bu şeyhlerin elindedir (Kübra, 1980: 87-88). Çoğu zaman şeyh, müridin ya da herhangi bir kimsenin kalbinden geçenlere vakıftır. Aynı zamanda kendisine bağlanan mürit için ahirette kurtarıcıdır. Şeyh; keramet sahibidir, gayptan haber verebilecek kabiliyettedir, Allah ile kul arasında aracıdır ve kula Allah’ı, Allah’a kulu sevdirebilir (Vatandaş, 2011 b: 225).

Bir şeyhe bağlanmadan kurtuluşa ermenin mümkün olmadığına inanan müritler, şeyhlerine karşı şöyle bir yaklaşım içinde olmalıdır: Şeyhe her konuda itaat etmeli, şeyhin hiçbir düşünce ve davranışına karşı muhalefet olmamalı, şeyhin her söylediğini sorgulamadan doğru kabul etmeli, şeyhin yanlış bir davranışına şahit olsa bile bu davranışında bir hikmet olduğuna kanaat getirmelidir (Vatandaş, 2011 b: 227). Böylece müritler ahirette kurtuluşa erenlerden olacaktır. İnsanüstü özelliklerle donatılmış, ilahî bir hüviyet kazanmış bu tasavvufî makamın, İslâm’daki kul-insan telakkisi ile taban tabana zıt olduğu görülmektedir. İslâm dışı olan bu düşünceler, tasavvufun oluşum yıllarından günümüze kadar İslâm’ın bir parçası olarak kabul görmüştür. Oysa İslâm inancında,

³⁹ Hûd: 11/72, Yûsuf: 12/78, Kasas: 28/23, Mü’min: 40/67 âyetlerinde “şeyh”; Kehf: 18/17 âyetinde “mürşit” kelimesi kullanılır.

Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Muhammed’den başka bir yol göstericiye bağlanma zorunluluğu yoktur. Başka bir aracıya kayıtsız şartsız teslimiyet ve o aracının günahsız olduğu anlayışı, İslâm’a aykırı bir tutumdur. Şeyhe bağlı kalarak kurtuluşa erenlerden olma arzusu, cahil insanlar için cennet kapısını aralayan çabasız, kolay bir yoldur.

Bilindiği üzere, Kur’ân-ı Kerîm’in müşrik olarak nitelendirdiği Cahiliye Dönemi insanları, Tanrının varlığını inkâr etmemişlerdir. Tanrıya inanmanın yanı sıra, kendilerini Tanrıya ulaştıracak araçlar edinmişlerdir. İslâm’ın verdiği en büyük mücadele de, şirk üzerine olmuştur. Cahiliye Dönemi’ndeki şirkin temeli ise Allah’ın yanında başka unsurların yer almasıdır. Aşağıdaki âyetlerde müşriklerin bu durumu karşısında Allah’ın tavrı görülmektedir:

“Bilinmeli ki halis dindarlık yalnız Allah için olanıdır. Allah’tan başka şeyleri kendilerine koruyucu kabul edenler, -ki sadece bizi Allah’a yakınlaştırsınlar diye onlara tapıyoruz’ diyorlar- ayrılığa düştükleri konularda Allah onların arasında hükmünü verecektir. Yalancı ve inkâra sapmış kimseyi allah kesinlikle doğru yola yöneltmez.” (Zümer: 39/3)

“Onlar kendilerine bir itibar ve güç vesilesi olsun diye Allah’tan başka tanrılar edindiler.” (Meryem: 19/81)

Yukarıdaki âyetlerden de anlaşılacağı üzere Allah’tan başka kurtarıcı yoktur. Dolayısıyla tasavvuf kültürünün benimsediği, kul ile Allah arasında aracı olan, kulu doğru yola ileten, ona şefaet eden mürşit telakkisinin, dinde yeri yoktur. İslâm’ı anlayarak yaşamak için en büyük rehberimiz, önderimiz Kur’ân-ı Kerîm ve son peygamber olan sevgili Peygamber’imiz Hz. Muhammed’dir. Allah’ın kulundan istediği, Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Muhammed’den edinilen bilgilerle hareket etmesi ve onların bize öğrettiği ahlak ile ahlaklanmasıdır.

Şeyhî ve Erzurumlu Zihni, mürşit dileyen için Hz. Muhammed ve Kur’ân-ı Kerîm’in yeterli olduğunu aşağıdaki beyitlerde ifade etmişlerdir:

Mürşid gerek ise yiter âsâr-ı Muhammed

Kim ‘arşa vü ferşe irişür şer‘î livâsı

Şeyhî (K: 6/25)

“(Eğer bir) rehber gerekiyorsa Muhammed’in işaretleri (sana) yeter. Çünkü (onun) şeriatının bayrağı arşa ve ferşe ulaşmıştır.”

Gör zâtını mir’ata bak hem mihre hem zerrâta bak

A'mâlde niyyâta bak mürşid sana Kur'ân yeter EZ (G: 71/2)

“Aynaya bakıp kendini gör. Hem güneşe hem zerrelere bak. Amellerinde niyetine bak. Rehber (olarak) sana Kur'ân yeter.”

Divan edebiyatının merkezinde yer alan tasavvufun şeyh-mürşit telakkisi, çoğu Divan şairinde görülmektedir. Hocaî Ahmed Kâmil, mürşidin gerekliliğine değinerek kişinin bir mürşidin yanında karar kılması gerektiğini söyler:

Bulup bir mürşid-i dâna devâm etmek dahi şartdır

Sebât etmez ise geşt ü güzâr eden olur küstâh HAK (G: 28/4)

“Âlim bir rehber bulmak kaydıyla, (yola) devam etmek gereklidir. (Kişi) kararında devam etmez ise, gezip tozan bir küstah olur.”

Pençe-i ağıâra düşmüş şûh-ı mümtâz-ı cihân

Himmet-i mürşidle sirket eylerem meşreb bu yâ HAK (G: 4/4)

“Dünyanın seçilmiş sultanı, düşmanın pençesine düşmüş. Mürşidin yardımıyla çalarım. Mizacım bu ya.”

Seyfullâh Nizâmoğlu'nun aşağıdaki beyitinde de bu düşünce görülmektedir. Şair, mürşidi olmayan kişi için, Allah yolunda olmanın zor ve kederli bir iş olacağını, herkesin dünya hayatında bir mürşide tutunmasının gerekliliğini vurgular:

Mürşid etegin tutmasa dünyâda bir âdem

Allâh yolına gitmek ana gâyet elemdür SN (G: 48/4)

“Bir insan dünyada mürşidin eteğinden tutmazsa, Allah yolunda gitmek onun (için) gayet kederdir.”

Dede Ömer Rûşenî, aşağıdaki beyitte şeyhin yaptıklarının sorgulanmasını doğru bulmaz. Ona göre bu tarz sorgulamalar, şeyhten uzaklaşmaya sebep olur.

Dimegil şeyhüne niçün niçün kim şeyhine niçün

Diyen onmayuben hergiz karîb iken ba'îd olur DÖR (G: 8/5)

“Şeyhine niçin diye sorma. Çünkü şeyhine niçin diyen hiçbir zaman şifa bulmaz, yakın iken uzak olur.”

Hemen sonraki örnekte ise durumu daha da ileri götürerek, sorgulamanın kişiyi dinden kovulmaya kadar vardıracağını ifade eder. Şeyhine “Niçin?” diye soran kişi, ebediyen cennetten kovulur ve cehennem ehlinde olur:

Bir azîzün sözidür bu iy ahî

Şeyhîne niçün diyen onmaz dahi

Hem olur mürtedd ü merdûd-ı ebed

Uçmah ehli iken olur dûzahî

DÖR (Tuy: 8/47)

“Ey dost, bu bir azizin sözüdür (ki) şeyhine niçin dahi diyen şifa bulmaz. Hem dinden çıkar ve ebediyen kovulur. Cennet ehli iken cehennem ehli olur.”

Karamanlı Aynî, içten bir bağlılıkla mürşide mürid olduğunu ifade ederek, mürşitten kendisini doğru yola iletmesini talep eder. Sonraki beyitte ise, şeyhinin ismini de zikrederek şeyhten kendisini esirgemesini diler:

İy pîr-i sâlik sıdk ile çünkü mürîd olduk sana

‘İşkun sülûkın gel bize ol mürşid irşâd eylegil

KA (G: 308/2)

“Ey pîr-i salik sana sadakatle mürid olduk aşk yolunda gel bize rehber ol, (bizi) doğru yola ilet.”

Bilürsin mübtelânum Şeyh Müştâk

Esirge ben esîri Tanruna bak

KA (G: 278/1)

“Şeyh Müştak, bilirsın (ki sana) tutkunum. Tanrına bak (ve) benim (gibi bir) esiri koru.”

Edirneli Nazmî’ye göre mürşide bağlanarak dalaletten kurtulmak mümkündür:

Kurtara nûr-ı hidâyetle dalâletden seni

Bir tarîkinde mükemmel mürşid ü rehber gözet

EN (G: 964/3)

“Bir tarikatte mükemmel (bir) mürşid ve rehber bul (ki) hidayetın nuruyla seni dalaletten kurtarsın.”

Aşağıdaki beyitte ise, mürşitin gerekliliği adeta farz olmuştur. Bir mürşide tutunmayan, sığınmayan ebediyen dalaletten kurtulmaz.

Kendüni Nazmî dalâletden ebed kurtaramaz

Ol ki bu dünyede bir mürşid-i kâmil iremez EN (G: 2645/5)

“Nazmî bu dünyada bir mürşid-i kâmil bulamayan kendini dalaletten ebediyen kurtaramaz.”

Tarikat şeyhlerinin bir diğer görevi de mürşitlerinin tövbesini almaktır:

Bir mürşid ara ki; ola tarıkında kâmil ol

Var dest-i tevbe eyleyüb andan icâzet al EN (G: 4212/3)

“Bir mürşit ara ki onun yolunda olgunlaşasın. Varıp onun yanında, tövbe eyleyip ondan icazet al.”

Tarikat şeyhi o kadar kıymetlidir ki, ayağının tozuna yüz sürmek, mürit için bir lütuftur:

Bulub bir mürşid-i kâmil ‘azîzi andan el alub

Ayağı tozına yüz sürmek anun ‘ayn-ı ‘izzetdür EN (G: 1515/3)

“Yüce bir mürşid-i kâmil bulup, ondan el alıp onun ayağının tozuna yüz sürmek şeref kaynağıdır.”

Ne yirde varsa bir ehl ü mürşid-i kâmil

Ayağı tozına var varun eyle Nazmî nisâr EN (G: 1426/7)

“Nazmî, her nerede mürşid-i kâmil ehli kimse varsa, ayağının tozuna var. Varlığını (onun yolunda) dağıt.”

Bu dahi kuvvet-i ikbâline bir şâhid kim

Dergeh-i hazret-i şeyhe olacaksın rû-mâl ON (K: 10/38)

“Mutluluğun gücüne şahit olmak istiyorsan, hz. şeyhin dergahına yüz süreceksin.”

Cennet bahçesindeki köşk bile, şeyhin eşiğindeki taş gibi rahat olamaz:

Virilse kasr-ı bâg-ı cennet itmez râhat u ârâm

Eşiği taşıdır şeyhin mahall ü kânı dervişin Şeref H. (K: 11/8)

“Dervişin kaynağı ve mevkisi, şeyhin taştan eşiğidir. Cennet bahçesinden bir köşk verilse, rahat ve huzura eremez.”

Hamdullah Hamdî, durumu biraz daha ileri taşıyarak şeyhin Allah’ın aynası olduğunu söylemekten çekinmez ve sonraki beyitte, vahdet ve kesret sırrına, şeyhin vakıf olduğunu söyler:

Âyîne-i Hudâ'dur Hakk'a cemâli şeyhün

Dürr-i girân-bahâdur cümle hayâli şeyhün

“Şeyhin güzel yüzü, Allah’ın aynasıdır. Şeyhin bütün hayali, paha biçilmez incidir.”

Çün vahdet ile kesret sırrında zâhir oldu

Bahreyne mecma' olsa tan mı kemâli şeyhün

HH (G: 93/1-2)

“Çünkü birlik ile çokluk, onda ortaya çıktı. Şeyhin kemâli, iki denizin birleştiği yer olsa ayıp mı? ”

Kâmî'nin, Abdülkadir Geylânî için yazdığı ve onu methettiği mesnevisinde, şeyhin halk için adeta bir kurtarıcı olduğu görülmektedir.

Halkı nefesinden ister imdâd

Yâ şeyh deyu iderdi feryâd

Kâmî (M: 1/423)

“Halkı nefesinden medet umar, ‘Ya şeyh!’ diye feryad ederdi.”

Konuya dair tespit edilen diğer beyitler şunlardır:

Kişiy e mürşid-i kâmil gerek kim eyleye irşâd

Olur etfâle lâzım nite kim ıslâh-ı ümm ü âb

EN (G: 661/4)

“Kim doğru yola ulaşmak isterse ona mürşid-i kâmil gerek. Nitekim çocukların (terbiyesi için de) anne ve babanın ıslahı gereklidir.”

Mürşidle bulur menzil-i maksûdını sâlik

Her kim yola bî-râh-nümâ gitse hatâdur

KS (G: 85/6)

“Yola koyulan kişi, mürşid sayesinde hedeflediği yere ulaşır. Her kim yola rehbersiz çıksa, hata yapmış olur.”

Bir zamân dergeh-i gavs idi sana Ka'be-i vecd

Şimdi hâk-i der-i şeyh olsa gerek kible-i hâl ON (K: 10/48)

“Bir zamanlar, senin için gavsın dergâhı, kendinden geçme Kâbesiydi. Şimdi şeyhin kapısının toprağı, hâl kiblesi olsa gerek.”

Olsa gulâmı çok mu Esrâr gedâsı Gâlib'in

Mürşid-i tab'im oldu bu hüsn-i edâsı Gâlib'in

Haste-i 'aşka bes bu ihsân-ı devâsı Gâlib'in

“Hazret-i Mesnevi'dedir şerh ü şifâsı Gâlib'in

Sarf-ı nigâh edip 'abes şerh-i şifâya neyleyim” ED (Tah: 9/7)

“Yoksul Esrâr, Gâlib'in kölesi olsa çok mu? Gâlib'in bu güzel davranışları, parlayan rehberim oldu. Aşk hastasına, Gâlib'in lütfettiği şifa yeter. Gâlib'in anlamı ve şifası, Hz. Mesnevi'dedir. Bakışlarımı harcayıp anlamsız şifa açıklamalarını neyleyim.”

Secdegâhımdır cemâl-i mürşid-i dâna-yı 'aşk

Zilli seccâde özü mihrâb-ı vahdetdir bana ED (G: 1/15)

“Âlim mürşidin güzel yüzü, ibadet yerimdir. Seccadenin kendi gölgesi, bana vahdetin mihrabıdır.”

5.4.9.2. Kutup

“Kutup” kelimesinin lügatteki karşılığı “merkez, merkez nokta”dır (Ayverdi, 2010: 721). Tasavvuf terminolojisinde ise, dünyayı ve âlemi yöneten veliler piramidinin en tepe noktasında yer alan kişidir (Ateş, 2002: 498-499; Cebecioğlu, 2009: 385-386). Tasavvuftaki velayet teorisine göre, Allah'ın evreni yönetmesi, veliler aracılığıyla olur. Allah'ın seçkin kulları olan velilerin en tepesindeki kişi, kutuptur. Dünya, bu kişinin ekseninde döner. Yeryüzünde gerçekleşen her şey, kutbun iradesi ile meydana gelir. Kutup, Allah'ın nazargahı olan yegâne varlıktır, Nûr-ı Muhammedî'nin tecelli ettiği kişidir. Kâinat varlığını devam ettirdiği sürece, bu makamda bulunan kişiler olmaya devam edecektir. Kutbun yönetimi altında olan, makamca ondan daha küçük kutuplar da vardır. Dolayısıyla en tepedeki kutba “Kutbu'l-aktâb” da denilir. Zor durumda kalan

kişilerin kendilerinden medet ummaları halinde, onların yardımına koşarlar. Bu sebeptendir ki “Gavs”⁴⁰ olarak da bilinirler (Ateş, 2002: 498-499).

Bu kavramın kökenlerine dair çeşitli tespitler yapılmıştır. İbrahim Sarmış, İslâm dışı bir kavram olduğunu ifade ederek, kutbun mitolojik bir kavram olduğunu vurgular. Onun tespitine göre; “*Mitolojik bir masal! Yüce Allah’ı rububiyet ve uluhiyetten soyutlama ve felsefede “Akl-ıEevvel”, Hristiyanlıkta “Kelime” ve tasavvufta “Kutup” olarak adlandırılan batıl bir kuruntuya giydirilen bir uydurma!...*” (Sarmış, 2017: 446) dır.

Ahmet Yaşar Ocak, kutup kelimesinin kozmik bir kavram olduğuna dikkat çektikten sonra, antik dinî kültürlerle bağlantısına değinir. Ocak’ın kutup kavramını Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerle dayandıran anlayışa reddiyesi ise bu âyet ve hadisleri yorumlayan sûfilerin, bahsi geçen antik dinî kültürlerden beslendiğinin göz ardı edilemeyeceği yönündedir. Kutup kavramının kökenine dair yapılan tespitleri alıntıl原因 Ocak’ın ulaştığı sonuç şudur:

“Ne var ki öte yandan İsmailî ve Karmatî Şîliğine de bu kavramların bir yandan yeni-Eflatuncu, Gnostik ve Hermetik felsefi taavvurlar, diğer yandan bu tasavvurların tesirlerini taşıyan Zerdüştilik ve Maniheizm, hatta Budizm gibi dinler marifetiyle nüfuz ettiğini unutmamak gerekir. Yukarıda bahsi geçen tespitler bunu yeterince ispat etmektedir.” (2021: 259-264)

İncelenen divanlarda her şairin kendi şeyhini kutup-gavs olarak gördüğü tespit edilmiştir.

Âşık Çelebi, dönemin padişahı Sultan Süleymân’ı devrin kutbu olarak görür:

Kutb-ı devrân zıll-ı sübhân Şeh Süleymân-ı zemân

Sâye-i te’yîd-i Yezdân lâ-yezâl üstindedür ÂÇ (Tkb: 9/2-10)

“Allah’ın gölgesi ve dönemin kutbu, devrin Sultan Süleymân’ıdır. Allah’ın kuvvetli gölgesi, sonsuza kadar (onun) üstündedir.”

Şeyhülislâm Yahya Efendi, Abdülkadir Geylânî’nin kutup olduğuna kanaat getirmiş ve bütün velilerin onun yardımcısı olduğunu söylemiştir:

⁴⁰ TDV İslâm Ansiklopedisi’nin verdiği bilgiye göre kendisinden yardım istenen kutba verilen isimdir. <https://islamsiklopedisi.org.tr/gavs>

Mu'înüdür cemî'-i evliyâ bî-şek ider himmet

İmâm-ı A'zam u şeyh-i mu'azzam Kutb-ı Geylânî ŞYH (K: 6/4)

“Evliyaların tamamı yardımcındır. İmam-ı azam ve ulu şeyh Kutb-ı Geylânî şüphesiz ki lütufta bulunur.”

Şeyh Gâlib'e göre, şüphesiz Rum diyarının kutbu Mevlana'dır.

Ol kümmel-i ervâh ki bî-pervâdır

Her biri bir iklîme nazar-bahşâdır

El'âna bu merz-i bûm-ı Rûmun kutbu

Bî- reyb ü gümân Hazret-i Mevlânâdır ŞG (R: 10)

“O kâmil ruhlardır ki, korkusuzdur. Her biri bir diyara nazar lütfudur. Şimdi bu Rum diyarının kutbu şüphesiz ve zansız Hz. Mevlana'dır.”

Hazret-i Mollâ-yı Rûmî kutb-i aktâb-ı cihân

Tercemânıyım o rûh-ı pâke na't-hân olmuşum MS (G: 162/12)

“Cihan kutuplarının kutbu Hz. Mevlana'nın tercümanıyım. O mübarek ruhun naat şairi olmuşum.”

Beyânî, zamanın kutbunu görme ve ondan feyz alma arzusundadır. Sonraki örnek beyitte ise, kendisinin de bir gün bu makama erişmesini diler:

Cenâb-ı kutb-ı 'âlem hâk-i pâ-yı Şeyhü'l-islâm'a

Yüzün sürmege bâzû-yı sa'âdet el verür bir gün Beyânî (G: 628/8)

“Bir gün, mutluluğun gücü, âlemin kutbu Şeyhülislâm'ın bastığı toprağa yüz sürmeğe el verir.”

El çeküp dünyâda her şeyden varup bir kâmilün

Dâmenin muhkem tutup kutb-ı zamân olsam derin Beyânî (G: 610/3)

“Dünyadaki her şeyden elimi çekip, bir kâmilin eteğini sıkıca tutup devrin esaslı kutbu olsam.”

Gavs-ı a'zam mürşid-i â'lem Divitçi-zâde kim

Vâsıl-ı esrâr idi ‘ilme’l-yakin ‘ayne’l-yakin

Vahyî (Tar: 8/3)

“Gavs-ı azam, mürşid-i âlem Divitçi-zâde ki ‘ilme’l-yakin ‘ayne’l-yakin sırlarına erişmişti.”

Kutb-ı çarh-ı ‘azamet Hazret-i Hân İbrâhîm

Ki şükûhuna selâtîn edemezler taklîd

Beyânî (K: 3/29)

“Alemin azametli kutbu Hazret-i Hân İbrâhîm’dir. Ki ululuğunu sultanlar taklit edemez.”

5.4.9.3. Ricâlû’l-Gayb

Tasavvuf tabiri olan bu kavram, veliler topluluğunu ifade eder. Bu topluluğun mensupları, halk arasında yaşayan kimselerdir. Ancak eriştikleri manevi halleri, makamlarını Allah’tan başka kimse bilemez. Kendileri ise birbirilerini tanırlar. Bu kişiler arasında belli bir hiyerarşik düzen mevcuttur. Allah tarafından kendilerine verilen sorumluluklar vardır. Bu sorumluluklar dünyanın düzeni ile ilgilidir (Uludağ, 2008: 81-83).

Bu makam, birçok âlim tarafından kabul görmemiştir. Oluşumunda ise, Şîî ve Bâtînî görüşlerin etkisi olduğu iddia edilmiştir. Kur’ân’da yer almayan bu kavram, ilk dönem sûfîlerinde de görülmemiştir (Uludağ, 2008: 81-83).

Şeyh Gâlib, ricâlû’l-gayb makamındaki kimseleri, mesleki anlamda yoldaş olarak görmektedir:

Hem-rehiz meslek-i manâda ricâlül-gayba

Gâhîce mülk-i hâmûşiye gelir kâfilemiz

ŞG (G: 118/3)

“Mesleki anlamda ricâlû’l-gayb ile yoldaşız. Ara sıra, topluluğumuz sessizlik diyarına gelir.”

Süheylî, Sultan III. Murat’a yazdığı kasidesinde, ricâlû’l-gaybın III. Murat’a yoldaş olmasını diler:

Ricâl-ı gayb enîsün Hızr u İlyâs ola yoldaşun

Be-hakk-ı şeş-cihât ü penc-vakt ü çâr-erkânı

Süheylî (K: 6/19)

“Altı yön ve beş vakit ve dört esas hakkı için, ricâlü’l-gayb arkadaşın, Hızır ve İlyâs yoldaşın olsun.”

Aşağıdaki örnek beyitte ise, onun kötülüğünü isteyen kimselere, ricâlü’l-gaybın fenada bulunmasını diler:

Bed-hâhuna fenâ vire dest-i ricâl-i gayb

Kutb-ı murâdun üstine devr eyleye zemân

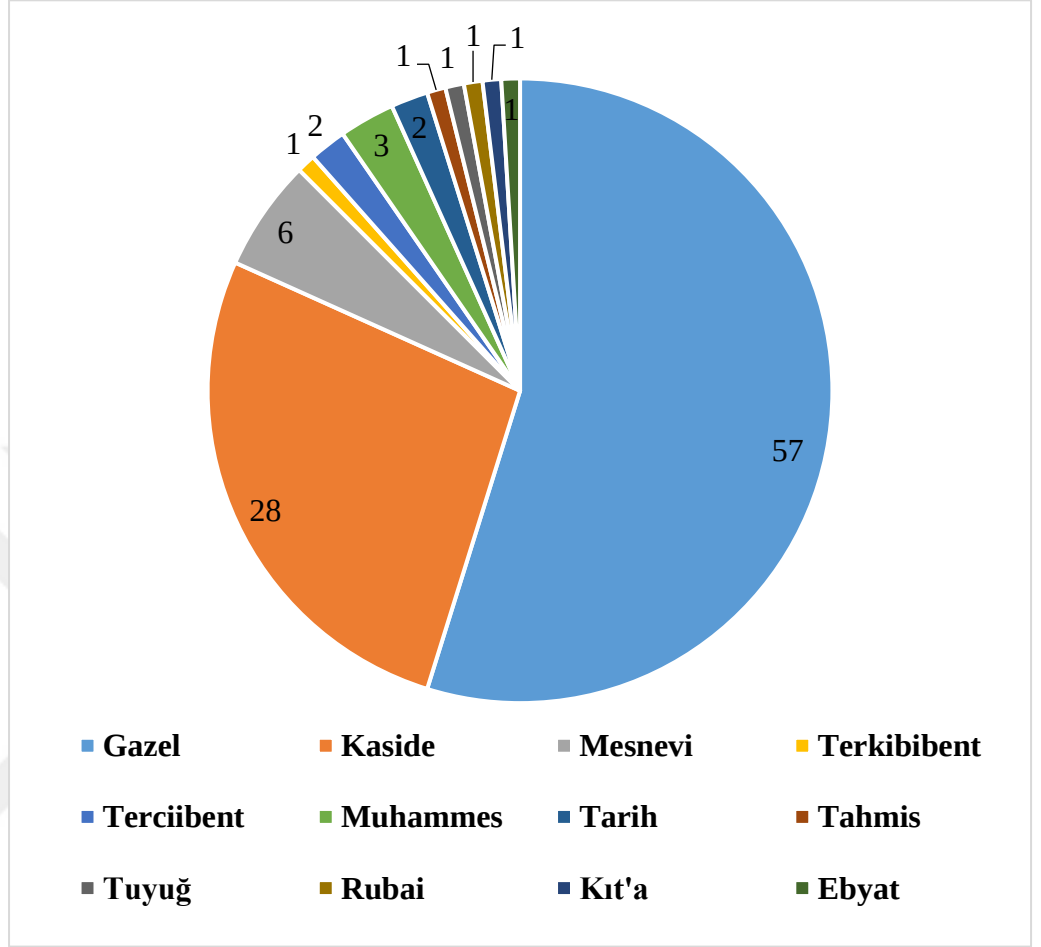
Süheylî (K: 34/61)

“Ricâlü’l-gaybın eli, senin düşmanlarını yok etsin. Zaman senin isteğinin yörüngesinde dönsün.”

Necâtî Bey		2											2
Nesîmî	1		3										4
Neşâtî		1											1
Nev'î-zâde Atâyî	1											1	1
Osman Nevres		3											3
Sâkîb Dede	1	2											3
Sehâbî	1												1
Sehî Bey		2											2
Seyfullâh Nizâmoğlu	1												1
Süheylî	1	2											3
Şeref Hanım		1											1
Şeyhî		1											1
Şeyh Gâlib	3	3	1				1			1			9
Şeyhülislâm Yahyâ Efendi	3	1											4
Usûlî	1												1
Vahyî							1						1
Toplam:	58	28	6	1	2	3	2	1	1	1	1	1	105

Şekil 2.5. “Tasavvuf Kültüründe İsrâiliyat” bölümündeki örneklerde kullanılan nazım şekilleri.

Tablo 2.7. Çalışma boyunca örneklendirilen şairlerin divanlarından alınan toplam beyit sayısı.

Şairler	Çalışmada Kullanılan Beyit Sayıları
Abdülvasi Çelebi	61
Âhî	1
Ahmed Bâ'is Efendi	1
Ahmed Paşa	11
Ahmedî	12
Ahmed-i Rıdvan	3
Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmi	1
Âşık Çelebi	3
Avnî	1
Azmizâde Hâletî	1
Bâkî	4
Beyânî	6
Bursalı Rahmî	1
Cenâbî	1
Çâkerî	15
Dede Ömer Rûşenî	3
Diyarbakırlı Ahmedî	37
Diyarbakırlı Lebîb	2
Dürrî Ahmed Efendi	1
Edincikli Ravzî	5
Edirneli Nazmî	8
Edirneli Şevkî	2
Emrî	3
Enderunlu Hasan Yâver	1
Erzurumlu Mustafa Darîr	21
Erzurumlu Zihnî	2
Esrâr Dede	10
Fuzûlî	12

Gelibolulu Mustafa Âlî	10
Gelibolulu Surûrî	2
Hakîkî	7
Hamâmizâde İhsan	2
Hamdullah Hamdî	2
Hayâlî	19
Hayretî	4
Hecrî	1
Hindî Mahmûd	12
Hocazâde Ahmed Kâmil	6
İslâmî	5
İsyânî	4
Kadı Burhâneddin	3
Kamî	1
Karamanlı Aynî	12
Kâtip-zâde Sakıb	1
Mecîdî	1
Mehmed Sıdkî	2
Mesîhî	4
Meşhurî	1
Mihrî Hâtun	1
Mostarlı Hasan Ziyâ'î	2
Muhibbî	6
Münirî	2
Nâbi	3
Nâ'ilî-i Kadîm	6
Necâtî Bey	15
Nedîm	2
Nefî	4
Nesîmî	12
Neşâtî	1

Nev'î	1
Nev'î-zâde Atâyî	2
Neylî	1
Nigârî	3
Numân Mâhir	2
Osman Nevres	3
Ömer Hulûsî	2
Prizrenli Şem'î	3
Ref'î-i Kâlâyî	1
Sâkıb Dede	3
Sehâbî	1
Sehî Bey	3
Seyfullâh Nizâmoğlu	3
Süheylî	7
Süleyman Çelebi	15
Süleymân Fehîm	1
Sünbülzâde Vehbî	2
Şeref Hanım	1
Şeyh Gâlib	15
Şeyhî	7
Şeyhülislâm Yahyâ Efendi	4
Şeyyad Hamza	49
Taşlıcalı Yahyâ	5
Usûlî	2
Ümmî Sinan	1
Üsküdarlı Aşkî	1
Vahyî	1
Vizeli Ramazan Behiştî	1
Vusûlî	1
Yazıcıoğlu Mehmed	13
Yenişehirli Avnî	1

Zâtî	19
Toplam:	556

SONUÇ

İsrâiliyat, İslâm inancının farklı kültür ve dinlerle etkileşimi sonucu İslâm'a dâhil olan bütün yabancı unsurlar için kullanılan bir kavramdır. Bu unsurlar, zamanla sosyal hayatın içinde yer edinmiştir. Edebiyatın da sosyal hayattan ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Bundan ötürü sosyal hayatla iç içe olan Divan şiirinde bu çalışma boyunca İsrâiliyat unsurlarının izleri aranmıştır. İsrâiliyat unsurlarının kültür havzamızda yaygın olması nedeniyle, bu unsurların Divan şiirinde de yoğun biçimde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ele alınan ilk unsur olan meleklerle dair tespit edilen İsrâilî rivayetlerle ilgili şunlar söylenebilir:

Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde ismi geçmemesine rağmen ölüm meleği olarak bilinen Azrâil isminin Divan şiirinde kullanıldığı görülmüştür. Düşmüş melekler olarak bilinen ve insanlara sihir öğreten Hârût ve Mârût isimli iki melek, neredeyse her divanda görülen İsrâiliyat unsurlarındandır. Fakat bu meleklerle ilgili aktarılan rivayetlerin, Kur'ân-ı Kerîm'deki melek tasavvuruna aykırı olduğu ve kaynağına inildiğinde birçok kültür ve dinin izlerini taşıdığı tespit edilmiştir. Kabirdeki sorgu melekleri olarak bilinen fakat Kur'ân-ı Kerîm'de geçmeyen Münker ve Nekir isimleri, az da olsa Divan şiirinde görülmüştür.

Divan şiirine sirayet eden İsrâilî rivayetlerin ikinci kısmını, peygamber kıssalarında tespit edilen İsrâilî rivayetler oluşturmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi beş peygamberin isminin geçmesine ve incelenen divanlarda bu peygamberlere rastlanılmasına rağmen bu peygamberlerin tamamıyla ilgili İsrâilî rivayetler tespit edilememiştir. Toplam on peygamber çalışmaya konu edilmiştir. Hakkında İsrâilî rivayetlerin tespit edildiği peygamberler ve onlarla ilgi hususlar şunlardır:

İncelenen divanlarda Hz. Âdem'e dair İsrâiliyat referanslı malzemelerin bolca kullanıldığı tespit edilmiştir. Henüz yaratılış aşamasındayken bile onunla ilgili birçok rivayetin meydana geldiği görülmüştür. Hz. Âdem'in yaratılış toprağının getirildiği yerler, kendisi henüz ceset halindeyken, şeytanın ona husumet duyması, cesedinin kırk gün/yıl gibi bir süre boyunca ruhsuz kaldığı, cennette yediği yasaklı meyve veya yiyecek, cennetten kovulma macerası, yeryüzüne indirildiği yer, cennetten kovulduktan sonraki süreçte yıllarca ağlaması ve bağışlanmak için Hz. Muhammed'e tevessülü ve bin yıl kadar

yaşamış olması bu rivayetlerdendir.

Divanlarda Hz. İdris’le ilgili yine İsrâîlî rivayetler vardır. Kalem ile ilk defa yazı yazan kişi olması, astronomi ve matematik ilmiyle uğraşması, ilk defa elbise diken ve dikişli elbise giyen olması, göğe yükseltilmesi, ilme olan merakı sebebiyle bazen öğrenci, bazen öğretmen olması, cennette terzilik yapması bu rivayetlerdendir.

Çalışmada ele alınan üçüncü isim Hz. İbrâhim olmuştur. Hz. İbrâhim ile ilgili divanlardan daha çok mesnevi türünde müstakil eserlerde İsrâiliyât unsurlarına rastlanmıştır. Divanlarda, daha çok putları kırması, ateşe atılması, Kâbe’yi inşa etmesi, oğlu Hz. İsmail’i kurban etme teşebbüsü gibi Kur’ân kaynaklı bilgiler görülmüştür. Bunun yanında atıldığı ateşin gül bahçesine dönüşmesi, ateşe atıldığı esnada Cebrâîl’in yardım teklifini çevirip sadece Allah’a sığınması, kıtlık döneminde çuvallarının mercimek ve buğday ile dolma mucizesi, sofrasının bereketi gibi mesnede olmayan fakat rivayet kültürü ile tefsir ve tarih kitaplarına karışan bilgilerin de divanlarda sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. Özellikle kasidelerin methiye bölümlerinde övülen kişinin sofrasının, Hz. İbrâhim’in sofrasına teşbih edildiği gözlemlenen bir diğer husus olmuştur. Doğumu ve büyümesi etrafında şekillenen olağanüstülükler, mancınıkla ateşe atılma hadisesi gibi rivayetler yine onun hayatı etrafında oluşturulmuş rivayetlerdendir.

Hz. Yakûb ve Hz. Yûsuf ile ilgili İsrâîlî rivayetlerin divanlarda çok fazla yer almadığı ancak özellikle Hz. Yusuf’la ilgili yazılan mesnevilerde bu tür unsurların fazlasıyla bulunduğu tespit edilmiştir. “Yûsuf’u kurt yedi.” haberini alan Hz. Yakûb’un kurt ile konuşup bunun doğruluğunu ona sorması, Azrâîl’e Yûsuf’u sorması, Yûsuf’tan ayrı düşme sebebinin bir anne ve çocuğuna yapmış olduğu zulümden kaynaklanması, Hz. Yûsuf ile Mısır azizinin hanımı arasında yaşananlar, Hz. Yûsuf küçükken halasının onu yanında tutmak için kendisini hırsızlık suçuyla itham etmesi, Hz. Yûsuf’un zindanda uzun süre kalmasının gerçek sebebi bu rivayetler kabilindendir. Hz. Yakûb ile ilgili rivayetler, Hz. Yûsuf kadar çok değildir.

Hz. Süleymân ile ilgili daha çok “mühr-i Süleymân” motifi tespit edilmiştir. Kendisiyle ilişkilendirilen Belkıs ve Âsaf gibi şahsiyetlerle de adının beyitlerde kullanıldığı görülmüştür. Ona dair İsrâîlî motifler az olsa da hemen hemen her divanda bu motiflere rastlanmıştır.

Hz. İlyâs ile ilgili çok fazla malzeme bulunmamıştır. Genellikle ölümsüzlük

suyunu bulması ve ölümsüz olması gibi Eski Ahit kaynaklı rivayetlerle Divan şiirine konu olmuştur. Bu motif de, sıklıkla kullanılan bir Divan şiiri malzemesi olarak görülmüştür. Genellikle ölümsüzlüğüne inanılan diğer isimlerle birlikte adının anıldığı tespit edilmiş, özellikle Hızır ile aynı beyitlerde ismi geçmiştir.

İncelenen divanlarda, Hz. Zekeriyâ'nın ismine az rastlanılan bir peygamber olduğu görülmüştür. Ona dair tespit edilen İsrâîlî bilgileri ölümü üzerine meydana gelen rivayetler oluşturmıştır. Düşmanlarından kaçarken bir ağaç kovuğuna sığınması ve düşmanlarının onu fark etmesi üzerine testereyle biçilmesi şiirde görülen İsrâîlî rivayettir. Bu rivayet dışında araştırmamıza dâhil olacak başka bir rivayete rastlanmamıştır.

Hz. Îsâ ile ilgili bir hayli İsrâîliyât türünde malzeme tespit edilmiştir. Ölmeden ruh-beden olarak göğe yükselmesi, tecerrüt timsali oluşu, ahir zamanda yeryüzüne tekrar nüzulü, yeryüzünde ineceği yerin Şam'daki beyaz minare oluşu, ahir zamanda Deccâl ile mücadelesi, göğe yükselirken üzerinde iğne bulunması ve dünya malı ile göğe yükselmesinden dolayı dördüncü kattan öteye gidememesi gibi rivayetler hem çalışmamız için hem de Divan şiiri için zengin motiflerdir.

Allah'ın âlemlere rahmeti gereği gönderdiği son peygamber Hz. Muhammed'in (sav), taraması yapılan her divanda ismine ve kendisiyle ilgili meydana gelen rivayetlere rastlanmıştır. Bu rivayetlerin bir kısmı, Kur'an-ı Kerîm'de olmamasına rağmen hadis ve siyer kitaplarında kendine yer bulmuştur. Hz. Muhammed ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de yer almayan fakat kendisine isnat edilen mucizeler bu rivayetlerin en dikkat çekenleridir. Bu mucizeler, doğumu öncesine kadar götürülmüştür. Özellikle, doğumuna dair rivayetler mevlit türü eserlerde olağanüstülüklerle bezenmiştir. Çocukluk ve peygamberlik dönemi için de birçok mucize rivayet edilmiştir. Fakat bu rivayetlerin birbiriyle tutarsız olması, birçok rivayetin Hz. Muhammed'in vefatından oldukça uzun bir süre sonra yazılı kaynaklarda görülmesi, ilk dönem eserlerinde bu rivayetlere yer verilmemesi aktarılan rivayetlerin doğruluğu noktasında, İslâm ümmeti arasında farklı görüş ve yorumlara sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in göstermiş olduğuna inanılan mucizelerin yer aldığı hadislerin sahih olup olmadığı meselesine girmeden ihtilaflı olduğunu gördüğümüz konuların Divan şiirine yansımaları çalışmaya dâhil edilmiştir. Doğumu esnasında meydana gelen olağanüstülükler, göğsünün yarılp temizlenme hadisesi, parmağıyla ayı ikiye bölmesi, savaş dönemlerinde sahabeye parmaklarından su

akıtması ve miraç hadisesi, incelenen divanlarda en çok rağbet edilen motifler olmuştur. Mevlit, naat, miraciye türünde yazılmış eserde bu tür ihtilaflı rivayetlere bolca rastlanılmaktadır.

İsrâiliyâtın etkisinin görüldüğü bir diğer konu ise tarihi ve efsanevi şahıslardır. Tarihi ve efsanevi şahısların Divan şiirinde hayli yaygın olarak isminin geçtiği, bazılarının daha az ele alındığı tespit edilmiştir. Özellikle Âsaf ve Hızır motifleri sıkça karşımıza çıkmıştır. Tarihi ve efsanevi şahıslarla ilgili tespitler şunlardır:

Hız. Süleymân'ın veziri veya teyze oğlu olarak bilinen Âsaf b. Berahyâ'ya dair, Kur'ân-ı Kerîm'de ne ismen ne de zımnen herhangi bir emare bulunmuştur. Onunla ilgili İslâm'a karışan rivayetlerin Eski Ahit kaynaklı olduğu tespit edilmiştir. Âsaf'ın Divan şiirinde ismi sıkça anılan bir şahsiyet olduğu görülmüştür. Divan şiirinde genellikle vezirin eş anlamı olarak kullanıldığı, dönemin vezirlerini metheden şairlerin vezire Âsaf'la yakıştırdığı dikkatimizi çeker. Özellikle kaside nazım şeklinde yazılan şiirlerde kendisine telmihlerin sıkça yapıldığı gözlemlenmiştir.

Tarihi ve Efsanevi şahsiyetlerden bir diğeri Âsiye'dir. Firavunun eşi olarak bilinen Âsiye'nin ismine, Divan şiirinde nadiren de olsa rastlanmıştır. Fakat şiirlerde pek bir detay görülmemiştir. İsrâiliyat olarak kabul edebileceğimiz bilgi, ismi yönünde olmuştur. Kur'ân'da ismi anılmamasına rağmen, İslâm literatüründe bu isimde bir mutabıklık vardır.

Belam b. Bâûrâ da Kur'ân'da ismi geçmeyen şahsiyetlerdendir. İslâm'a Eski Ahit aracılığıyla geçtiği tespit edilmiştir. Eski Ahit'te kendisiyle ilgili anlatılan rivayetlerde bir tutarsızlık hemen göze çarpmaktadır. İslâm'ın mantığıyla çelişen bu bilgilerin tefsir kitaplarında da kaydedildiği görülmüştür. İsrâiliyat kabilinden ele aldığımız bu rivayetlerin, Divan şiirinde de yer edindiği tespit edilmiştir. Genellikle kibir, gurur gibi kişinin kendini üstün görme durumlarında Belam b. Bâûrâ'ya telmihte bulunulmuştur.

Allah'ın salih kullarından ya da peygamber olduğu rivayet edilen Circîs'in Divan şiirinde bir sembol olarak karşımıza çıktığı görülmüştür. Divan şiirinde; defalarca ölüp dirilmesi, maruz kaldığı işkenceler ve bunlar karşısında gösterdiği sabrıyla ele alınmıştır. Bu bilgilerin Kur'ân-ı Kerîm'de ve sahih hadislerde yer almadığı, İslâm dışı kaynaklardan dinî ve tarihî kaynaklara intikal ettiği görülmüştür.

Kıyamet alametlerinden biri olarak gösterilen Deccâl motifi de Divan şiirinde yerini almıştır. Kıyamete yakın dönemde zuhur edeceği ve Hz. İsa'nın da yeryüzüne tekrar nüzülüyle ikisi arasında bir savaş olacağı, İsrâîlî rivayetlerin başında gelmektedir. Yapılan araştırmalar sonucu bu motifin özellikle Yahudilik ve Hristiyanlığın etkisiyle İslam dinine girdiğini gözlemliyoruz. Yahudilik ve Hristiyanlıkta Deccâl, ahir zamanda ortaya çıkacak ürkütücü bir varlık olarak tasvir edilmiştir.

Peygamber veya veli olduğu düşünülen bir diğer isim de Hızır'dır. Hızır da ölümsüzlüğüne inanılan şahsiyetler arasında yer almıştır. Divan şiirinde genellikle ölümsüzlük suyunu bulmuş olması ve ölümsüzlüğüyle anıldığı görülmüştür. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Mûsâ ile Allah'ın bir kulu arasında cereyan eden kıssada bu kulun Hızır olduğu düşünülmüş, tasavvuf çevrelerince bu kıssaya farklı bir yaklaşım olduğu görülmüştür. Bu kıssa, mürit-mürşit münasebetiyle ilişkilendirilmiştir. Bunun yanında, isminin yeşil anlamından dolayı yeşili andıran motiflerle beraber bir remiz olarak kullanıldığı görülmüştür. Ölümsüzlüğüne inanılan diğer şahsiyetlerle isminin aynı beyitte sıklıkla kullanıldığı da gözlemlenmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ismi anılmamasına karşın Hz. İbrâhim'e zulmeden yöneticinin isminin Nemrût olduğu rivayetler arasında yer almıştır. Sıklıkla olmasa da şiirlerde bu isme rastlanmıştır. Özellikle bir sineğin burnundan beynine doğru girmesiyle ölmüş olduğuna dair rivayetler Divan şiirinde gözlemlenmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ismen ve zımnen zikredilmeyen, fakat İsrâîliyat kaynaklı bilgilerle Divan şiirine konu olan bir diğer ismin Şeddâd olduğu görülmüştür. Yaptırmış olduğu gösterişli binalarıyla ve zulmüyle Divan şiirindeki kötü şahsiyetlerden biri olarak tespit edilmiştir.

Ûc b. Unuk, Divan şiirinde karşılaştığımız efsanevî şahıslardan biri olmuştur. Uzun boyu ve ürkütücü cismiyle, güç ve kudret timsali olarak görülmekle birlikte incelenen divanlarda adına sınırlı sayıda beyitlerde rastlanmıştır.

Hz. Nûh'un tufandan kurtulan üç oğlundan biri olduğu söylenen ve Türklerin atası olarak kabul edilen Yafes'in de Divan şiirinde pek fazla izine rastlanmamıştır. Nadiren de olsa birkaç beyitte şairler kendisinden söz etmişlerdir.

Hayvanlar etrafında şekillenen İsrâîliyat unsurları, Divan şiirinde tespit edilen diğer bir husustur. Hayvanların genellikle peygamberlerle ilişkilendirildiği, akla aykırı

rivayetlerle ve olağan üstü özelliklerle bu hayvanların tasvir edildiği dikkatimizi çekmektedir. Divanlarda en sık rastlanılan motiflerin, Hz. Muhammed'in miraca yükselişinde kendisine Cebrâil tarafından getirildiği rivayet edilen "Burak" isimli binek hayvanı ile Hz. Süleymân'ın muhabbet ettiği karınca olduğu görülmüştür. Bunun yanında Hz. İsa'nın eşeği ile Deccâl'in eşeği de sıklıkla karşılaşılan hayvanlardan olmuştur.

Tasavvuf felsefesi, İsrâiliyâtın Divan edebiyatında önemli izlerinin görüldüğü alanlardan biri olarak karşımıza çıkmıştır. Vahdet-i vücûd; Nûr-ı Muhammedî; fenâfillâh; insan-ı kamil; ricalü'l-gayb; şeyh, mürşid ve mürit; manevi makamlar; tarikata intisap etmiş kişilerde görülen çeşitli ruh halleri, İsrâiliyât kökenli hususlar olup bilhassa tarikata müntesip şairlerin divanlarında sıkça karşımıza çıkmıştır.

Büyük bir kültürün üzerine temellenen Divan şiirinin İsrâiliyat kaynaklı unsurlardan önemli ölçüde etkilendiği görülmüştür. Bazı divanlarda bu unsurların çok yaygın olduğu, bazı divanların da bu unsurları daha az barındırdığı dikkatimizi çeker. Bununla birlikte incelediğimiz her divanda İsrâiliyat unsurlarının yer aldığı tespit edilmiştir. Divan şairlerinin hayal dünyalarını zenginleştirmek ve şiirde derin anlamlar ifade edebilmek amacıyla, İsrâiliyat kaynaklı unsurları sıklıkla kullandıkları; şairlerin, İsrâiliyat türünden hikâyeler ve efsaneler düşüncelerini şiirlerde dile getirdikleri; ayrıca İsrâiliyat'a dair unsurların şiirlerde telmih, teşbih, tenasüp vb. söz sanatlarına kaynaklık ettiği; böylece şiirde anlam ve hayal derinliğinin yoğunlaştığı; şairlerin bütün bu gerekçelerle doğru olup olmadığına bakmadan İsrâiliyât türünde rivayetlere şiirlerinde yer verdiği düşünülebilir.

KAYNAKÇA

Ahatlı, E. (2010). Şakk-ı sadr. 06 30, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sakk-i-sadr> adresinden alındı

Ahmet Cevdet Paşa (2012). *Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (Sallallahû aleyhi ve sellem) Hayatı*. (Düz: M. Dikmen) İstanbul: Ayfa Yayınları.

Ahmet Cevdet Paşa (bty). *Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ (Cilt I)*. (Düz. M. M. Bozkurt) İstanbul: Çile Yayınları.

Akdoğan, Y. (2017). *Ahmedî- Dîvân*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Akın, A. (bty). *Hurafeler ve Gerçekler*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Akkuş, M. ve Derman, U. (2017). *Mevlid-i Şerîf Vesîletü'n-Necat- Süleyman Çelebi (4 b.)* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Akkuş, M. (2018). *Nefî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Akman, M. (2011). Hakikatı Muhammedî Düşüncesi ve Bu düşüncenin Referanslarını Aktaran İki Kaynak ve Müellifleri. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* (2), 107-131.

Aksoyak, İ. H. (2018). *Gelibolulu Mustafa Âlî-Dîvânlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Aydın, İ. H. (2022). *Kenz-i Mahfî*. 07 30, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/kenz-i-mahfi> adresinden alındı

Akyüz, K., Beken, S., Yüksel, S. ve Cunbur, M. (1990). *Fuzûlî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Albayrak, H. (2017). *Türkiye'de İsrâiliyat Kaynaklı Kıssa ve Rivayetler Üzerine Bir İnceleme*. (Yüksek lisans tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Halk Edebiyatı Bilim Dalı.

Alp, Y. R. (2018). *Şamanizm, Tasavvuf ve Ayahuasca (1 b.)*. İstanbul: Altıkırkbeş Yayın.

Alpaydın, B. (2007). *Refî-i Kâlyât Dîvânı (İnceleme-Metin)*. (Yüksek lisans tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arabî, M.-i. (1992). *Fusûs ü'l-Hikem* (5 b.). (N. Gencosman, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Arı, A. (2018). *Sâkîb Dede Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Arslan, M. (2018). *Mihri Hâtun Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Arslan, M. (2018). *Şeref Hanım Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Ateş, B. (1987). *Peygamberler Tarihi*. İstanbul: Yeniasya Yayınları.

Ateş, S. (2002). Kutub. 09 03, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/kutub> adresinden alındı

Aydemir, A. (2019). *Tefsirde İsrâiliyyat* (1 b.). İstanbul: Beyan Yayınları.

Aydemir, Y. (2017). *Ravzî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Aydemir, Y. (2018). *Ramazan Behiştî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Aydemir, Y., ve Çeltik, H. (2017). *Meşhurî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Aydın, M. (2013). Zekeriyâ. 06 11, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/Zekeriyâ> adresinden alındı

Ayverdi, İ. (2010). *Kubbealtı Lugatı- Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (1.b.) İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi

Balcı, İ. (2012). *İsrâ ve Mi'râc Gerçeği* (1 b.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Balcı, İ. (2013). *Haz. Peygamber ve Mucize* (1 b.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Baldick, J. (2002). *Mistik İslâm-Sufizme Giriş* (1 b.). (Y. S. Müftüoğlu, Çev.) İstanbul: Birey Yayıncılık.

Baş, M. Ş. (2013). *Ömer Hulûsî ve Dîvân'ı (İnceleme –Metin)*. (Doktora tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Başpınar, F. (bty). *Beyânî-Dîvân-İnceleme Metin/A-B*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Batğı, Ö. (2017). *Nûman Mâhir Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Batuk, C. (2006). Nemrud. 12 13, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/nemrud#1> adresinden alındı

Bayraklı, B. (2001, 2002, 2004). *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri* (C I, IV, V, XII) İstanbul: İşaret Yayınları.

Bayraktar, C. (2017). *Şehâbî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Bilgin, A. (2017-a). *Nigârî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Bilgin, A. (2017-b). *Ümmî Sinan Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Bilkan, A. F. (1997). *Nâbî Dîvânı* (1 b., Cilt I-II). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Bilmen, Ö. N. (1985). *Kur'anı Kerimin Türkçe Meaili Alisi ve Tefsiri* (C. I, IV) İstanbul: Nesa Yayın Grubu.

Biltekin, H. (2018). *Şeyhî Dîvânı* . Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Birgivi, İ. (bty). *Şerhi Niyazi Alâ Şerhü-l Birgivi ilkunevi- Vasiyetnamei İmâmı Birgivi*. (Çev: E. M. Ozak) İstanbul: Ergin Kitabevi Yayınları.

Bolay, S. H. (1988). Âdem. 05 07, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/adem--peygamber> adresinden alındı

Boz, E. (2017). *Hakîkî Dîvânı Karşılaştırmalı Metin (Sadi Somuncuoğlu ve Mevlana Müzesi Nüshaları)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Bozkurt, N. (2012). Üc b. Unuk. 01 02, 2023 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/uc-b-unuk> adresinden alındı

Bozyiğit, E. (2021). *Taşlıcalı Yahyâ Bey Divanı (İnceleme – Tenkitli Metin - Nesre Çeviri - Sözlük)*. (Doktora tezi). İstanbul: Marmara Üninersitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Buhârî. (1987, 1989). *Sâhîh-i Buhâri ve Tercemesi (C IV, XV)*. (Çev: M. Sofuoğlu) İstanbul: Ötüken Yayınları.

Bulan, J. (2017). *Budizm’de ve İslâm Tasavvufunda Zühd*. (Doktora tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bulgen, M., ve Baloğlu, A. B. (2011). Tenâsüh. 08 11, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/tenasuh#2-İslâm-dusunce-tarihinde> adresinden alındı

Bursevî, İ. H. (2012). *Muhtasar Rûhu'l-Beyân Tefsîri (C. IV, V, VI)*. İstanbul: Damla Yayınevi.

Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü (5 b.)*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.

Ceyhan, S. (2011). Tecellî. 07 30, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/tecelli#1> adresinden alındı

Ceyhan, S. (2012). Vecd. 08 05, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/vecd> adresinden alındı

Cîlî, A. (2002). *İnsân-ı Kâmil (2 b.)*. (Çev: A. T. Tolun) İstanbul: İz Yayıncılık.

Chittick, W. C. (2006). *Tasavvuf-Kısa Bir Giriş (3 b.)*. (Çev: T. Koç) İstanbul: İz Yayıncılık.

Çatıkkaş, M. A. (2009). *Şiirimizin Beyitler ve Mısralar Sözlüğü (Cilt I)*. İstanbul: Sütun Yayınları.

Çavuşoğlu, M. ve Tanyeri, M. A. (1987). *Zatî Divanı* (C III). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Çelebi, A. (1978). *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*. (Çev: A. M. Büyükçınar, Ö. F. Harman) İstanbul: Kalem Yayınevi.

Çelebi, İ. (1998). Hızır. 11 29, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hizir#1> adresinden alındı

Çelebi, İ. (2000). İnşikâku'l-kamer. 07 05, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/insikakul-kamer> adresinden alındı

Çelebi, İ. (2000). Îsâ. 06 23, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/Îsâ#2-kelam> adresinden alındı

Çelebi, İ. (2019). Deccâl. 09 19, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/deccal#2-İslâmiyette-deccal> adresinden alındı

Çelik, R. (2012). *Fehîm-i Sâni (Süleymân Fehîm) ve Dîvânı*. (Yüksek lisans tezi). Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çeltik, H. (2017). *Ahmed-i Rıdvan Divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Çığ, M. İ. (2015). *Ortadoğu Uyarlık Mirası-2* (7 b.). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Çukurlu, T. (2018). *Klâsik Şiirimizde Gül-Peygamber İlişkisi*. Ay Vakti, S 176.

Çukurlu, T. (2022). *İsyânî Dîvânı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)* (1 b.). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.

Demirbaş, H. N. (2016). *Şeyhülislâm Yahyâ Efendi Divân Şerhi*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.

Demirci, K. (1997). Hârût ve Mârût. 10 15, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/Hârût-ve-Mârût> adresinden alındı

Demirci, K. (2019). Deccâl. 09 19, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/deccal#1> adresinden alındı

Demirci, M. (1997). Hakikat-i Muhammediye. 08 09, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hakikat-i-muhammediyye> adresinden alındı

Demirli, E. (2012). Vahdet-i Vücûd. 07 24, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/vahdet-i-vucud> adresinden alındı

Derin, S. (2016). *Tasavvuf ve Budizm Klasiklerinin Kavramlar Üzerinden Karşılaştırılması*. (Doktora tezi). Ardahan: Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dikmen, M. (2021). *Peygamberler Tarihi* (8 b.). İstanbul: Nesil Yayınları.

Doğan, M. N. (bty). *Avnî (Fatih) Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Doğan, M. N. (bty). *Hüsn ü Aşk*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Döner, E. (2015). İsrâiliyyat Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(4), 1-39.

Duman, C. (2015). *Kur'an Kıssalarının Tarihselliği* (2. b.). İstanbul: Ekin Yayınları

Düzenli, M. B. (2018). *Hocazâde Ahmed Kâmil Divanı* (1. b.). İstanbul: Kriter Yayınları.

Eraydın, S. (1994). *Tasavvuf ve Tarikatlar* (4. b.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Eraydın, S. (1995). Feyiz. 08 01, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/feyiz--tasavvuf> adresinden alındı

Erdoğan, M. (2017). *Bursalı Rahmî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Eren, A. (2017). *Mehmed Sıdkî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ersoy, E. (2017). *II. Beyazıt Devri Şairlerinden Münîrî ve Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü.

Eser, M. (2011). Hz. Peygamber'in Bir Bulut Tarafından G lgelenmesine Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi. *İslâmi Araştırmalar*. 22 (1), 44-54.

Ertuğrul, M. (2021). Mûsâ Peygamber'in Yol Arkadaşı Hızır'ın Kimliği: *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7 (2), 293-332.

Fayda, M. (2020). Muhammed. 08 13, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed#1-hayati> adresinden alındı

Geyl ni, M. F. (2016). *Geyl ni Tefsiri* (3 b., C III, V). İstanbul: Geyl ni İlim Araştırma ve Yayın Merkezi.

Gölpınarlı, A. (2005). *Fuzûlî D v n * (4 b.). İstanbul: İnkıl p Kitabevi.

G ldaş, A. (1996). *Hâlilname* (1 b.). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Gündüz, ř.,  nal, Y. ve Sarık ioğlu, E. (1996). *Dinlerde Yükseliş Motifleri ve İslâm'da Miraç* (1 b.). Ankara: Vadi Yayınları.

Güngör, E. (1996). *İslâm Tasavvufunun Meseleleri* (6 b.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

G rgendereli, M. (2017). *Mostarlı Hasan Ziyâ'i Div n *. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü.

Gürkan, S. L. (2008). *Yahudilik* (1 b.). İstanbul: İS M Yayınları.

Harman,  . F. (1991). Âsaf b. Berahyâ. 02 05, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/asaf-b-berahya> adresinden alındı

Harman,  . F. (2000). İdrîs. 05 11, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/idris> adresinden alındı

Harman,  . F. (2001). Ben  İsrâil. 10 31, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/israil-beni-israil> adresinden alındı

Harman,  . F. (2010). Süleymân. 02 03, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/suleyman#1> adresinden alındı

Harman, Ö. F. (2012). Tûfan. 01 02, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/tufan#1> adresinden alındı

Harman, Ö. F. (2013). Yafes. 05 01, 2023 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/yafes> adresinden alındı

Harmancı, M. E. (2017). *Süheylî Dîvânı*. Ankara: Turizm ve Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Hatiboğlu, İ. (2001). İsrâiliyat. 10 30, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/İsrâiliyat#1> adresinden alındı

Hıdır, Ö. (2006). *Yahudi Kültürü ve Hadisler* (1 b.). İstanbul: İnsan Yayınları.

Horata, O. (2019). *Esrâr Dede Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

İşinsu Durmuş, T. ve Canım, R. (2018). *Şevkî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

İbn Kesîr. (1993, 1996, 2009,). *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri* (C II, III, IV, VIII, IX, X, XI, XII, XIV, XV). (Çev: B. Karlığa ve B. Çetiner) İstanbul: Çağrı Yayınları.

İbn Kesîr. (1994). *El-Bidâye Ve'n-Nihâye- Büyük İslâm Tarihi* (C I, II, III). (Çev: M. Keskin) İstanbul: Çağrı Yayınları.

İbnü'l-Esîr. (1991). *İslâm Tarihi- El Kâmil Fi't – Tarih Tercümesi* (C II). (Çev: M. B. Eryarsoy) İstanbul: Bahar Yayınları.

İpekten, H. (2019). *Nâ'îl-i Kadîm- Dîvân*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

İsen, M. (2020). *Usûlî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)* (1 b.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

İsen, M., ve Canım, R. (2019). *Hamâmîzâde İhsân Dîvânı*. Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

İslâmoğlu, M. (2001). *Yahudileşme Temayülü* (9 b.). İstanbul: Denge Yayınları.

Kaçalin, M. S. (bty). *Âhî Dîvânı* . Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kadioğlu, İ. (2017). *Yûsuf u Züleyhâ - Diyarbakırlı Ahmedî*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kaleli, L. (1996). *Mitolojide İnanç ve Peygamberler* (1 b.). İstanbul: Can Yayınları.

Kaplan, M. (2019). *Neşâtî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kara, M. (1998). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (4 b.). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karahan, L. (1985). *Erzurumlu Mustafa Darîr Kıssa-i Yûsuf*. (Doktora tezi) Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaköse, S. (2017). *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Karaman, H. ; Çağrııcı, M. ; Dönmez, İ. K. ve Gümüş, S. (2015). *Kur'an-ı Kerim Meâli* (1. b.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Karamustafa, A. T. (2020). *Tasavvufun Oluşumu* (2 b.). (Çev: M. N. Doğan) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Karataş, A. (2013). *Kıssas-ı Enbiyâ-Peygamber Kıssaları- (İnceleme-Tenkitli Metim-Tıpkıbasım)- Mahmûd, H* (1 b.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Krumu Başkanlığı Yayınları.

Karavelioğlu, M. A. (2014). *Şem'î Dîvânı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Kaya, B. A. (2017). *Azmizâde Hâletî Dîvânı*. Sakarya: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kaya, B. A. (2020). *Osman Nevres Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kaya, M. (2013) Tefsirde İsrailiyyata Farklı Bir Yaklaşım. Marife: *Dini Araştırmalar Dergisi (Bilimsel Birikim)*. 13 (1), 199-213.

Kaya, M. (2018). *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi* (1 b.) Ankara: İSAM Yayınları.

Kesik, B. (2018). *Cenâbî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Kılavuz, A. S. (1991). Azrâil. 10 01, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/azrail> adresinden alındı

Kılıç, A. (1994). *Ahmed Neylî Divanı*.(Doktora tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kılıç, F. (2017). *Âşık Çelebi Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kırkbıyık, M. (2017). *Kâtib-zâde Sâkîb Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kitab-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.

Kocaer, A.F. (bty). *Sahîh-i Müslim Muhtasarı* (1 b., C II). Konya: Hüner Yayınevi.

Köksal, M. Â. (2001). *Büyük Peygamberler Tarihi (C I, II)*. İstanbul: Köksal Yayıncılık.

Kurnaz, C. (1998). Hızır. 11 29, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hizir#3-edebiyat> adresinden alındı

Kurtoğlu, O. (2017). *Lebîb Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kurtoğlu, O. (2017). *Zâtî-Dîvânı (Gazeller Dışındaki Şiirler)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kurtubî. (1998, 1999, 2000, 2001, 2022, 2023, 2005). *el-Câmiu li Ahkâmi'l Kur'ân (C I, II, III, IV, VII, IX, X, XI, XIII, XIV, XVI, XIX)*. (Çev: M. B. Eryarsoy) İstanbul: Buruc Yayınları.

Kutlar Oğuz, F. S. (2017). *Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kübra, N. (1980). *Tasavvufî Hayat* (1 b.). (Çev: M. Kara) İstanbul: Dergah Yayınları.

Küçük, S. (bty). *Bâkî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Kürkçüoğlu, E. K. (1973). *Seyyid Nesîmî Dîvânı'ndan Seçmeler* (1 b.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Macit, M. (2017). *Nedîm Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Macit, M. (2018). *Erzurumlu Zihnî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Mâtürîdî. (2015, 2008). *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi* (C I, II) . (Çev: B. Topaloğlu, K. Sandıkçı). (C IX). (Çev: İ. Tüfekçi). İstanbul: Ensar Yayınları.

Mengi, M. (2020). *Mesîhî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Merdin, S. (2015). *İslâm'ın Pavlusları II- Parelel Din* (2 b., Cilt II). Ankara: Araştırma Yayınları.

Merdin, S. (2020). *İslâm'ın Pavlusları I- Felsefi Tasavvuf I* (4 b., Cilt II). Ankara: Araştırma Yayınları.

Mermer, A. (2020). *Karamanlı Aynî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Musluoğlu, F. (2022). *Hayretî Dîvânı* (1 b.). Çanakkale: Paradigma Akademi.

Nedim, A. (2017). *Kur'ân Yorumunda İsrâiliyyatın Arka Planı*. (Yüksek lisans tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ocak, A. Y. (2021). *Tasavvuf, Velâyet ve Kâinatın Görünmez Yöneticileri* (1 b.). İstanbul: Alfa Yayınları.

Okçu, N. (bty). *Şeyh Gâlib Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Okuyan, M. (2004). Kur'ân'da Gizemli Bir Yolculuğun Kıssası: *Dini Eğitim Araştırmaları Dergisi*. 45, 109.

Okuyan, M. (2012). *Kısa Sürelerin Tefsîri* 1 (5 b.). İstanbul: Düşün Yayıncılık.

Okuyan, M. (2017). *Kıssalar Ne Söyler I- Yaratılış ve Hz. Âdem* (1. b.) İstanbul: Düşün Yayıncılık.

Okuyan, M. (2021). *Kur'ân Meal-Tefsir* (7 b.). İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları.

Onay, A.T. (2016). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü- Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. (Haz. Cemal Kurnaz). Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.

Ölker, G. (2013). *Kıssa-i Mûsâ 'Aleyh's-Selâm*. Konya: Palet Yayınları.

Öngören, R. (2010). Şeyh. 08 31, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/seyh--tasavvuf> adresinden alındı

Öngören, R. (2011). Tasavvuf. 07 19, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/tasavvuf> adresinden alındı

Öz, M. (1992). Burak. 02 09, 2023 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/burak#1> adresinden alındı

Özbudun, S. (2015). *Hermes'ten İdris'e - Bir Dinsel Geleneğin Dönüşüm Dinamikleri* (2 b.). Ankara: Ütopya Yayınevi.

Özköse, K. (2007). Tasavvufî Tecrübede Salikin Kendinden Geçme Durumu: Vecd. *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8(18), 65-85.

Öztürk, M. (2014 a). Ku'ran Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrâiliyyât Karşısı Söylemin Tahlil ve Tenkidi- . *İslâmî İlimler Dergisi*, 9 (1), 11-68.

Öztürk, M. (2014 b). *Kıssaların Dili* (5. b) Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Öztürk, Y. N. (1988). *Tasavvufun Rûhu ve Tarîkatler* (1 b.). İstanbul: Sidre Yayıncılık.

Özyıldırım, A. E. (bty.). *Hamdullah Hamdî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (4. b, C. II). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Pala, İ. (1993). Çâh-ı Bâbil. 10 23, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cah-i-babil> adresinden alındı

Pala, İ. (2014). *Dört Güzeller-Toprak, Su, Hava, Ateş* (10 b.). İstanbul: Kapı Yayınları.

Pala, İ. (2020 a). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (32 b.). İstanbul: Kapı Yayınları.

Pala, İ. (2020 b). Mühr-i Süleymân. 02 03, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/muhr-i-suleyman> adresinden alındı

Püsküllüoğlu, A. (1977). *Osmanlıca Türkçe Sözlük* (1 b.) Ankara: Bilgi Yayınevi.

Râzî, F. (1989, 1993, 2002). Tefsîr-i Kebîr-Mefâtihu'l Gayb (C I,II, VI, XI, XIII, XV, XVII, XXIII). (Çev: S. Yıldırım, L. Cebeci, S. Kılıç, ve S. Doğru) İstanbul: Huzur Yayınevi.

Saraç, M. A. (bty). *Emrî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Sarıkcıoğlu, E. (2011). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (7 b.). Isparta: Fakülte Kitabevi.

Sarıkcıoğlu, E. (2014). Babil'de Hârut ile Mârut'un Melekliği Meselesi. *Süleymân Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (33), 141-146.

Sarmış, İ. (2017). *Tasavvuf ve İslâm-Teorik ve Pratik Açından* (8 b.). İstanbul: Ekin Yayınları.

Savut, H. (2012). İbn-i Kesir'in İsrâiliyata Yaklaşımı. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* (1), 127-148.

Schimmel, A. (2000). *Tasavvufun Boyutları*. (Çev. Y. Keçeci) İstanbul: Kırkambar Kitaplığı.

Sinanoğlu, M. (2022). Kelime. 08 09, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/kelime> adresinden alındı

Sinmez, Ç. Ç., ve Aslım, G. (2017). İç Anadolu Bölgesindeki Hayvanlarla İlgili İnanış ve Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme. *Bilgi* (81), 205-232.

Söylemez, İ. (2013). *Seyfullâh Nizâmoğlu Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. (Yüksek Lisans) Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Suyûtî. (2012). *Hadislerle Kur'ân Tefsiri- ed-Dürrü'l Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr* (C. I, III, VIII, X, XI) (I ve VIII. C. Çev. Z. Yıldız) (C. III, IX, X, XI Çev: H.Yıldız) İstanbul: Ocak Yayınları.

Şemseddin Sami. (2007). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Şenarslan, N. F. (2020). *Rûşenî Dede Ömer Aydınî Külliyyâtı Dil İncelemesi-Metin-Dizin*. (Doktora Tezi) Erzurum: Erzurum Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Şenel, C. (2013). Yeni Eflâtunculuk. 07 20, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/yeni-eflatunculuk> adresinden alındı

Şengül, İ. (1994). *Kur'ân Kıssaları Üzerine* (1.b.) İzmir: Işık Yayınları.

Şeriatî, A. (2019). *Dinler Tarihi-I* (8 b., Cilt I). Ankara: Fecr Yayınları.

Taberî. (1991, 1992). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* (C I, II, III, IV). (Çev: Z. K. Ugan, ve A. Temir) İstanbul: MEB Yayınları.

Taberî. (1996). *Taberî Tefsîri* (C I, II, IV, V, VI, VIII). (Çev: H. Kararakaya, ve Y. Aytekin) İstanbul: Hisar Yayınevi.

Tarlan, A. N. (1992). *Necatî Beg Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tarlan, A. N. (2005). *Ahmet Paşa Divanı* (1 b.). İstanbul: MEB Yayınları.

Tarlan, A. N. (2017). *Fuzûlî Divanı Şerhi* (9 b.). Ankara: Akçağ Yayınları.

Tarlan, A. N. (bty). *Hayâlî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Taş, H. (2010). *Vusûlî Dîvân ([İnceleme-Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]*. Ankara: Turizm ve Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Taş, H. (2017). *Vahyî Dîvânı*. Ankara: Turizm ve Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Taş, İ. (2017). *Yûsuf ve Zelîhâ- Şeyyad Hamza*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Taşkesenlioğlu, L. (2022). Klasik Türk Edebiyatında Cercîs ve Bir Mecmuada Tespit Edilen Kıssası: Hikâye-i Cercîs Hakîm. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 28, 617-648.

Tatlı, B. (2000). *Kütüb-i Sitte'de İsrâ ve Mi'râc Hadîsleri*. (Yüksek lisans tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tavukçu, O. K. (bty). *Dede Ömer Rûşenî-Hayâtı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divânının Tenkidli Metni*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Timurtaş, F. K. (1971). *Şeyhî'nin Harnâme'si*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Timurtaş, F. K. (1990). *Mevlid-Vesilet-ün-Necât- Süleyman Çelebi* (3 b.). İstanbul: MEB Yayınları.

Toprak, S. (2006). Münker ve Nekir. 10 30, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/munker-ve-nekir> adresinden alındı

Tökel, D. A. (1998). *Divan Şiirinde Mitolojik ve Efsanevi Şahıslar*. (Doktora Samsun, Türkiye: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tunç, S. (2005). Divan Şiirinde Hz. İbrâhîm ve `Ades (Mercimek) Kıssasına Dâir. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(17), 123-131.

Turan, L. (1998). *Yenişehirli Avnî Bey Divanı'nın Tahlili (Tenkitli Metin) Encümen-i Şu'ara ve Batı Tesirinde Gelişen Türk Edebiyatına Giriş*. (Doktora tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tümer, G. (1993). Circîs. 11 27, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/circis> adresinden alındı

Türer, O. (2015). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi* (3 b.). İstanbul: Aytaç Yayınları.

Uludağ, S. (2008). Ricâlü'l-Gayb. 09 17, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ricatul-gayb> adresinden alındı

Uludağ, S. (1998). Hızır. 11 29, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hizir#2-tasavvuf-ve-halk-inanci>

Usta, İ. (2015). *İslam Öncesi Arap Mitolojisi* (1 b.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Uyar, A. (1993). *Hadislere Kıssacılığın Girmesi ve Menfî Te'sirleri*. (Yüksek Lisans tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uzun, A. (1999). *Dîvân Şiiri'nde İslâm Dîni Dışındaki Diğer Dinlerle İlgili Mefhumlar*. (Doktora tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uzun, M. İ. (1992). Burak. 02 09, 2023 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/burak#2-sanat-ve-edebiyat> adresinden alındı

Uzun, S. (2011). *Üsküdarlı Aşkî Divanı Tenkitli Metin, Nesre Çeviri ve 16. yy. Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları*. (Yüksek lisans tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünver, M. (2017). *Tefsirde Öteki Celâleyn'de İsrailiyat* (2. b.). Ankara: Atlas Yayınları.

Ünver, N. (2020). *Gelibolulu Sürûrî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Üst, S. (2018). *Edirneli Nazmî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Üstüner, K. (2017). *Yâver Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Vatandaş, C. (2011 a.). *Tevhid ve Değişim* (7 b.). İstanbul: Pınar Yayınları.

Vatandaş, C. (2011 b.). *Vahiyden Kültüre* (8 b.). İstanbul: Pınar Yayınları.

Vural, R. (2020). *Dürri Ahmet Efendi Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Yargıcı, A. (2006). Tefsirlerde İsrâiliyyat Konusuna Eleştirel Bir Yaklaşım. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(15), 51-65.

Yavuz, K. ve Yavuz, O. (2016). *Muhibbî Dîvânı-Bütün Şiirleri* (1 b., C I, II). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Yazar, A. (1990). *Usûlî Dîvânı'nda Dînî ve Tasavvufî Unsurlar*.(Yüksek lisans tezi) Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi.

Yazıcı, G. E. (2017). *Kâmî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Yazıcıoğlu Mehmed. (bty). Muhammediye. (Haz: Âmil Çelebi). Tercüman Gazeteleri.

Yazır, M. H. (bty). *Hak Dini Kur'an Dili* (C. I, III, V). (Sad: İ. Karaçam, E. Işık, N. Bolelli, A. Yücel). İstanbul: Zehraveyn.

Yekbaş, H. (2020). *Sehî Bey Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Yenikale, A. (2017). *Sünbülzâde Vehbî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Yiğit, B. K. (2022). 18. Yüzyıl Divan Şairi Ahmed Bâ'is ve Divançesi. *DTCF Dergisi*, 62(1), 296-359.

Yiğit, İ. (2013). *Peygamberler Tarihi* (8 b.). İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Yıldırım, N. (2019). *Ardâvîrâfnâme-Cennet, Araf ve Cehennem* (2 b.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Yıldız, A. (2017). *Yûsuf ve Züleyhâ - Çâkerî*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Yılmaz, A. (2016). *Tasavvuf'ta Feyz Kavramı*. (Yüksek lisans tezi) Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, H. K. (1993). Cezbe. 08 07, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cezbe> adresinden alındı

Yitik, A. İ. (2011). Tenâsüh. 08 11, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/tenasuh#1> adresinden alındı

Yücel, İ. (2011). *Peygamberimizin Hayatı* (19 b.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Yücetürk, O. S. (1992). Belkıs. 02 03, 2022 tarihinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/belkis#1> adresinden alındı

Yüksel, H., Delice, H. İ., ve Aksoyak, İ. H. (1996). *Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin-İslâmî'nin Mesnevisi*. Sivas: Dilek Matbaacılık.

Zamur, H. İsrâiliyâtın Tarihi Arka Planı. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12 (1), 89-121.

Zehebi, M. H. (2017). *Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyat* (1. b.). (Çev: E. Yıldırım) Ankara: Otto.

Zeyveli, H. (1996). Kur'an Kıssaları, *İslâmî Araştırmalar* 9(4), 177-183.

Zülfe, Ö. (2010). *Hecrî-Dîvân*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.